

MUNKÁCSY MIHÁLY

**IRTA
MALONYAY DEZSŐ**

**KILENCVENKÉT SZÖVEGKÉPPEL ÉS
TIZENHÁROM MŰMELLÉKLETTEL**

**BUDAPEST
LAMPEL R. KÖNYVKERESKEDÉSE
(WODIANER) F. ÉS FIAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1907**

ELSŐ KÖTET

I.

Munkácsy Mihály 1844 február huszadikán született Beregmegyében, Munkácson, abban a latorcaparti régi kis városban, melynek erősségét, a Hunyadiak s Rákócziak várát, a hagyomány szerint még bevándorló őseink építették.

Munkácsy családi neve «Lieb», a Munkácsy nevet művészi pályája kezdetén vette föl születési helye után s később, amikor már világhírűvé lett az, megkapta hozzá királyunktól a magyar nemességet is, kettős mezőre osztott címerben három csillag között a szárnyas oroszlánnal.

Apja, Lieb Leó Mihály, kincstári sőtiszt volt Munkácson, de még a szabadságharc kitörése előtt áthelyezték Miskolcra s családjával együtt oda költözött.¹ Öt gyermeke volt: Emil, Aurél, Mihály, Gyula és Gizella, akiknek nevelésével inkább az ő áldott jószágú felesége, született Reök Cecilia, foglalkozott.

A Lieb családról szeretettel emlékezik meg mindenki, aki csak valaha körükben megfordult. Munkácsy szüleinek társadalmi műveltsége, kedélyessége és vendégszeretete - írja Zsilinszky Mihály, Munkácsyra vonatkozó becses jegyzeteiben, melyeket kéziratban volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, - messze földön ismeretes volt. Az apa örökké vígkedélyű ember, jó kedvet vitt magával minden társaságba, amelyben megfordult s boldognak érezte magát, ha saját otthonában vendéget láthatott. Családjához rajongó szeretettel vonzódott, de gyermekei nevelésének gondját teljesen feleségére bízta, aki nagyműveltségű asszony és a legszeretetre méltóbb anya volt. Ez a jó anya, házának fáradhatlan gondviselője, ki előkelő vendégeit páratlan ügyességgel tudta ellátni s aki olyan elmés háziasszony volt, igazi örömét és boldogságát mégis csak gyermekei körében, azok nevelésében lelte. Kitűnő embert akart nevelni mindenikből s egyszerű anyagi helyzetüknek ellenére, tanítót és nyelvmestert fogadott melléjük. Az anyai szív rajongásával szötte a legjobb ábrándokat gyermekeinek jövő sorsáról. Nem egyszer repült el ajkáról a sóhaj: - oh, csak jó és kitűnő embereket tudnék nevelni belőletek!... Ennek a sóhajnak nagy jelentősége volt akkor, a negyvenes évek közepe táján, amikor a magyar érzés oly hatalmasan nekilendült s a pezsgő politikai és társadalmi élet megnyilatkozásaiban mindenki egy szebb jövő hajnalát üdvözölte. Magasztos lelkesedés ragadta a nemzetet akkor is, hogy csakhamar a «mérhetetlen nyomor és szenvedés» zúduljon reánk. Nem volt család, mely föl ne ajánlotta volna áldozatát a haza oltárán. A nők férjüket, az anyák fiaikat, az arák vőlegényüket küldték a honvédelem csatájába; a dicsőség, mely a

¹ A nagy Mester gyermekkorának néhány évét Miskolcon töltötte. Egy még most is meglévő egyszerű földszintes házban lakott; szülei is Miskolcon vannak eltemetve, a Mindszenti temetőben, ahol Munkácsy díszes fekete gránit síremléket állíttatott sírjuk fölé. Munkácsy ősei Bajorországból a tizennyolcadik században származtak be hazánkba. A bártfai városházán őrzik a Lieb-nemzetség történetének kézirati följegyzéseit. E szerint a családnak hozzánk beszármazott első tagja, Lieb János Ferenc Antal, Soóváron, majd Bártfán volt sőtárnok, ezt a foglalkozást örökölték utódai, így Munkácsy atyja: Lieb Leó Mihály is; Lieb János fia, Lieb Benedek, artis pictoriae studiosus, festő volt. Ugyanis atyjának anyai nagybátyja, Ebenhoht György, Berlinben, vagyonát unokaöccsének fiaira hagyta, úgy, hogy az örökségnek 1524 forintnyi kamata azoknak a Lieb-fiuknak a tanítására fordítható, akik művészi pályára lépnek, vagy más felsőbbrendű hivatásra rátermettek. Ez az alapítvány a berlini Lieb János szobrász fiait, a bécsi Lieb Ferenc ötvös fiait, a bártfai Lieb János gyermekeit (ettől származott Munkácsy Mihály) és a Lieb Miklós orosz császári huszártiszt gyermekeit illette meg. A sors keserű gúnyja, hogy amikor az utódok során egy Isten kegyelméből való nagy művész bukkant föl, ennek fogalma sem volt a tekintélyes alapítványról. Kiss Lajos ref. főgymnáziumi tanár, a felsőkeresk. isk. tanárok miskolci szünidei kurzusán, 1904 július 22-én tartott felolvasásából (Bp. H. 1904. jul. 23).

szabadságért küzdő férfiak nevét övezte, nemes irigységgel töltötte el azoknak a szívét, akiknek még kicsinyek voltak gyermekeik ahoz, hogy ők is küldhessék őket «előre!» Ezek közé tartozott a mi Munkácsynk édes anyja is, aki az orosz csapatok elől kénytelen volt gyermekeivel menekülni Miskolcra.

Munkácsy Mihály gyermekkorától kezdődik a szabadságharc nagy idejében. Négy éves volt s azokból a szent eszmékből, a melyekért akkor küzdöttünk, persze nem értett ő még semmit és legfőljebb arra emlékezett később, hogy Miskolcon, házuk előtt, éjjel-nappal katonastrázsa baktatott föl s alá, peckesen: a sóház őrre.

Az orosz csapatok közeledtének hírére menekülni kezdtek a miskolci családok. Lieb Mihály is akkor küldte feleségét, gyermekeivel együtt, Cserépvárra, feleségének bátyjához, Reök Antalhoz, aki Koburg herceg uradalmi tisztje volt. Az oroszok már akkor körülvették Miskolcot. A menekülő Lieb család útja is veszélyes volt, minden pillanatban az oroszok kezébe kerülhettek. Egy kozákcsapat, lándzsaszegezve, neki is rontott az országúton a kocsinak, de a rémületen kívül egyéb bajt nem okoztak. Hisz csak egy reszkető asszony, csak egy szegény anya ült a kocsi-
ban, öt gyermekével... A kozákok útnak eresztették őket ismét. Szerencsésen meg is érkeztek Cserépvárra.

Szép hely az, ott a Mátra tövében. E helyhez fűződnek Munkácsy gyermekkorának legboldogabb emlékei.

Egy vénséges, vén kastélyban laktak; hatalmas, boltíves kapujával akkora volt mint egy vár és olyan tömör, erős, mintha örökidőkre építették volna. Néhány ócska ágyú is rozsdásodott a kapuszinben. Soha ennél alkalmasabb helyet egy élénk gyermek fantáziájának a nevelésére! A kastély udvarán, a bejáratnál jobbra, egy kis kápolna állott, balra meg egy kerek kút, a híres cserépvári mély kút. A kút körül bölcs nyugalommal ballagott, kora reggeltől késő estig, egy szürke csacsi, olyan egyformán, olyan mindig, hogy talán ma is ott ballag még. Ez a csacsi volt a Lieb gyerekek gyönyörűsége. Az öt gyerek közül egyik rendesen a csacsi hátán lakott, s állandóan háboruskodtak, hogy melyik legyen hát ez az egyik. Legtöbbször Emil diadalmaszkodott, mert ő volt a fiúk közt a legmarkosabb és a legcsintalanabb is. De hogy megvigasztalja gyalog maradt testvéreit, befogta őket a csacsi elé. A tanító rendesen ott találta növendékeit a szürke csacsi társaságában s volt vesződsége, amíg ki tudta oldozni őket a zsineghámok közül.

A vidék is festői szép ott.

Sokszor megrohan a vágy, - írja Munkácsy akkor, amikor már hófehér lett a haja s messze Cserépvártól, már-már roskadozva, Lamalouból gondolt vissza gyermekéveire - hogy menjek, hogy megkeressem és újra lássam azokat a szépséges helyeket. Mert soha én azóta, soha nem voltam ott és most, amikor le akarnám írni azt a vidéket, keresve szépségének részleteit, úgy vagyok véle, mint valami régi, fényessé fakult daguerrotyppel: úgy együtt, előttem van az egész, de az egyes részleteket többé már nem látom. És azt mondva, hogy ezek a helyek azok, a melyekhez gyermekkorom legkedvesebb emlékei fűződnek, csak általános benyomásaimról adhatok számot, - a részletek eltűntek emlékezetemből. Életemnek e kötetéből a lapok nagyrészét kitepte már az idő...

A kastély alatt, lent a völgyben terült el a falu. Fehérre meszelt apró házai boldog egyszerűségben húzódtak meg a zöld fák között. A lejtőkön békés nyájak legelészték; a kecskék fölkapaszkodtak a meredekebb oldalakra s a Lieb gyerekek is utánuk. Isten csodája, hogy soha semmi komolyabb bajuk nem esett. Emil egyszer fölmászott egy kiálló sziklára, de lejönni sehogyse tudott. A fiúk keservesen kiáltoztak segítségért, s végre is Aurél szaladt el a tanítóért, bár Emil, ki a tanító után semmi körülmények között nem kíváncszott, tiltakozott a

segítség ilyen módja ellen. A tanító aztán le is szállította őt valahogyan a szikláról s büntetésül letérdeltette. Testvérei pedig, a kaland emlékére, elnevezték őt «bagoly»-nak.

Jelentéktelen apróságok ezek, de nincsenek érdek nélkül. Ezek az első képek, az első jelene-tek, melyek a leendő nagy művész, a leendő zsáner-festő gyermeklelkét megkapták és foglal-koztatták. Az istenadta lángésznek minden magyarázatása többé-kevésbbé kalandos talál-gatás, legszebb s talán éppen ezért legigazabb az a magyarázat, amit a mese ad, hogy tündér, a Múza csókolja homlokán az ő választottjait már a bölcsőben... De története van a lángésznek s éppen az ilyen élettörténeti apróságok révén követhetjük nyomon a művész jellemfejlődését és megértvén az embert, jobban értjük meg a művészetét is. Nem igaz az, hogy a művész-ember két ember, hogy benne az embernek semmi köze a művészhez és viszont, - csakúgy mint jó tulajdonságait, jellemének hibáit vagy ferdeségeit is menthetetlenül beviszi minden művész a művészetébe, azok mindig megtalálhatók, mint erények, az alkotásaiban, emezek pedig - bármily ügyesen palástolja - jelentkeznek végzetesen, mint hiányosságok. Csak jól kell keresni, megtaláljuk az író munkájában épp úgy, mint a festő vásznán. Természetesen, ne kívánjunk tökéletes embert, olyan nincsen, nem is lehet, valaminthogy művészet sincsen és nem is lehet tökéletes; el se tudnók képzelni se az egyiket, se a másikat, - hisz az a feltétlen nyugalom volna, a merő mozdulatlanság, színtelen, alaktalan, anyag és erő nélkül való, se jó, se rossz, nem is a halál, hanem a semmi, a mi pedig nem létezik. A lángelmék éppen azáltal érdekesek történetükben is, amit az ő tiszta benső harmóniájuk révén nyújtanak tanuságul, valaminthogy e magasztos benső harmónia gyümölcse alkotott műremekük is.

Azt a jó, szelid, azt az egészen gyermeklelkű Munkácsyt, a szinte öntudatlanul teremő nagy művészt látjuk, amikor egyik lamaloui levelében életének e korszakáról beszél és felsóhajt ilyenformán: - én csak fecsegek, fecsegek, pedig talán nem is érdekelnek ezek a jelentéktelen apróságok senkit! De nékem olyan kedvesek és olyan jól esik visszamennem, messze, messze, a mennyire csak tudok, ebbe a multba; oly jól esik visszaidézni ezeket a napokat, a melyek, hej, de hamar elmúltak!... És ha mégis ily sokszor visszatérek életem e korszakára, teszem azért, mert kényszeríteni akarom lelkemet az emlékezésre, látni szeretném életem e korszakát mentől világosabban, szeretném újra megtalálni minden pillanatát, mert annyira igazán bol-doggá tesz az, amire e korból emlékszem, hogy iparkodom mennél többre emlékezni. Talán pedig nem is okos dolog az, amit én így cselekszem!... Bőségesen megtanított azóta az élet, hogy minden, ami bizonyossá válik, amit bonckés alá vehetünk és aminek a «miért?»-jeire megfeleltünk, nemcsak báját veszíti el, nemcsak himpora hull le annak, de elvész gyakran egészen... Nincs is talán semmi egyéb igazán jó az életben, mint az, amihez a fantáziánk révén jutunk. Talán azért lelek hát én is életem e korszakában annyi gyönyörűséget! Fantáziámon keresztül jutok hozzá és annak a kristályai szegik be szivárvánnyal. Mert hát mi is lehetne egyéb érdekes egy gyermek életében, aki öntudatlanul élvezzi apró semmiségekből születő örömeit és sírásra csak akkor kerül oka, ha tanítója letérdelteti vagy megrázza a fülét. El is rebben ez a kor hamarosan. Csak a könyvek maradnak meg belőle és gyakran csak a könyvek az egész többi életre...

Éppen abban a korszakban volt ő ilyen boldog gyermek, amikor hazánk földjét vér áztatta, lángban állott az egész ország, egyik végétől a másikig. Csakhamar Cserépvárra is elérkeztek a nehéz idők. A szép kis falut, mely olyan fehér volt, fölgyújtották s fekete romok maradtak csak belőle a zöldelő völgyben. Cserépvártól alig félóránnyira vívták Dembinszky vezérlete alatt Schlick gróf osztrákjai ellen a szabadságharc egyik legvéresebb ütközetét, a szerencsét-len kápolnait.

A család Cserépváron maradt mindaddig, míg kissé enyhülvén a viszonyok, visszaköltöz-hettek Miskolcra a világosi katasztrófa után.

Csönd volt a városban, olyan nehéz, ijesztő csönd, a milyen a nagy szerencsétlenségeket szokta követni. Lieb Miskolcon az ellenség kezébe került, fogva volt s valószínűleg akkor rohanta őt meg az a végzetes betegség, mely később sírba vitte. Előbb azonban felesége, az édes anya hagyta árván övéit. Alig szedte kissé ismét rendbe a feldúlt családi fészket, jött egy irgalmatlan betegség, - a gyomorrák s gyermekei éppen akkor maradtak anya nélkül, amikor leginkább szükségük lett volna gondviselő szeretetére.

A kis Munkácsy megsiratta édes anyját, de nem tudta ő még akkor, mily rettenetes csapás érte s hamar megvigasztalódott. Olyankor érezte, hogy nincs már mellette édes anyja, amikor nem volt kihez menekülnie a bár gyakran megérdemlett büntetés elől. Olyankor kereste, hívta anyját, - nem jött soha többé, hogy oltalmába vegye.

Az özvegyen maradt Lieb Mihály csakhamar megnősült újra. Valószínűleg anyát keresett árvái mellé az új asszonyban és kapott is így feleséget, de édes anyát nem kaptak a gyerekek.

A kis Miska szerette kavicsokkal teleszedni zsebeit az utcán. Valóságos szenvedélye volt ez, pedig sokszor kikapott érte, mert biz az nem igen használt a nadrágnak. Apja szigorúan eltiltotta ettől a mulatságtól, de az ilyen apró bűnökről csakolyan bajos leszokni, akár a nagyobbakról. Nem használt a vessző se. Egyszer éppen délben, az asztal mellett ültek, Miska az apja mellett, megcsörrentek zsebében a kavicsok.

- Fordítsd ki a zsebeidet, te gyerek! - parancsolt rá apja.

Nagy búsán elérakta a kavicsokat, sorjában, az asztalra. Apja mélyen szeme közé nézett s komoran így szólt hozzá:

- Edd meg, azonnal!

Hogy megrémült! Arra gondolni se mert, hogy meg ne tegye, amit az apja parancsolt néki. Megeszi a kavicsokat, meg, de hogyan?... Apja fogta a legnagyobbat s oda adta neki, tessék, lásson hozzá. Ő próbálta is, de a kavics nem fért a szájába, bármily keservesen erőlködött.

- Csak rajta, rajta! Siess!!

Végre is hát sírva fakadt, s mire apja, látva benne a jó szándékot, hajlandónak nyilatkozott kiegyezni vele még egyszer, de utoljára egy ünnepélyes ígéretben, a kavicsot az apjának kellett kivennie szájából, úgy beleszorult.

- Tehát ígéred, hogy soha többé, egy árva kavics nem sok, de annyit se teszel a zsebedbe?

- Soha, - ígérte a gyerek zokogva - soha!

És az édes anyámra gondoltam... - tette élete e félig tréfás, de nem kevésbé kegyetlen jelenetének elbeszéléséhez Munkácsy.

Ritka nap volt ezután már az olyan, hogy büntetésben ne lett volna része. Az érdemeket nem annyira a saját ihletei révén szerezte meg hozzá, mint inkább a bátyja, Emil volt jó mestere benne. Csintalan gyerek lehetett az az Emil. És olyan ügyesen tudta rendezni csínyjeit, hogy azok következetesen pajtásai rovására kerültek. Néki ösztönszerűleg büntársakra volt szüksége vállalatához. Cimborákra persze könnyen talált testvérei közt, kivált ha arról volt szó, hogy fürödni menjenek a Szinva vagy a Pece vizébe, sőt esetleg messzebb, ki a Sajóba.

Egy nap valami kirándulásról tértek haza a fiúk. Aurél az udvaron lévő kúthoz futott, hogy igyék. Emil azt tanácsolta: álljon föl a kút kávjára és igyék úgy, inkább ő is segít néki s felhúzza a vedret. Aurél követte bátyja tanácsát, de alig hajlott a veder fölé, Emil elbocsátotta a kereket s Aurél a vederrel együtt a kútba zuhant... Ez alkalommal nem ok nélkül kiáltoztak a fiúk segítségért. A gondviselés érkezett segítségükre a francia tanító személyében, aki szerencsére éppen akkor lépett az udvarba. Aurélt megmentették, de beteg lett utána, tüdőgyulladás-

ba esett és talán akkor szerezte ama mellbetegség csiráit, amely tíz év múlva, tizennyolc éves korában sírba vitte a szegény fiút. Emil kommandirozta a gyerekeket a zsidók ellen vívott ütközetekben is, a kiket ők «német»-eknek tekintettek. A kis Miskában békés hajlandóságok lakoztak, de bátyja erőszakkal is kicipelte őt a csatatérre, mely rendesen nem esett messzire a Lieb-háztól.

Emlékszem, - beszélte Munkácsy - tél volt s egy vörös kendő volt a nyakamon, azt fogta hurokra Emil s úgy vonszolt, mint egy csökönyös kis borjút: «zsidót ütni!» Kapálóztam én, de nem sokat használt. A csatatéren aztán elbocsátott, boldoguljak ott a tizennégy-tizenöt éves fiúk közt, ahogy tudok. Biz én menten szaladtam onnan, a merre lehetett, ő pedig rendesen véres fejjel került haza a viadalból.

Hogy mennyire komolyan csinálták ezt a háborúsdit, mutatja, hogy végre a városi hatóság is beleszólt a gyerekek háborújába, szigorúbb felügyeletre utasítva a szülőket. A Lieb fiúkra is szigorúbban ügyeltek azután, a tanító folyton a sarkukban volt, de a szigorú felügyelet ellenére is, szinte sikerült egy alkalommal a kis Miskának egy társzekér kerekei alá kerülnie az utcán.

II.

Öt esztendő múlt, amikor iskolába kezdett járni Miskolcon. Bizony gyakran elaludt a betű mellett.

Ebben az időben támadt nagy vágyakozása édes atyjának egyik pipájára, egy szép tajtékpipára, a melyre apja nevének kezdőbetűi is ki voltak faragva. A csábító holmi apja szobájában állott a pipatóriumon számos pipák társaságában, a melyek ott díszlelegtek szép sorjában, mint az orgonasípok. Voltak ott kurtaszárú kis makrapipák, öblös, ebédutánra való komoly szerszámok és volt olyan is, a melyben két méteres megyfaszár ékeskedett.

A kis Miska egy formás, szép gömbölyded tajtékpipára áhítozott, az már sárgulni kezdett s nyaka fényes, habosbarna színbe játszott. Oh, de szép színe volt!... Hátha talán ekkor ébredezett a fiúban a művészi érzék, a színek szerelme?!... Mert hiszen nem akartam én pipázni, - írja Munkácsy, - a formája bódított meg és a színe csábított. Igen bizony, itt a csírája az én két legjellemzőbb tulajdonságomnak, a forma és a szín szerelmének. Ahányszor csak közelébe jutottam annak a pipának, mindannyiszor megcírógattam, meg is csókoltam s biz én elloptam volna, ha jól el tudtam volna dugni.

Nem tartozott ő azok közé a csodagyerekek közé, akik öt esztendő korukban ejtik ámulatba a nagybácsikat, mesterműveket alkotván az iskolában a pad alatt. Szeretett firkálni, annyi bizonyos és ha ceruzához juthatott, szívesen koptatta, de csak legendák azok, hogy már ebben a korban bámulatos arcképeket rajzolt volna az iskolamesterről, vagy hogy tanuló társait örökítette volna meg ceruzával. Valószínűleg annyi igaz e regékből, hogy ő is rajzolt olyan vitézeket, a kiknek két hosszú vonás a lábuk, egy karika a testük, egy kurta vonás a nyakuk s egy kisebb karika a fejük, - de ilyesmiket iskolatársai is bizonynyal pazarul alkottak ábécés könyvükbe.

Hanem, emlékszem én még - beszélte Munkácsy - egy művész próbálkozásomra! Nyoma talán még ma is meglátszik édes apám íróasztalának zöld posztóján, ha ugyan létezik még az az asztal valamerre, Isten tudja hol. Ott babrálva az asztalon a plajbászokkal, feldöntöttem a kalamárist.

Kegyetlen nap volt ez életem históriájában!

Látva azt a fekete tócsát, amint gyászosan csordul szerte, egyre szélesebbé, szerettem volna beléveszni magam is, hogy elkerüljek valami még kegyetlenebb sorsot, a minek rémes voltát rettegve sejtettem. Mit tegyek?... Mit tegyek?... A fekete folt irgalmatlanul terjedt tovább és tovább. Sorsomat is éppen olyan feketének láttam... Nagy elkeseredésemben eszembe jutottak a szegénylegények. Sok mesét hallottam én azokról, tudtam, mint bujdosnak világgá, hogy tanýáznak az erdők sűrűiben, mint nyargalnak versenyt a széllel a pusztákon, amikor a zsandár és a bánat üzi őket... Hát én is úgy teszek! Megyek azonnal s beállok valamerre szegénylegénynek, mielőtt édes apám észrevenné a tintafoltot... Házunktól - mely a város szélén feküdt - nem messze, egy kis erdőcske terült el. Inkább csak aféle berek, de rengeteg volt az akkor nékem, kicsinyke embernek. Dajkánk, valószínűleg azért, hogy ne csavarogjunk ott egyedül, gyakran mesélte, hogy betyárok lakják azt az erdőt. Elhatároztam, hogy én most oda menekszem... Hamarosan el is képzeltem, milyen jó dolgom lesz ott nékem a betyártanyán, a tűz körül heverésző szegénylegények közt...

Kisompolyogtam a szobából. Nem vett észre senki. Megszöktem.

Hasztalan kerestem én betyárokat az erdőben, nem találtam senkit, - de ott bolyongva olyan egyedül, magam, kezdtem megszeppenni a nagy magányosságtól. Utóbb már féltem s csakhamar valóságos rettegés vett erőt rajtam. Szerettem volna visszatérni, de nem találtam az utat, eltévedtem a bozótban. Iszonyú volt a csönd is. Elpityeredtem, aztán meg sírni kezdtem, hangosan, egyre hangosabban. Azt hittem, Isten tudja mióta bódorgok már, amikor kiáltozást hallottam. Engem hittak:

- Miska! Miska!!

Bár szepegtem iszonyúan, nem mertem én mukkanni se. Most már valami határozottabb veszedelem előérzete fogott el. Ismét hívtak, többen egyszerre, - a különböző hangok közül tisztán kivehettem édes apámét. Nyomoztak a bokrok közt, mint valami sebzett nyulat s én gyáván, mint egy nyúl, de éppen olyan bölcsen, meg se moccantam. Nem is az erdőtől féltem én már akkor, de a büntetéstől. Apám folyton közelebből és közelebből kiáltozta nevemet. Jaj, de nyomoruságos lelkiállapotban voltam! Azt is hallottam már, hogy egymásközt mit beszélnek nyomozóim. Apám kérdezte:

- De hát láttátok, hogy ide jött?

- Láttuk bizony. Úgy szaladt, mintha kergették volna.

Azután ismét hívtak:

- Miska! Hallod-e? Miska!

Miska jól összekuporodva szurkolt egy bokor tövében, fülét se billentette, - félig dermedve leste, mikor sülyed a föld alá.

- Itt van ni! Itt vagy hát, jó madár?...

Bajos azt elmesélni, a mi ezután következett, de az utolsó felvonás olyan hatásos volt, hogy aki valaha részt vett az ilyenben, nem felejtí azt el, ha olyan nagy kort ér is, mint Hugó Viktor. Szegény Miska gyerek másik fele aligha foltosabb nem volt, mint az a zöld posztó az íróasztalon.

Ha ebből az esetből se lehet fényes jövőt jósolni a Miskának, hát jó, mondok egy másikat, még meggyőzőbbet, kevésbé drámaít, de elég csattanósat. Ma is hordom még nyomát a bajuszom alatt, szép asszonyoknak szívesen megmutatom. Az ajkam hasadt meg belé. Ez is egyik emléke kezdetleges művészi ihleteimnek.

Apám szobájában - az ő szobája volt az én operációim kedvenc színtere - lógott a falon egy acélmetszet. Az tartott engem állandóan lázban. A metszet lovas legényt ábrázolt. Hogy

kisértett az engem!... Szerettem volna egész közelről látni; arra is gondoltam, hogy én is rajzolok olyat. Sokszor mesterkedtem, mint lehetne azt leszállítani onnan a falról, de nagyon jól föl volt akasztva, magasabbra, mint amennyire én, akár ágaskodva, fölértem a karommal. Egyszer aztán nem birtam már tovább a kísértést! Rakásra hordtam széket, zsámolyt, hogy kitoldjam a távolságot, mely az áhítozott képtől elválasztott. Vakmerően hágtam alkotmányom ormára, már elértem a képet, fogtam is már a keretet, kiemeltem a szegről, de az áruló alkotmány megingott lábam alatt... Jártam én így az életben utóbb is, nem egyszer, a mikor nagyon magasra nyúltam.

A többit nem nehéz kitalálni. A kép a fejemre zuhant, fejem keresztül ütötte üvegestől együtt, szemeimet megkimélte a jó szerencse, de az ajkamat összehasogatta az üveg.

Ez is csak azt bizonyítja, hogy szerettem írni. De bezzeg, a könyvekkel nem tartottam olyan benső cimboraságot, mint a ceruzával. Azt hiszem, nincs is ennek a gyermektulajdonoságnak valami lényegesebb jelentősége. Ritka gyerek, aki ebben a korban minden egyebet ne szeressen inkább, mint a könyvet. Mindig nevetem, ha egy-egy apa mutatja nagy komolyan fiát, hogy mekkora talentum, alig öt esztendőse de már alig lehet kezéből kivájni a plajbászt, arra azonban nincs eset, hogy a fiú bevegye az iskolát. Ez mindenekfölött azt bizonyítja, hogy a kedves kis talentum szeret játszani és valószínűleg vélem is így állott a dolog. Azonban iskolába kellett menni, ha törött, ha szakadt! Szegény jó atyámnak az volt a szándéka, hogy minden tekintetben komoly nevelésben részesítsen bennünket, de hej! - ő csak a kezdet kezdetén viselhetett gondot reánk. Két idősebb testvéremnek több jutott az apai gondviselésből, én nagyon fiatal voltam, amikor teljesen árván maradtunk.

III.

Egyik lamaloui levélben apja halálát beszéli el Munkácsy.

... Jóizűen üldögéltem az imént kis szobámban, egy puha karosszékben. Régi szék, ki tudja, hány fáradt ember pihent már meg benne, álmodozva régi vagy eljövendő jobb világról. Én is álmodtam, visszaálmodtam magam a multba, bár talán még nem vagyok annyira fáradt, hogy jogom volna hozzá. De a Figarot olvastam végig: - Hugó Viktor temetését írja le...

Eszembe jutottak az én halottjaim. Apám is!...

Egészségét lassan, apránként, de menthetetlenül pusztította a szabadságharcz viszontagságai közt szerzett betegség. Gyakran láttam őt, napokon keresztül, az ágyban, de nem is sejtettem, hogy már zörget a halál.

Egy nap mindnyájunkat ágya köré hivatott. Soha, soha nem fogom elfelejteni ezt a jelenetet, bár akkor nem értettem eléggé mélységes jelentőségét.

Az az idő is hamarosan elkövetkezett, amikor megértettem.

Letérdepeltünk az ágy köré, megáldott, megcsókolt bennünket egyenkint s most, amikor ezt írom, úgy érzem, mintha a fejemen volna sovány keze és hallok őt beszélni.

Nem nézett rám. Nagyon halkán beszélt. Látom fejét a fehér párnába süppedve, hosszú fekete haját, magas homlokát.

Édes, jó apám!...

Másnap azt mondták nekem: meghalt az apád, Miska!

IV.

Lieb Mihály 1850-ben halt meg.

A Lieb gyerekek ekkor lettek egészen árvák. Mostoha anyjuk elfordult tőlük s talán mindannyian elzülленek, ha megboldogult édes anyjuk testvérei szeretettel föl nem karolják őket. Öten maradtak. Kettő idősebb, kettő fiatalabb volt, mint Miska. A legidősebb, Emil, tizenhárom éves volt. Emilt és Gyulát, Koburg herceg uradalmi tisztje, Reök Antal vette magához Cserépvárra, - Aurélt pedig Reök Pál fogadta oltalmába, aki főmérnök volt Szatmármegyében és Kaplonyban lakott, - Gizellát, az egyetlen leányt, Reök Sarolta, Steiner Jakab uradalmi tisztartónak a felesége vitte magához Békés-Csabára.

Miskát, aki akkor járt hatodik évében, nagybátyja, Reök István, az ügyvéd vette magához, szintén Békés-Csabára.

Reök István, aki irányító befolyással volt Munkácsy ifjúkori fejlődésére, akinek gondviselése nélkül aligha el nem kallódott volna a hétköznapi élet apró nyomorúságai közt az eleven, de pajkos és elkényeztetett fiú, - mert bizony komoly, következetes munkához nehezen szokott a Miska gyerek, - Reök István eszes és szigorú ember volt. A nagy időkben Pesten lakott s művészi- és írói köreink ismert alakja volt; Vörösmarty, Bajza, Egressy és a két Vahot, barátságukkal tisztelték meg; tagja volt és jegyzője, az úgynevezett «radikál kör»-nek, Pesten. Ő szerkesztette azt a kérvényt, a melyet e kör, 1848 április 30-án, az illyrek által támasztott, a horvátok felkelését előkészítő s Horvátországnak a magyar koronától való elszakítását célzó lázadás ügyében a független magyar miniszteriumhoz intézett a radikális kör. Utóbb, mint Klauzál miniszter titkárja, főnökét híven kísérte a szabadságharc mozgalmi közepette. A szabadságharc gyászos katasztrófája után, Reök István Békés-Csabára vonult vissza, ahol Sarolta néneje lakott. Ügyvédkedni akart, de mivelhogy részt vett a negyvennyolcadiki küzdelmekben, a győzelmes osztrák kormány semmisnek nyilvánította ügyvédi oklevelét, őt magát pedig rendőri felügyelet alá helyezte.

Igen súlyos anyagi helyzetbe jutott. Jövedelme alig volt, bár kiváló személyes tulajdonságai és magas műveltsége miatt szerette mindenki, aki ismerte. Kedvezőbb politikai viszonyok közt, bizonynyal tekintélyes állásban érvényesíthette volna tehetségét, akkor azonban örvendhetett, hogy sógora, Steiner útján érintkezésbe jutván Apponyi György gróffal, a gróf részvételével viseltetett sorsa iránt és ügyészi teendőikkel bizta meg. Hivatalos teendőiben úgy, mint családi körében, a pontosság és szigorú kötelességteljesítés embere volt. Utóbb, gyermekei fejlődésében az elérzékenyülésig tudott gyönyörködni, de dicsérő szót ugyancsak néha ejtett. Munkácsy gyakran emlegette nagybátyja szigorúságát, de készséggel bevallotta azt is, hogy sok hálával tartozik azért a szigorúságért. Jellemzésére bőven elegendő volna már az is, hogy abban az ő szűk anyagi helyzetében, habozás nélkül vállalta magához testvére, Liebné árváját.

1851-ben, csakhamar az apa temetése után vitte Reök István magával Csabára a kis Miskát. Nagy utazás volt az, abban az időben. Vasút nem lévén, tengelyen mentek. A kis leányt, Gizellát előre vitték nagynénjéhez.

A csabai bevonulás élénken hatott a fiúra.

November elején történt, egy olyan szürke, nehéz őszi napon, mikor ólomszínű az ég s kivált a sík vidéken, kétségbeejtően hosszú, fárasztó a perspektíva. A nagybácsi két tornyot mutatott a kocsiról néki a távolban. Az egyik magas volt, karcsú, a másik félakkora. Szemközt ültek egymással, mintha diskurálgattak volna a láthatár peremén.

- Látod azokat a templomtornyokat? Az ott Csaba.

Türelmetlenül vágyakozott már a megérkezésre a kis Miska. Ott lesz, az ő jövődő otthona... De a szekér lassan cammogott s lépten-nyomon megfeneklett a sárban. Az utat csak néhány istenirgalmából tengődő rúd jelezte, állítólag fák voltak s nem csak afféle leverte cölöpök.

Végre megérkeztek. Nagyon meglepte őt a város. Nem ilyennek képzelte. Egy széles, széles út, két oldalt alacsony, hosszú házak, de sőt mintha ház se volna a súlyos nádfedél alatt, mintha csak a földön hasáltak volna a tetők. Olyan egyenes volt. Olyan elhagyatott és hideg az az utca... A széles, hosszú út közepén állott a két templom, szemközt egymással. Mélységes csönd volt, egy lélek se az utcán. Csak a kapuk alól rohantak elő a kutyák, irgalmatlanul megugatták a szekeret s aztán viasszompolyogtak haza, átadva a szót a szomszéd kutyájának.

Így értek be Csabára.

Egyszer csak méla harangszó kondult. Miska megkérdezte nagybátyját:

- Miért harangoznak itt olyan halkan?

- Nem harangoznak. Az óra ütött.

Miska soha ilyet Miskolcon nem hallott.

A kocsí haladt velük tovább. A templomon túl megállottak egy kis úri porta előtt. Nem volt biz az nagyobb, parádésabb se, mint a többi, a melyek előtt elhaladtak idáig s amiket éppen nem talált kedvére valónak a gyerek. Látva, hogy ez az, ahol le kell szállni a kocsiról, elszorult a szíve. Másnyennek képzelte azt a jövődőbeli hajlékot, a melyben, - úgy hitte - tovább folynak majd gondtalanul az ő gyermekévei.

Jól szemügyre vettem a kis házat, mialatt lecihelődtünk a kocsiról, - beszélt Munkácsy, - de nem szóltam semmit. Abban reménykedtem én egyre, hogy itt bizonyosan csak megállunk egy kicsit s majd aztán megyünk tovább, egy nagyobb, szebb házba. De nem! Leszedték a bagázsát is a szekérről. Egy öreg asszony, nagybátyám gazdasszonya, - mert legényember volt még akkor Pista bátyám, - bevezetett a házba.

Bizalmatlanul kocogtam utána, folyton tanakodva, mi lehet annak az oka, hogy mi csak ilyen egyszerű kis házba szállunk?!...

A szobában se vigasztalódtam meg addig, míg észre nem vettem a bácsi íróasztalát. Azon valamivel több fényűzést láttam. Tetszett nékem az íróasztalon a nagy papírvágó olló, szerettem a tintatartót, s a tollakat, de aminek legjobban örvendtem, ami valóságos oázis volt az egyszerűség e sivárságában fényűzés után sóhajtozó lelkemnek: egy halom levélen gyönyörűen csillogott egy szép üveg papírnymó. Tehát még se vagyunk mi itt olyan szegények!... Mert az a fényes papírnymó bizonyosan valami nagyon értékes holmi lehet! Megvesztegette ébredező uraskodási hajlamomat, legyezgette hiuságomat. Nagyon, nagyon büszke voltam, hogy az én Pista bátyámnak olyan szép fényes papírnymója van! Kezdtém kibékülni sorsommal, vizsgálgatva minden oldalról azt a színes üveggömböt. Alig mertem hozzányúlani... Hogy föltűzelte képzelődésemet!

De ha közelebbről vizsgáljuk a gyereklelek hánykolódását, bizony be kell vallanom, hogy jelzett érzelmeim nem voltak rokonságban azzal a másikkal, amit nem régen még a pipa ébresztett bennem, édes apám szobájában. Nem!... Ez az üveggömb más, bűnösebb gerjedelmeket okozott, - csudáltam, büszke voltam rá, a gazdagságot képviselte szemem előtt, a fényűzést... A pipát szerettem egész szívemből, szerettem hozzányúlani, szerettem játszani vele, szép volt az is, de az... csak boldoggá tett. Pedig ha beérné az ember a boldogsággal!...

Így megvigasztalódva, testvérem, Giza után kérdezősködtem.

- Mindjárt megyünk s meglátogatjuk, - mondta a bácsi.

Kissé kipihentük magunkat, berendezkedtünk, azután elmentünk Gizához, aki nagynénémnél, Steinernénál volt elhelyezve. A néni nemcsak jómódú, de mondhatnám, vagyonos volt.

Első sétám Csabán nem kevésbé emlékezetes előttem, mint a bevonulás.

Hogy kimehessünk a házból, előbb csizmát kell húzni, még pedig tekintélyes csizmát, mert nem tartozott a ritkaságok közé, hogy a csizma lemaradt az ember lábáról, a sárba ragadva, abba a barátságos természetű alföldi sárba, mely télen tenger és nyáron is tenger, portenger. A gyalogjárót a házak mellé helyezett pallók képviselték; két deszka egymás mellett, egyik a menők, másik meg a szemközt jövők számára. De csak az arisztokratikusabb hajlamú házak előtt volt ez ilyen párosával berendezve, egyebütt csupán egy szál deszka képviselte a közlekedők számára a gondviselést. A néni várt bennünket, tehát elindultunk. Milyen örömet szerzett nekem az az ugrándozás egyik pallóról a másikra! Én mentem elül, a bácsi követett; szüntelen figyelmeztetett: - Miska vigyázz! Ne ugrálj! Kitöröd a nyakad, te gyerek!

Szerencsésen megérkeztünk. Jobb szerettem biz én a néni házát, mint a miénket. Széles tornác szolgált az udvarra s a néni csinos kertjére. Nagynéném s Giza hugom ott vártak bennünket a tornácon, megöleltek, megcsókoltak és én menten otthon éreztem magamat náluk. Giza megmutogatta az egész házat. Az bezzeg kedvemre való hely volt! Az udvaron tágas kocsiszin állott és szép kocsik voltak benne, az istállóban hat ló ropogtatta a szénát. Kocsis, kertész, udvari legény, módosak voltak valamennyien s azonnal össze is barátkoztam velük. Benyargaltuk Gizával az egész udvart, teljes megelégedéssel tértem vissza a szobába, ahol szintén tetszett nekem minden. A nénit eddig nem ismertem, de igen kedvesnek találtam és a gyermekek ösztönével, akik rögtön megérzik, kitől várhatnak barátságot és szeretetet, vonzódtam is hozzá rögtön. Azt hittem boldog élet várakozik reám ott, abban az új városban.

Akkor éjjel a néninél aludtam, mert a bácsinál még nem volt elrendezve az én helyem. De másnap reggel haza kellett mennem s nagy volt az én szomorúságom. A bácsinál még kevésbé éreztem már ezután jól magam, pedig mi lett volna belőlem az ő szigorú gondviselése nélkül?!...

Néhány napig szabadon éltem világomat, de csakhamar kiszabta számomra nagybátyám a napi teendőimet. Eleinte nem küldött iskolába, ő maga vesződött velem.

A reggeli órák voltak a tanulásra szánva. Ma is látom még őt pirossal himzett sötétkék hálóköntösében, papucsos lábán, hosszúszerű csibukkal kezében, amint a pipaszár borostyán-szopókájával simítja el jobbra s balra a bajuszát.

Leült íróasztala mellé, jó közel állított magához, s úgy mondtam el a leckét. Eleinte a térdére támaszkodtam, a gyermek naiv bizalmával, aki ha hibázott is, öntudatlanul tette. Szerettem babrálni hálóköntöse bojtjaival s újjamra akartam fűzni a kék füstkarikákat, a miket ügyesen tudott eregetni, sebesen, egymásután. De bezzeg hamarosan tapasztaltam, hogy nem jó olyan nagyon közel lenni hozzá, mert bizony ha másként nem akart menni a lecke, meg-megrázta a fületem. Apránként hátráltam s folyton a fejemen, a fülem körül babráltam, hogy azonnal parirozthassam a büntetést. Utóbb már annyira féltem tőle, hogy amint rám nézett összeráncolt szemöldöke alól, azonnal elfelejtettem azt is, amit tudtam, főként ha számokról volt szó. Csak az vigasztalt, hogy nemsokára mehetek a nénihez s ott találom Gizát és jó ebédet kapok.

Délben, pontosan mint az óra, utrakeltünk. Most már a bácsi ment elől, én utánna s mögöttem egy sovány agár sompolygott, melyet elfeledtem bemutatni eddig. Oh de jó volt a néninél!... Pompás ebédet kaptunk s utána édességeket, - kivéve akkor, amikor valami volt a rovásomon és a bácsi a második tál étel után intett, hogy fölkelhetek az asztal mellől. Eleinte úgy tettem, mintha nem érteném az intést, de ő hamarosan módot talált, hogy tanakodás nélkül megértsem. Szegény kis Giza, ő meg akart vigasztalni, rendesen dugott a zsebébe egy vagy két

süteményt s nekem adta ebéd után. A délutánokat együtt töltöttük, a leckéket is ott tanultam és a néni pedig mindannyiszor jó vajaskenyérrel vigasztalt meg.

Lassankint megbarátkoztunk a szomszéd kis leányával is, a kinek atyja jó barátja volt a néninek s minden délben velünk ebédelt, mintha a családhoz tartozott volna. A két házat csak egy kis vasajtó választotta el egymástól s mi arra az udvarra is átjártunk játszani. Este azután hazamentünk a bácsihoz. Télen egy kis kézilámpással világítottunk az úton, mert koromsötétség volt. Ma is látom, hogy botorkálunk a sötétben és látom a többi járókelők kis lámpájának sárga fényét a fekete éjszakában, mintha csak maguk a lámpák jártak volna, mert az embereket nem lehetett látni.

V.

Így múlt el az első tél Csabán.

Miska, - írja Zsilinszky Mihály, - szép szőke fiú volt, elegáns fellépésével és gyermekes naivságával tűnt ki társai közül. Alig ösmerkedett meg néhány csabai gyerekkel, azonnal ő kezdte rendezni a játékokat. Csak az bántotta őt, hogy ruhája hamar rongyosodott, hol a könyökén, hol a térdein. Ha lovarda vagy valami színésztársaság került a városba, Miska azonnal barátságot kötött a társaság valamelyik harmadrendű tagjával, hogy annak pártfogása mellett bejuthasson az előadásra. Ha a protekció nem használt, cselhez folyamodott: beszökött valamely rosszul őrzött nyíláson. Sokszor éppen akkor dugta elé bozontos szőke fejét a pódiumon, a mikor a függöny felgördült. Ilyenkor volt taps és nevetés, a közönség mulatott az eseten; csak «Pista bácsi» csóválta komolyan a fejét.

A színészet különösen érdekelte. Nem egyszer mondta, hogy szeretne színész lenni. Persze, a képeket is szerette, szeretett rajzolgatni. Ha kréta vagy ceruza került kezeügyébe, neki állt nyomban az asztalnak, a falnak, a kerítésnek, ha papirosra nem akadt.

Ő maga írta egyik lamaloui levelében: emlékszem, szerettem én firkálni abban az időben, de biz arra senki ügyet nem vetett. Egy nap a szomszéd kis lányánál láttam egy skatulya festéket. Oh, ha én nekem is lenne!... Nem volt egyéb vágyam attól a pillanattól kezdve. Könyörögtem a néninek folyton, vegyen nekem olyat! Vett is, amikor ide adta a kis doboz festéket az ecsetekkel s hozzá még egy képes könyvet, nem cseréltem volna senkivel Csabán. Azonnal munkához láttam s ahol arra való kis helyet kaptam a kerítés vagy a ház oldalán, oda bizonyosan pingáltam valamit, mert papirosom soha se volt elég, bár Giza is segített papirost szerezni. A vége az lett, hogy festékjeimet elvették tőlem, de addig könyörögtem, míg csak vissza nem adták.

A rajzolgatás mellett szerette a fiú a zenét is, habár, a füttyülésnél tovább nem vitte. Nagybátyja kitűnő hegedűs és általában műkedvelő ember volt. Üres óráiban gyakran mulattatta vendégeit hegedűjátékával. Ilyenkor Miska valósággal elmerengett a szebbnél-szebb nóták mellett és szeretett volna ő is hegedülni. Egy ízben, amikor Reök István távol volt hazulról, megtörtént, hogy Miska belopózott az irodába s az ott lévő hegedűn kezdte próbálgatni ezt a nótát: Nézz rózsám a szemembe... De biz az nem sikerült, hát dalolva iparkodott többre menni. Eközben hazaérkezett nagybátyja. A furcsa zene hallatára megállt az ablak előtt, mosolyogva hallgatta egy darabig. Majd hirtelen benyitott az irodába és szigorú hangon kérdezte a fiútól:

- Hát te mit csinálsz itt?

Miska ijedten állott előtte, míg végre bátorságot véve, azt felelte:

- Hát csak próbálgattam, tudnék-e úgy, mint Pista bácsi.

- Hja barátom, azt tanulni kell ám, nem próbálgatni. Tanulás nélkül soha semmiben se viszed sokra, - volt a felelet.

Reök István néha házi mulatságot rendezett. Minthogy a Bach-korszak nem engedett meg semmiféle nyilvános mulatságot, a művelt családok Csabán csakúgy, mint másutt, ilyen apró házi összejöveteleket tartottak s hazafias zenedarabok és a betiltott forradalmi költemények előadása mellett kerestek szórakozást, úgy sírtak, úgy vigadtak. Sárossy Gyula volt akkor a legnépszerűbb költők egyike, a legkedveltebb szavalati darab az ő «Táncoljatok lányok, táncoljatok...» kezdetű költeménye volt. A jó szavaló Reök Istvánt többször fölérték, mondjon egy-egy verset; utána mások, sorra s a társaság tapsolt egyre lelkesebben. Egy ilyen alkalommal történt, hogy a taps lecsillapodása után Reök István így szólt az őt bámuló Miskához: - Most már mindenkit hallottunk, csak Miskát nem. Állj elé fiú! Itt a hegedű, mutasd meg, mit tudsz. Játsszad el azt a nótát: «Nézz rózsám a szemembe»!

Miska eleinte csak röstelkedett, csak szabódott, hogy ő nem tud hegedülni, de a sok biztatásra, látva a derült arcokat, nekibátorodott. Kezébe vette a hegedűt s egész komolyan recsegtetni kezdte a már sokszor próbált nótát, mire az egész társaság kacagva tapsolt első művészi szerepléséhez. Jellemző, hogy hatalmas zenei érzéke mellett is, Munkácsy egyetlen hangszeren se tanult meg játszani soha. Gyönyörűen füttyült, legszívesebben magyar nótákat, - de a többi, az is az ecsetjén keresztül érvényesült. Egyáltalában a nagy festők, kivált a koloristák, mindnyájan kiváló zenei érzéssel bírtak. Delacroix naplójegyzetei teli vannak alapos zeneértői megjegyzésekkel, a miket mindannyiszor a saját művészetével hoz vonatkozásba. Jeanniot, aki egyszersmint elmés műkritikus, a festészet igazi nagymesterének lelkéből elengedhetnek tartja a jó zenei érzéket, sőt annak is okvetlenül tudnia kell a zenéhez, aki érteni akarja a festményt. Veronese egyik hatalmas képén, a kánai menyegzőn, éppen a kép közepén, a Jézus előtt ülő zenészek megannyi nagy piktorai annak a kornak: Titian, Tintoretto, Bassano s köztük maga Veronese is, ölében a mély-hegedűvel.

Voltak azonban a kis Miskának, ily vidám napok mellett, szomorú órái is. Nem szerette az iskolát. Édes anyja, annak idejében, tanítót tartott gyermekei mellett, hogy mennél gondosabb nevelésben részesítse őket. Apja, víg természeténél fogva, de meg a forradalmi viszonytagok miatt se törődött sokat gyermekeivel. Miska el volt kényeztetve. Mint eleven fiú, természetes vonzalommal viseltetett az élet mulatságos és látványos jelenetei iránt. Az iskola éppen az ellenkezőt követelte meg tőle. Az órákhoz kötött tanulás és talán tanítóinak esetleg helytelen szigora ellenszenvet ébresztett benne a könyv iránt; nem szeretett könyv nélkül betanulni valamit, az «egyszer-egy» meg éppen nem ment a fejébe. Katonai fegyelmet követelő nagybátyja gyakran korholta és büntette őt ezért.

VI.

Körülbelül két esztendő telt így nagybátyja és nagynénje gondviselése alatt. Nagynénje egyre jobban megszerette. Néha kivitte magával kocsikázni a szép kocsi s olyankor büszke is volt arra a fiú. Szó esett arról is, hogy a következő esztendőben beadják valami kollégiumba, mert ott Csabán csak kis iskola volt. De a sors másként határozott.

A második télen történt. Ő maga így beszélte el életének ezt a megrendítő esetét egyik levelében: A jómódú családok mind abban a városrészben laktak s esténként azok is ott jöttek össze beszélgetni a néninél. Az öreg szomszéd - Omasztra bácsi már négy órákor átballagott.

Ő különben csak délelőttönként volt otthon, egész nap politizálni járt. Azután jöttek a többi ismerősök és én szívesen elhallgattam politizálásukat, Gizával együtt. Néha úgy elszomorodtak beszélgetés-közben, hogy mi féltünk és szerettünk volna sírni. Ma már értem, hogy miért voltak olyan búsak és értem, milyen boldogság volt az rájuk nézve, hogy a néninél jóízűen kibeszélgethették magukat. A hazafias szellemet, magyar voltukat ápolták, lopva, titokban, mert bűn volt az akkor! Nem volt tanácsos hangosan emlegetni azt! Minden áldott nap hallottuk a szomorú hírt, hogy most itt fogtak el valakit, most meg amott, valami kicsiség miatt. Egy szó elég bűn volt, elég egy nóta vagy egy hazafias költemény, hogy megfosszanak valakit szabadságától hosszú időre. Emlékszem a szegény iskolamesterre, akit börtönbe vittek, mert Petőfi egy kiadatlan, hazafias versének a kéziratát találták meg nála. Csak 1860-ban szabadult ki a fogságból. Büszkén hasonlítom össze hazám mai helyzetét a nemzeti gyász eme korszakával. Mennyi erély, milyen elszántság és mennyi lelki nagyság kellett a föltámadáshoz!

E téli esték emlékét örökké őrzöm szívemben és hallom a panasz, a sóhajtás elfojtott hangját, melyekben a nagy nemzeti szenvedés nyilatkozott. Adja a mi Istenünk, hogy akkor szenvedtünk légyen utóljára! Igen, gyakran jöttek a szomszédok és egyikük fölolvasta az újságot, azután pedig megvitatták a napi eseményeket. Nem értettem még egészen, hogy mit beszélnek, de már ügyeltem s Bach nevét azóta ismerem. A néni nagyon erélyes asszony volt, ő is rendszeren részt vett a vitatkozásokban.

Egy este, mint rendszeren, együtt ültek a nagy ebédlőben: Omasztra, a néni férje és Giza. Az átelleni szomszédban táncmulatság volt.

Úgy hét óra felé dühösen csapott valaki a kilincsre s egy magas alak nyitott be hozzájuk. Arca be volt kormozva, nagy szakáll volt rajta, juhászbunda a vállán és nagy, sáros csizma a lábán. Megállt előttük és inkább meglepte, semmint megijesztette őket. Azt hitték, valami rossz tréfa s még Reök bácsit vélték felismerni a nagy szakáll alatt, a ki ekkor este véletlenül nem volt velük. A néni zsémbelni kezdett, ízetlennek találta a tréfát, felállt s oda ment hozzá, haragosan szólt rá, hogy menjen ki és törölje le legalább a csizmáit, mert mind összesározza a padlót.

Bezzeg megrémültek, amikor az illető puskát húzott elő bundája alól s a puskatussal durván mellbelökte a nénit. A néni hátratántorodott, ugyanakkor még három fegyveres ember rontott be és megkötözték a két férfit. A nénit az első ütni kezdte, mert ő segítségért kiáltozott. A cselédek szintén megkötözték. Omasztráéktól ekkor jött át egy legény, tányérokat hozott, azt is megkötötték s belökték hozzájuk az ebédlőbe. Azzal fenyegetőztek, hogy megfojtják azt, aki moccanni mer.

Nagyon jól ismerhették a házat, mert hallottam, átküldtek Omasztráékhoz is, hogy üssék agyon azt, aki mutatkozni talál.

Borzasztó volt az! Ott heverték az ebédlőben a földön, két puskás ember mellettük. Giza pihegett, de nem mert sírni. A nénit kezdték kínozni, rugdosták, ütötték, adja elő a pénzét meg a kulcsokat. Káromkodtak és azt is mondták, - tudjuk, hogy nálad vannak a kulcsok! A néni oda adta a kulcsokat, kinyitották és kiforgatták a szekrényeket, ki a kredencet is, de nem voltak meglepve azzal, amit találtak, mert csavarni kezdték a néni kanját, hogy adjon még pénzt. A szerencsétlen kiáltozott, de akkor a kanapéra taszították, egyik ember a fejére ült és úgy ütötték irgalom nélkül.

De minek beszéljem mind el e borzasztó részleteket, a melyekre ma is reszketve gondolok még vissza? A gazemberek összeszedtek minden értékes holmit a nénit hurcolták magukkal szobáról szobára, míg csak ájultan össze nem esett. Akkor a szobaleányt vették elő, hogy rakja ki az ezüstműveket. Amint a szobaleányt kioldozták a gúzsából, az el akart futni, de a

betyárok vakmerően, nem törődve a lövés zajával, utána lőttek. Nem akarták eltalálni, vagy véletlenül hibázták el csak, de a lövés nem talált s a tornácon álló lámpát zúzta össze.

Hihetetlen, hogy milyen nyugalommal raboltak, pedig mondom, a szomszédban népes multság volt. Egész éjfélig, szinte öt óra hosszat garázdálkodtak a Steiner-házban. Miután összeszedték az értékes holmit, ennivalót kerestek, beütötték egy hordó fenekét a pincében, úgy ettek és ittak. Azután kivezettk az istállóból a lovakat, befogtak két szekérbe és elhajtottak. A néni félholtan, eszmélet nélkül hevert a tornácon.

A szomszédság csak reggel felé vette észre, hogy mi történt; akkor jöttek segélyükre. Betörték az ajtót, föloldozták az elkínzott háziak békóit. Jöttek a csendőrök és az asszonyok sikoltottak...

A rablókat nyomozták, úgy emlékszem: hat embert nagysokára el is fogtak, de szegény jó néni, a kiállott rémület és szenvedések következtében, két hét múlva meghalt.

VII.

Hogy Steinerné meghalt, özvegy férje elköltözött Csabáról s Miska teljesen nagybátyja gondjaira maradt. Enni Omasztráékhoz jártak mindaddig, amíg Reök István megnősült. Akkor áthurcolkodtak Reök egyszerű legény-lakásáról egy nagyobb házba, a Vidovszky-ház szomszédságába.

Vidovszkyéknak hat gyermekük volt, csakhamar barátságot kötött velük Miska s Vidovszkyné is úgy bánt vele, mintha Miska lett volna a hetedik testvér a családban. Együtt tanult a Vidovszky-fiúkkal, akikhez nevelő járt s Vidovszkyné semmi különbséget nem tett közötté és a saját édes gyermekei között.

Mély hálával emlékezett meg róluk Munkácsy mindig. Soha ő kisebb darab vajaskenyeret nem kapott, mint a többi gyerek s nem kevesebb szeretettel törülte meg izzadt homlokát Vidovszkyné, amikor kipirulva kergetőztek az udvaron. Kedves napok voltak ezek is. Jó nagy udvara volt a háznak s a tágas kertbe szabad bejárásuk volt. Jó pajtásai közé tartozott még egy Hüke nevű fiú is. A Vidovszky-fiúk közül kivált Lacival és Ferivel volt benső barátságban, azok is úgy szerettek rajzolni, mint ő. Feri rajzolt köztük a legszebben. Esténként a nagy asztal köré ültek a gyerekszobában és képeket másoltak. Egy jókora lámpa világított az asztalra s a fiúk ugyancsak iparkodtak. Időnkint be-betekintett hozzájuk Vidovszkyné és ő mondott ítéletet, hogy ki rajzolt szebbet. Munkácsy még 1877-ben is szívesen emlékezett vissza hajdani játszótársaira, a többek közt így írván Párisból, Reök Istvánnak: «Mindig igen kedvesen emlékszem vissza a Vidovszky-családra. Milyen kedélyesen elrajzolgattunk Ferkóval a nagy négyszegletes asztalon! Aztán este hozták az almát a spejzből! Ej, de jól esett! Hát mindennek vége. Pedig kérdés, nem az-e az igazi boldogság, amikor az ember olyan kicsiny helyen meg van elégedve és olyan jól érzi magát!»

Néhány hónap telhetett el így, amikor emlegetni kezdték a Vidovszky-családban, hogy a fiúkat valamelyik kollégiumba küldik. Lacit csakhamar el is vitték Pozsonyba. A kis Miskával folyton kevésbé voltak megelégedve tanítói, nagybátyja komolyan aggódni kezdett a fiú jövője miatt. Azt se látta szívesen, hogy milyen nagy barátságban él a házban lakó szabómester, Juhász Ferenc inasaival. Korholta, intette, fenyegette s miután meggyőződött, hogy mindez nem elegendő a vásott fiú fölrazására, komolyan elővette és meg akarta tudni, mi akar hát lenni tulajdonképen?

- Lásd, Miska, - mondá neki, - én szegény ember vagyok, de ezt a rajtam levő kabátot is eladom, hogy kitaníttassalak, csak azt mondd meg, mi akarsz hát lenni?

Természetesen, várta, hogy Miska azt válaszolja: orvos, ügyvéd vagy hivatalnok akar lenni. A fiú azonban, bátyja nagy meglepetésére, azt felelte, hogy ő szabó szeretne lenni.

Ebbe azonban Reök István nem egyezett bele. Nem mintha az iparos pálya ellen lett volna kifogása, annál sokkal felvilágosodottabb ember volt s ő maga tudta legjobban, hogy milyen siralmas - amikor a jó magyar ember nem kellett sehol s idegeneké volt nálunk a világ - a diplomás ember, a magyar hivatalnok sorsa és tudta, hogy a becsületes mesterember helyzete szinte különb, mert az legalább függetlenebbül élhet keresménye után. Nem is kívánta ő hivatal után futkosó úrrá nevelni Miskát, csak a szabóság nem tetszett neki.

- Ha iparos akarsz lenni, akkor légy lakatos, gépész, asztalos vagy más efféle mesterember.

- Hát akkor asztalos leszek, - válaszolt határozott hangon a fiú.

Így lett belőle asztalosinas, 1855-ben.

Tetszett neki, hogy ő belőle asztalosinas lesz, hogy mezítláb futkoshat majd az utcán, felgyűrt ingujjal, köténnyel maga előtt, mint a többi inas, akiket látott s akiknek nem kellett az iskolában gubbasztani.

Oh, mindez nagyon kíváncsnak tetszett előtte és előre örvendett. Elragadtatással fogadta nagybátyja beleegyezését, sőt félt, hogy valahogyan mást ne találjon határozni időközben.

A bácsi nem határozott egyebet, de gondoskodni kívánt, hogy tisztességes műhelybe kerüljön az öcscse és emberségesen bánjanak vele; azt akarta, hogy asztalosinas legyen, ne pedig cseléd.

Néhány nap múlva áthívatta magához Lángi Mihály csabai asztalosmestert, hogy szerződés-szerűleg megegyezzek vele Miska inaskodásának feltételeit illetőleg. Reök István azt kívánta Lángi mestertől, bánják kissé különbül az öcscsével, mint az inasokkal szokás, ne alkalmazza cselédi külső munkára, ne küldje malacokat őrizni a rétre, mosogatni a konyhába, - ami bizony nem is tartozik föltétlenül az asztalos mesterség megtanulandó titkai közé, de már így szokás, - hanem a műhelyben foglalkoztassa. Miska leendő mestere hajlandónak nyilatkozott e kivételes föltételek elfogadására, bár megjegyezte, hogy «úrfiakból bajos böcsületes embert faragni». No de jó! A bácsi évente tizenkét pengő forintokat és négy zsák tiszta búzát ad és ezért a salláriumért Lángi mester három és fél esztendő alatt embert nevel Miskából.

Ez volt az egyezés.

A kis Miska éppen tizenegyedik esztendejében járt ekkor. Égett a türelmetlenségtől, alig várta, hogy megkezdje új, azaz első pályáját. Büszkén újságolta el Vidovszkyéknál, hogy ő már most asztalosinas lesz. A jó Vidovszkyné szomorúan csóválta hozzá a fejét és sajnálkozva cirógatta meg. A gyerek nem tudta elgondolni, mi búsulni való lehet azon, hogy ő belőle asztalosinas lesz?!

Vidovszkyné megölelte s e szavakkal búcsúzott el tőle: «Aztán ide gyere ám minden vasárnap, mint eddig.»

Nagybátyja összeállította a fölszerelését: kapott egy derékaljat, párnát s takarót, némi ruhá-neműt és átadta neki édes apjáról maradt ezüst poharát, meg az ezüst evőeszközeit. Azután ő maga vezette el a műhelybe, Lángi uramhoz.

Vidám, derűs kép maradt meg Munkácsy emlékezetében e napról!

A mint beléptek az udvarra, hallotta a fűrészfű és gyalu zaját, amibe az asztaloslegények vidám fűtűlése vegyült. Jókedvűnek látszott ott mindenki. Az udvaron, köröskörül, hosszú szál

deszkák voltak sorra támogatva s halomba rakva, a tornác mentén meg frissen festett tulipántos ládák száradtak.

A hosszú tornác végén a műhely szintén tömve ócska, reparációra várakozó bútorral. A műhely bejárata előtt egy bádogból ollózott Jézus-kép volt két székre fektetve, még festetlenül, mert Lángi mester látta el a környék kálváriáit s az országút stációit feszületekkel és ami festeni való akadt a feszületeken, azt ő sajátkezűleg végezte, vakmerő fantáziával kezelve a pemzlit. Miska gyerek elragadtatva állott meg a parasztládák előtt. Szépséges kék ládák voltak azok, tarka tulipánokkal kicifrázva.

A mester elénk jött a műhelyből.

Soha se fogom elfelejteni, - írja egyik francia levelében Munkácsy, - amint kissé előre hajolva, lassan cammogott felénk. Ingujjban volt, felgyűrve az ing a karján könyökig. Az arca... Hej később, később jobban megismertem ezt az arcot, mint abban az első pillanatban, amikor ott mindent olyan kedvesnek találtam! Két kis szürke szem villogott reám szemöldökei alól; szemöldökeit mintha moly rágta volna össze, úgy elpusztította a ragya. Himlőhelyes volt az egész arca s hétköznaponként, itt-ott borostás is, mert csak vasárnap beretválta le azt a gyér szakállt, ami az ábrázatán tengődött. Kurtára nyírt bajusza alatt a szája, oh, a szája... De hagyjuk a portrét, bajos volna azt pennával megcsinálni.

Szóval Lángi uram jött elénk s bevezetett bennünket a műhelybe. Tágas helyiség, tele gyalupadokkal, deszkával, bútorral. A gyalupadok alatt halommal állott a jószagú friss gyaluforgács. A legények gyalultak, fűrészelték, kalapáltak.

Reök István még egyszer lelkére beszélt öcscsének s Lángi mester jóságába ajánlva őt, eltávozott. Kevéssel ezután földet bérelt Gerendáson és családjával együtt oda költözött ki Csabáról.

VIII.

Munkácsy a nyolcvanas években gyakran töltött nyaranta néhány hetet Lamalouban, az ottani fürdőket használva, orvosa, Charcot tanácsára.

Onnan egy kedves barátnőjéhez, - akit mi is tisztelettel szeretünk s aki ma is gyászolja nagy barátját - M. I. CH. úrasszonyhoz intézett francia leveleiben megírta élete húsz első évének számos epizódját. 1894-ben mutatta nekem Ch.-né e becses leveleket, amelyekből már eddig is idéztem s a melyekben nem csupán a leírt események értékesek, de a visszaemlékezések hangja és formája is jellemző. Csupa zsáner-kép megannyiszor, valahányszor ifjúságának valamely epizódjához ér. A döcögő franciasággal írt levelekben is, - mert Munkácsy gondolatainak, érzelmeinek, meghatottságának még a formába alakulása is annyira azonos fájának génuszával, mely éppen a nyelvben válik a legmeghatározhatóbbá, Munkácsy olyan tősgyökeres magyar volt, hogy anyanyelvén kívül más nyelvet soha meg nem tudott tanulni teljesen, - mondom, azokban a francia levelekben is a mi nagy festőnk érvényesül, aki hatalmasan ismerte és érezte a magyart minden apró viszonyaiban. Legszebb alkotásai a külföldön is ezekből a gyermekkori emlékeiből fakadtak, a «Siralomház» festőjének lelke ennek a húsz esztendőnek a tapasztalataiból táplálkozott.

Átolvasva a leveleket, kiegészítettem gondosan az eseményeket és azok sorrendjét a mester személyes elbeszéléseiből s mindenütt lehetőleg híven megkeresve az eredeti hangot a francia kifejezések mögött, «Napló» formában azonnal megírtam az egészet magyarul.²

A következő néhány fejezetet ebből a forrásból merítettem.

IX.

Tehát asztalos vagyok!

Lángi mester legelőbb is tudtomra adta, hogy ő a gazdám, úgy vigyázzak a bőrömre.

Észrevettem volna én azonnal, ha ezt nem mondja is, hogy bezzeg más hangon beszélt velem, mihelyt magunkra maradtunk. Ha nem örvendtem volna olyan mód nélkül annak, hogy én már most menten gyalulni fogok, rögtön tisztába jöhettem volna Lángi uram kuruc természetével.

Azonnal ruhát cseréltem, azaz hogy le kellett vetnem cipőimet (járjon a kölyök mezítláb, mint a többi böcsületes inas!), le a kabátot, mellényt, fel kellett gyűrnöm nekem is az ingujjamat - és magam elé kötöttem a kötényt.

Milyen gyorsan foszlottak szét boldog gyermekálmaim! Pedig azt hittem, most kezdődik még csak az igazi boldogság.

Tanulni nem igen szerettem; kis pajtásaim, a Vidovszky-fiúk is elszéledtek Csabáról s biz én éreztem, hogy vénülök és mégis csak buksi maradok. És a gyalulás, a fűrészelés, a szegezés, meg az is, hogy mezítláb futkoshattam, kimondhatlan örömmel töltött el. Bezzeg nem sokáig tartott az örömem.

Majster uram meghagyta a legényeknek s a többi inasnak, hogy itt ezt a gyereket ni, jól ráncba kell szedni ha nem engedelmeskedik, nekem pedig meghagyta, hogy megbecsüljem a legényeket, mert azok már legények, az inasokat meg azért, mert mindnyájan többet tudnak már, mint én, a ki egészen csacsi vagyok.

Tisztán emlékszem minden alakra ott a műhelyben.

Az öreg János, az első legény adta az első parancsot nekem.

- Takarodj, szaporán, enyvet melegíteni!

Egyik inastársam (mellesleg legyen megjegyezve, ez a bácsi gazdasszonyának, Foranginének a fia volt) egy sötét kis kuckóba vezetett, ahol mint valami Veszta-tűzhelyen, örökké pislogott az enyves fazék alatt a tűz a hamuban. Azt fűjni kellett. Fűjtató nem volt, de hát Lángi uram inasai talán csak nem azért pusztították a kenyeret, hogy még fűjtatót is tartson a házban. Ketten fűjtük, szemünk is kidülledt belé, úgy iparkodtunk, míg valahogyan, nagy keservesen lángra kapott a parázs és az enyv olvadni kezdett.

Bevittem az enyvet Jánosnak, aki megkérdezte, hogy: - Hol a mennydörgős mennykőbe csavarogtál vele annyi ideig?

Ez volt első működésem az asztalosi pályán.

² 1896-ban, Párisban, együtt dolgozván Boyer d'Agen úrral, akkor a «L'oeuvre d'art» szerkesztőjével, közöltem vele e Naplót s Munkácsy beleegyezését megnyerve, a Napló franciául is megjelent 1897-ben, Boyer d'Agen előszavával, Calman Lévy kiadásában, Párisban, «Souvenirs» címmel.

Persze jobban szerettem volna azonnal gyalulni, szerettem volna, hogy nékem is legyen egy külön gyalupadom. De az nem megy olyan hamarosan.

Eleinte be kellett érnem egy hosszúnyelű késsel, amit műnyelven «siccer»-nek hívnak s egy deszkadarabbal, hogy abból nyolc darab faszeget teremtsék.

Már ez inkább megfelelt ambiciómnak. Még aznap délután kifaragtam a nyolc faszeget az öreg Jánosnak.

A műhelyben, ahol ismerték kissé a familiánkat, csudálkoztak rajta, hogy engem inasnak adtak. Kérdezgetni kezdték tőlem, miért nem járatlak tovább iskolába? Az egyik legény azt mondta: - Nagy számár lehet, nem akarják, hogy a padot koptassa. A másik azt mondta: - Bizonyosan nagy gazember a fráter!

Rosszul esett, de akkor még sokkal boldogabb voltam, semhogy nagyon bántam volna, akármit beszéljenek is. Boldogan faragtam a szegeket estig.

Hét óra után, - nyár volt - egy rémítően kövér fehérnép tótul kiáltotta be a műhelybe, hogy megvan a vacsora.

A legények, akik a mesterrel együtt vacsoráltak, azonnal abbahagyták a munkát. Az udvaron megmosdottak: ősi szokás szerint vizet vettek szájukba, s úgy, abból mosakodtak. Azután megfésülködtek a műhelyben és egyenkint, méltóságosan vonultak ki a tornác végére, ahol terített asztal várta őket.

A majszter és majszterné már akkor ünnepélyesen helyett foglaltak az asztal mellett. A négy legény módosan jó appetitust kívánt. Majszterék, hogy jó példával járjanak elő a mértékletes-ségben, csak kis porciókat mertek ki a tálból maguk elé. Majszterné rendesen arról panaszkodott, hogy halálosan el van fáradva, a majszter uram pedig rendesen attól félt, hogy megterheli a gyomrát... az egyszerű ételekből. Oh, azokból csak kevesett evett. Hanem amikor a legények fölkeltek az asztal mellől, látni lehetett a tornác végén valami titokteljes mozgólódást, a szolgáló még hozott egy tál ételt - s ők kettesben újra kezdték a vacsorát.

Hej, abban az időben jobb étvágyam volt, mint manapság! Az első nap, látva, hogy csak a legényeket hívják asztal mellé, ijedten tudakoltam: - hát mi?... Szerettem volna tudni, mivelünk mi lesz hát? Minket miért nem ültetnek az asztal mellé?...

Nem sokáig tanakodhattam, jött a terebélyes szolgáló, hozott egy nagy fazekat és letette a műhely küszöbére. A többiek tanítottak meg rá, hogy mit kell most csinálni.

Megrohanták a fazekat, lekuporodtak mellé a földre s egyetlen szerszámmal, a kanállal, hamarosan fenekire jártak. Kanálnál egyéb evőeszközt nem kaptunk mi.

Az első alkalommal meglepett ez a módja a közös étkezésnek. Félve húzódtam a fazék mellé, de hamarosan megtanultam: mind a félénkség, mind pedig a szerénység azzal a veszedelemmel jár, hogy éhen maradok. Öten voltunk az egyetlen fazék mellé s a jelszó: Isten velünk és ki-ki magáért!

Láttam, mily villámgyorsan merítették társaim a kanalat a zsíros, barna lébe és szédítő gyorsan keresgéltek a fazék fenekén. Idejekorán értesültem, hogy nem szabad a fazék fenekén lévő masszívabb anyagokhoz nyúlni mindaddig, amíg a leve nincsen fölkanalazva. A húson pedig csak ezután osztozzunk meg, testvériesen. Az osztozás hagyományos jogokkal és szokásokkal volt oltalmazva. Annak, aki a húst elosztotta, nem volt választási joga s meg kellett elégednie a darabbal, amit a többiek hagytak neki. Így természetes, hogy részrehajlás nélkül iparkodott földarabolni a húst az, akire ez a tisztesség jutott.

Mindez újdonság volt előttem. Eddig se éltünk ugyan hercegileg, de mindig tisztán és bőven kaptam enni. Látva, hogy itt így eszünk, nem mertem elővenni szép ezüst evőeszközeimet.

Még a fazék mellett ültünk, amikor a legények, elvégezve vacsorájukat, odajöttek hozzánk s az egyik azzal mulattatta a kövér szolgát, hogy néhányszor keresztül ugrott rajtuk. A tót leány harsogva nevette, mire ahány legény, mind körülvette őt, csipkedni kezdték és birkóztak vele. Persze nekünk is tetszett ez a látványosság, volt is benne részünk minden este. Ma is látom a természetes leányzót, hogy pofozza a legényeket, hogy szidja őket, mire csak annál cifrábbnál cifrábbakat feleltek neki azok.

Azután mentünk aludni.

Nyár volt, a szabadban háltunk. Majszter uram a tornácon hált, mi pedig az udvaron, a fal mellett, sorjában. Ez is tetszett nekem mód nélkül. Ki-ki előhozta a szalmazsákját s arra feküdt.

Ez első éjszaka nem hunytam le szememet, alig vártam a másnapot, hogy ismét a műhelyben lehessek. Örökkévalóságnak tetszett az éjszaka, türelmetlenül lestem, hogy már hajnalodjék, szüntelenül piszkáltam szomszédomat, kérdezgettem, hány órakor kezdünk dolgozni?...

Az végre dühbe gurult s nagyon igazat mondott, mondván: - A teremtedet, maradj már veszteg, majd dolgozhatol még eleget!

X.

Alig virradt, én már talpon voltam.

A többiek még jóízűen aludtak. Végre, nagy sokára, előkászálódott a szolgálo a konyhából s hangosan elordította:

- Chlapci horka!

Ez a két tót szó maradt meg híven emlékezetemben, úgy tudom, azt jelenti: - keljetez gyerekek!

Öt óra volt.

Hamarosan fölcihelődtek valamennyien, ásítózva, álmosan, ki-ki összeszedte ágyneműjét s behordta a hálósobába, abba a kuckóba, a miről csakhamar lesz szerencsém többet is mondani.

Az első gyalúcsapásra boldogan vettem lélegzetet. A műhelyben ki-ki munkához látott s én gyönyörűséggel faragtam a szegeket, mintha megannyi remekművet teremtettem volna.

Lángi uram hét óra után vonult be közénk. Szokása szerint csipőre tett kézzel, kidüllesztett hassal megállt a műhely közepén és körültekintett, méltóságosan.

Megelégedését fejezte ki szegeim fölött, de azonnal egyéb munkát bízott rám. A sarokba vezetett. Ott nagy négyszögletes márványlap állott az asztalon. Levett a polcról egy papiroszacskót és tartalmát elém öntötte a márványlapra. Festékpör volt. Olajat is öntött közéje s megmutatta, hogy kell törni a festéket. Azután rám bízta, csináljam. Eleinte nagyon tetszett nekem ez a foglalatosság, pedig ez lett később legkegyetlenebb szenvedéseim egyike. Alig telt belé fél óra, fülíg zöld lettem, a műhely nem kis gyönyörűségére. A festék folyton le akart csurranni a márványlapról s én kézzel lábbal iparkodtam visszaterelni a középre. A legények meg e közben hol ide, hol oda küldöztek, szívesen engedelmeskedtem azonban nekik, mert az legalább némi változatosságot szerzett s néhány percre abba hagyhattam az én szennyes, egyhangú munkámat. Egész estig egyebet se tettem, folyton festéket törtem. Azt törtem másnap is, azt harmadnap is. Lassankint jól belétanultam s már úgy együvé tudtam terelni a

márványlap közepére az egész masszát, hogy nem csurran le. De mind kevésbé és kevésbé tudtam türtőztetni magamat a miatt, hogy én egész istenáldott nap csak ott ácsorogjak s azt az utálatos pépet keverjem, mialatt a többiek vígan gyalultak. Néhány nap múlva már nem birtam tovább és sírva fakadtam.

A majszter rám támadt, mérgesen: - Hát téged mi a fene lelt?

- Én nem akarok több festéket törni, - szóltam zokogva.

Egy gyors nyaklevessel elvégezte rajtam Lángi uram a hagyományos majszteri keresztelőt.

- Nem akarsz?!... Hát mit akarnál szentem?... Azt gondolod, hogy csak a szép szemeidért etetlek?... No majd beszélek a bátyáddal!

Neki álltam hát megint a festéktörésnek, törtem, törtem... Néha könnyeim is odapotyogtak az olaj közé, de csak forgattam megadással a márványsulykot, mint Sámson forgatta volt a malomkövet.

Mondanom se kell, úgy-e, hogy ezután már nem nyugtalanítottam a koránkeléssel hálótársaimat. Áldottam azt a legényt is, aki elszólított a festéktöréstől és enyvet olvasztatott velem, - az a megváltás volt.

Egy nap az öreg János abban a megtiszteltetésben részesített, hogy engem hívott fűrészelni. Asztallábakat fűrészeltünk. Mindig irigyeltem azt az inast, a kinek akkora szerencse jutott, hogy foghatta a fűrész másik végét. Nagyon örvendtem, de kicsi voltam ám és gyöngé. Attól féltem, visszakerget a festék mellé János. Izzadva, minden igyekezettel iparkodtam jól csinálni és a jó öreg észrevehette, mert megkönyörült rajtam s már ezután pártfogásába vett, küldött ide, oda, gyalultatott, szegeztetett velem türelmesen.

Három hónap multán megkészítettem az első asztalt.

Nem volt az valami műremek, de hát asztal volt. Négy lába volt és fiókja is volt és én nagyon, de nagyon büszke voltam rá.

Kipirulva mondtam el ezt a nagy hírt Vidovszkyéknak, ahová minden vasárnap hűségesen eljártam, annál is hűségesebben, mert néha ott találtam a hajdani szomszéd kis leányát, aki mindannyiszor megdobogtatta a szívemet. A nevét is megmondhatom, nem árt az ma már a jó hírének, annál kevésbbé, mert hisz soha se tudott ő az én kis szívem epedéséről. A szép kis *Bartóky Ilonka* nagyon bájos leányka volt, de nem akarta soha észrevenni az én lángoló érzelmeimet. Mi hát Ferivel a nagy asztal mellett rajzolgattunk s ez megvigasztalt reménytelen érzelmeimben.

Ebben az időben már szenvedélyesen szerettem rajzolni. Mi Ferivel ritkán vettünk részt a többi gyerek játékában az udvaron, inkább rajzoltunk.

Valahányszor Vidovszkyéktól, a jó ebéd után, visszatértem a műhelybe, mind kevésbbé találtam ott meg azt a gyönyörűséget, amit hajdan odaképzelttem. Hozzá se nyúltam a küszöbre tett fazékhoz, *Ancsa*, a kövér szolgáló álmélkodására. Vidovszkyéknál még a zsebeimet is megtöltötték süteménnyel, amit én azután megosztottam társaimmal s így némileg megbocsátották, hogy az előkelő Vidovszkyék pártfogoltja vagyok.

Egyik vasárnap egy nagy darab süteménnyel és pompás almákkal tértem haza s eszembe jutott, hogy ezt az én szép ezüst evőeszközeimmel kellene megenni.

Az öreg János is éppen akkor érkezett haza s meglátta ezüst evőeszközeimet.

- Hát az mi, te gyerek?

Büszkén mutattam neki gazdagságomat. Megnézte s így szólt:

- Nincs neked erre fiam szükséged! Nem adnád el nekem?

Egy ezüst tallért mutatott, olyan régi kétforintost.

Az ő kedvéért is, meg mert a pénzt is szerettem volna, habozás nélkül eligazítottuk a vásárt. Áadtam neki evőeszközeimet, tokostól együtt. Örültem a tallérnak.

Másnap az öreg János úgy okoskodhatott, hogy az se volna rossz, ha a tallért is visszakaparinthatná körmöm közül. Ebéd után egy piros gyapjú-nyakravalót keresett elő ládájából s így szólott hozzám:

- Ide nézz gyerek! Ez aztán kendő, mi?!

- Gyönyörű! - feleltem én. Olyan szép piros volt!

- No lásd! Azért a tallérért, amit tegnap adtam, becserélhetjük, ha szereted.

Persze hogy becseréltem, azonnal.

Következő vasárnap első dolgom volt nyakam köré csavarni a kendőt, - két vége diszesen lógott ki a mellemre - és siettem Vidovszkyékhoz. A bácsit is náluk találtam. A kendő általános föltűnést keltett, rögtön vallattak, hol vettem?

- Vettem.

- Hát pénzhez hogy jutottál?

Elbeszéltem a vásárt, mely korántsem keltett akkora helyeslést, mint én vártam, sőt a bácsi meg is nadrágolt érte.

XI.

Hetek, hónapok teltek s minden nap szertefoszlott egy-egy ábrándom. Hol járt már ekkor az az éjszaka, amire oly keservesen vártam a hajnalt...

Pedig jól megnyúltak az éjszakák, tél lett. Télen is, csakúgy mint nyáron, öt órákor kellett kelniünk. A kövér Anca egy percet se kegyelmezett s a «chlapci horka» minden reggel megharsant, mint az ítélet trombitája.

Milyen kinos volt kiugrani a jó... Szinte azt mondtam: «jó ágyból!» De hát minden relativ a világon és bizony jó volt az az én hajdani szalmazsákom. Azóta gyakran puhább párnák között se alszom olyan jóízűen. Egy szűk kis ágyban, kettesével aludtunk s összesen nyolcan háltunk egy négy méter hosszú, két méter széles szobában.

A legényeken és inasokon kívül volt e szűk ketrecnek még egy állandó lakója, aki soha ki nem mozdult az ágyából, vagy csak nagy ritkán, ha a nap jó melegen sütött. Olyankor, mint valami vén házörző kutya, kikuporodott a küszöbre és ott sütkérezett a napon: a majszter uram édesapja...

Szegény tehetetlen öreg ember!

Csak az ágyban érezte jól magát. Ott köhécselt, ott köpködött éjjel-nappal a homályos kamrában és pipázott szüntelenül. Mégis jó dolog az a pipa... Ha rágondolok, sajnálom, hogy én nem értek hozzá! Mert ha már minden földi öröm búcsút vesz tőlünk, amikor már a szív is fenékgig égett és már az emlékek is mind füstbe szálltak, minden szeretet, még a gyermekeinké is elfogyott, amikor egyedül érzi magát az ember, mint valami sarokba hajított, elhasznált,

ócska rongy s már a saját nyomorúságunk iránt is fásultakká leszünk: a pipás embernek még akkor is megmarad az ő páratlan gyönyörűsége, hú barátja, mely nem hül ki az utolsó lélegzetig - a pipa!

Ez a boldogtalan öreg is így járt. Nem maradt öregségire egyebe a pipájánál. Csak pipázott hát egész nap és egész éjszaka. Látom reszkető kezét, mint szorongatja mocskos pipáját és szíjja, szíjja még akkor is, amikor már rég fenéig égett... Mint gyerek, a ki holt anyja emlőjét majszolja! Csupán olyankor panaszkodott keservesen, zokogásba bicsakló hangon, amikor elfogyott a dohányja és nem akartak adni neki.

Egyszer Ancsa, mint rendesen, bevitte hozzá délben, egy tányéron az ebédjét s oda tette a székre, az ágya mellé. A széken egy tányér vágott dohány is volt.

Szegény öreg, ebéd után rá akart gyújtani. Keserűen panaszkodott, hogy megint nincsen dohány.

- De hisz reggel hoztam «apuka» - szólt a szolgáló - hova lett?

Keresni kezdte, de csak egy kicsi maradt a dohányból, a mire rádült a leves és apuka megette biz azt a nélkül, hogy észre vette volna tévedését. Mindössze kissé száraznak találta. Ancsa kerített valahonnan dohányt neki, megtömte a kedves pipát és ez menten megvigasztalta az öreget.

Talán hosszasan időzöm itt, de a vén apuka olyan elevenen megmaradt emlékezetemben, jóllehet nem sokáig élt már azután, hogy én Lángihoz kerültem. Az első tél vége felé teljesen elgyöngült, de minden tekintetben. A legények nem akartak már egy szobában maradni vele s megmondták a gazdának, hogy inkább itt hagyják a műhelyt. Majszter uram csitította s azzal vigasztalta őket, hogy - úgy se tart már sokáig!

És megigérte, hogy szépen kitakaríttatja majd az egész szobát, azután...

De apuka görcsösen ragaszkodott a pipájához és nem akart kihurczolkodni még, nem, nem. Végre is, egy éjszaka, heves, szaggatott fuldoklás ébresztett föl bennünket s egy mély, hosszú sóhajtság után örökre kiesett a pipa apuka kezéből.

Mindnyájan fölkeltünk, kivált én legjobban megrémültem; gyertyát gyújtottunk s csakugyan ott feküdt az ágyon, a takaró lecsúszott vézna testéről.

Értesítettük édes fiát, ki csakolyan lassan, cammogva jött be halott apjához, mint ahogy rendesen járni szokott.

Azonnal a szükséges teendőkhöz fogtunk, kiterítettük az öreget s mentünk a műhelybe, koporsót csinálni.

A koporsó...

Nem ez volt az első eset, hogy a koporsócsinálás szakította félbe éjjeli nyugalunkat. Ez mindig postamunka volt és jól ismertem már ezt a munkát, mely Damokles kardjaként lógott ágyunk fölött. A jó csabaiak, az éjszaka bármely órájában halt légyen meg valaki, hirtelen kirántottak a háztetőből néhány szál nádat s azzal megmérve az anyát, apát vagy gyermeket hosszát, futottak hozzánk és megrendelték az örök nyugalom ágyát, amely annyi eleven és álmos kis asztalosinas éjszakai nyugalomát rabolja el.

Ekkor éjjel is mi készítettük el apuka koporsóját, de a májszter ezuttal sajátkezüleg föstötte be s aranyos betűkkel írta rá édesapja nevét és korát.

Harmadnapra eltemettük és soha többé nem beszéltünk apukáról.

XII.

Néhány nap múlva csakugyan kimeszelték a mi kuckónkat is. Kissé kellemesebben éreztük magunkat benne. Ez volt a mi örökségünk.

A mióta Lángihoz kerültem, ezuttal történt másodszor, hogy álmatlanul töltöttem az éjszakát. Képzelődtem és féltem, alig vártam a hajnalt.

Miután én voltam a legfiatalabb, az én kötelességeim közé tartozott, hogy korán reggel tüzet rakjak a műhely kemencéjében. De szívesen átengedtem volna ezt a munkát másnak! Kivált akkor nagyon féltem a sötét műhelytől. Mert abban az időben nem olyan könnyű dolog volt ám gyertyát gyújtani. Lehet, hogy a gyufát már föltaalálták, de nem a mi számunkra. Ha a kis veszta-tűzhelyen (ahol az enyvét olvasztottam) kialudt a hamú alatt minden parázs és hasztalan fújtam akármilyen lélekszakadva, - akkor tűzkővel kellett szikrát csiholni s ebben a műveletben én nem igen voltam szerencsés. Hol a forgács nem akart tüzet fogni, hol a tűzköveim nem szikráztak alkalmasan. Hányszor, de hányszor pityeregtem dideregve e hálátlan foglalkozás mellett! Farkasordító hideg volt a műhelyben reggelenként, az ablakai állandóan be voltak fagyva s teli szeszélyes alakú jégvirággal. De ha végre sikerült tüzet teremteni, akkor öt perc alatt kipirult a kemence, fűtőanyagban nem volt hiány és én emberül meg is raktam ám a tüzet. Azután a reggeli toillettemet végeztem el a kályha mellett. A korsóból néhány korty vizet vettem a számba s az volt a csap, amelynek segélyével megmosdottam egy kicsit. Ha így szemlét tartok a multból előtűnő eme jelenetek fölött, biz ott akad elég zsánerképre téma! De hol vannak ma már azok a modellek?...

Már ekkor egészen belépszoktam az inaskodásba és teljesen ismertem sorsomat is. Csak a társadalmi különbségekről nem voltak még világos fogalmaim. Azt tudtam, hogy van az asztalos inasságnál nagyobb gyönyörűség is, de azt még nem, hogy ezért pirulni is szokás.

Erre is megtanítottak.

Mint már említettem, minden vasárnap szívesen láttak az áldott Vidovszkyék; együtt rajzolgattunk a nagy asztalon Ferivel, s ilyenkor hamarosan elfelejtettem mult heti nyomorúságaimat. De bezzeg megszenvedtem minden következő héten a néhány órai boldogságért. Kissé a kartársaim is zokon vették, de főként majszter uram nem szenvedhette, hogy engem olyan atyafiságosan fogadtak abban a házban, a melyben ő, Lángi mester, csak alárendelt szerepet játszott, ha megfordult. Néha megesett, hogy valami munkát adtak neki Vidovszkyék a házban s olyankor engem az angyali lelkű Vidovszkyné azon szurtosan asztaluk mellé ültetett. Ha tudta volna, hogy meglakolok én ezért utólag mindannyiszor! Mert Lángi mester ugyan sajátságos módon értelmezte a nagybátyámmal kötött szerződés ama kikötéseit, hogy engem szennyos külső munkára ne alkalmazzanak! A bácsi komoly, derék iparost akart nevelni belőlem s ez a csabai inaskodás Lánginál csak bevezetés kívánt lenni ahhoz, hogy majd ha megerősödöm és megemberesedem, elküldjön valami nagyobb városba. Hát majszter uram úgy okoskodott, hogy kivételes esetekben ki az ördög bánja a szerződést s biz engem állandóan csak vízért küldözgettek. Alig három tisztességes kút volt csak Csabán, meg a Körös, ahonnan a város nagy része ivóvízzel látta el magát. Ez csak nem szennyos munka, a béled teremtésit, hisz magad is azt iszod! - gondolta majszter uram. Szerencsétlenségemre a kút távol esett. Nem azért vallom szerencsétlenségnek, mintha szívesen nem mentem volna, mert hisz ott a kút körül estek a legvidámabb találkozóok. A többi inas meg gyerek szintén odajött, mindig meg volt a jó kifogás, hogy sokan voltak a kútnál, várni kellett. Ez a legtöbb esetben igaz is volt, de azért mi csöppet se unatkoztunk a várakozás alatt.

Ezenkívül a talicskát is rám bízta Lángi uram, a mikor sifonérokat kellett hazaszállítani. Ha meg nem volt kéznél a talicska, vittem a súlyos asztalt a fejemen, húsz fokos hidegben, vagy harminc fokos melegben. De legkivált festéket töretett velem irgalmatlan sokat, mert látta, hogy annál keservesebb munkát ki sem eszelhetne számomra.

Ha valahol mázolni kellett valamit, oda engem küldött; ablakokat, kerítéseket Csabán tengersokat én kentem be zöldre, a temetőben én főtöttem a lécrácsokat. Télen fagyott a körmöm, nyáron meg perzselt a nap.

Amit a legkevésbé csináltam, az az asztalos mesterség volt. Pedig ehhez mégis mindig meg volt a kedvem. Valahányszor rám bízta egy-egy kezdetleges paraszt bútorkészítést, ünnepnapom volt az, de mindannyiszor megkeserültem egy másik gyönyörűségem, a rajzolás miatt. Amint ugyanis szép símára legyalultam a deszkákat, az a síma, fényes lap mindannyiszor ellenállhatatlanul csábítgatott, hogy rajzoljak rá valamit. Ott vesződtem, mert sehogyse akart ideám a durva ácskréta alá simulni, egyszer csak érzem ám, hogy jó nyakon teremtenek hátulról, aztán még egyszer és harmadszor is... Már ismertem a keze járását, a majszter azt tartotta: három az igazság.

- Hát az apád... Azért gyalulod le, hogy most meg összekenjéd!...

Úgy el voltam merülve, észre se vettem a veszedelem közeledését, meg különben is olyan halkan jött, hogy észre ne vegyem. Máskor aztán jobban ügyeltem, - de, mondjuk hogy szerencsémre, sokkal kevesebbet állítottak a gyalupad mellé, semhogy leszoktathatott volna erről a bűnömről.

A mikor láttam őt a papiros zacskókkal s az olajos bödönnel közeledni felém, már akkor tudtam, kezdődik az én mulatságom - a festéktörés. Miska gyerek ismét ott állott Sámson módjára a márványlap mellett s forgatta a malomkövet. De míg a monoton és butító festéktörés csak véghetetlen lelki unalommal gyötört, - a mázolás néha kínokat okozott.

XIII.

Mázolói működésem egyik legkeservesebb emléke az, amikor egyszer kegyetlen hidegben, a temetőben kellett egy sírt kiföstenem.

Hideg volt és fűjt a szél, még egy lélek se volt a közelben. Oh milyen szomorú világ volt az ott!

Az a fehér, fehér síkság és körülöttem a sok apró, jobbra-balra dült kereszt, mennyi szomorú szegénységet és közönyt képviselt... Egy-egy jobban gondozott sír emlékeztetett az emberi kegyeletre, néhány sírkő az egyenlőség ellen tiltakozott. Némelyik halomra egy-egy szomorú-fűz vedlett ágai hajlottak s a mint rátévedt a fára holmi kóbor varjú, az ágakról sűrűn pelyhedzett a hó.

A temető közepén nagy feszület állott s Krisztus urunk kiterjesztett karjai ótalmazni, vagy talán fenyegetni látszottak ezt a bús világot.

Hevesen dobogott a szívem, félve, dideregve végeztem dolgomat. Iszonyúan egyedül éreztem magam, mintha én lennék az utolsó, aki életben van a kihalt világban. Lassan haladt a munka, a pemzli ki-ki csuklott ujjaim közül a hóba. A hideg miatt se fogott a festék s a kerítésen csak itt-ott maradt néhány zöld folt, megannyi kérdőjel: - hát itt mit akar ez a gyerek?...

Milyen rémületes hangja van a csöndnek! Milyen nyomasztó, mily borzalmas. És a legkisebb zaj, ahelyett, hogy vigasztalna, csak iszonyatosabbá teszi azt a csöndességet.

Jó szerencsém megkönyörült rajtam. Lépéseket hallottam, csikorgott a hó, - a temetőőrről jött felém. Látva, mit csinálok, megcsóválta fejét s azt mondta: - Kemény állapot ez fiacskám. Gyere be hozzánk egy kicsit melegedni.

Örömmel szedtem össze füstékes bögréimet, boldogan mentem vele. Olyan kis kunyhóban laktak, hogy kétszáz lépésnyiről alig látszott még. Soha életemben nem fogom elfelejteni azt a kedves, barátságos meleget, ami abban a nyomoruságos kis kunyhóban fogadott. Vajon boldogok voltak ők ott?

Jó meleg volt náluk, annyi bizonyos és emlékszem, annyi volt ott a gyerek, mint a lencse. A bölcsőben, mely a mestergerendáról lógott le, a kemencekuckóban, a padon csupa gyerek, - egy nagy bundás kutya szundikált az asztal alatt. A boglyas kemence szinte a fél szobát elfoglalta, ásók s veremvágók voltak a sarokba támasztva. Jól esett ott lenni, szerettem volna örökké ott maradni. Az asszony kérdeztetett s nagyon meg volt lepelve, amikor elmondtam, hogy Reökék meg a Steinerék familiájához tartozom.

- Szegény gyerek! Most meg Lánginál szolgálatsz?!...

Az asztalfiókból elővett egy nagy kést s jó karaj frissen sült kenyeret szegett nekem. Mondta, hogy délután sült, érzett is a szobában a friss sütés szaga. Jóízűen elfogyasztottam a kenyeret és aztán útnak indultam, haza.

Már akkor sötétedett. Az egész környék abba a leírhatatlan mélabús ködbe burkolózott, a mely a sík, csöndes alföld jellemző sajátsága téli alkonyat idején. Reszketve futottam keresztül a temetőn, nem mertem körültekinteni s a mint futottam, mintha a sírok is megindultak volna mellettem. Maga a nagy feszület is mintha integetett volna karjaival. Csak akkor mertem visszatekinteni, amikor már a kerítésen átjutottam. Ködben volt az egész temető, csak a feszület látszott.

Az úton egy szekérrel találkoztam, négy ökör vonta, szalmával volt megrakva. Két paraszt ballagott az ökrök mellett, békésen pipázgatva. Melléjük szegődtem s így értünk be a széles csabai utcára.

Már akkor elhatároztam, hogy holnap semmi áron ki nem megyek egyedül a temetőbe.

Még vígan dolgoztak a műhelyben, füttyörészve, énekelve, közbe-közbe káromkodva, csak úgy a megkönnyebbülés végett, valami semmiség okán.

Alig hogy betoppantam, kergettek enyvét melegíteni. Jól esett, mert ott egyúttal magam is melegedhettem.

Nem emlékszem, hogy inaskodásom folyamán valaha jobban el lettem volna fáradva, mint akkor este; szinte meg voltam dermedve. Éhes is voltam, úgy vártam Ancsa fazekát, mint a zsidók a Messiást. Kedvesnek, szépnek láttam Ancsát, amikor hozta.

A legények vacsora után visszajöttek a műhelybe s körül állták a kemencét. Lángi uram gondoskodott róla, hogy ne fogyasszuk a meleget potyára. Ő ugyanis nagy barátja volt a sonkának s tudta módját, hogyan lesz jó a sonka. Rendesen öt-hat koca rőfögött a hidasban, majszter uram naponkint személyesen vakargatta meg a hátukat. De ha az ember azt akarja, hogy a sonka jó harmatos, hogy olyan étvágygerjesztően rózsaszínű legyen, akkor már eleven korában kényeztetni kell azt a csemegét. Nagy inyencek voltak Lángi uram kocái, finom úri fajták, kukoricán híztak, szemezett kukoricán, - mi hántottuk nekik, így esténként, a műhelyben.

De akkor este én azonnal aludni mentem, míg a többiek a műhelyben a kemence köré telepedtek. Alig aludtam el, éreztem, hogy hálótársam is mászik ám már bele az ágyba, keresztül az arcomon. Ujra elszunnyadtam, de egyszer csak dörömbölnek az ajtón. Majszter uram kísérteties alakja állott az ajtóban, gyertya volt a kezében s valami hosszú...

Furcsa, milyen tisztán emlékszem a halvány, rőttes világosságra, amivel a kezében levő gyertyaláng árasztotta el Lángi urunk alakját!...

Kollégám azonnal kiugrott az ágyból s egyúttal rólam is lehúzta a takarót. Mire teljesen fölébredtem, meg is értettem, mit jelent az éjféli látogatás és hogy az a hosszú a majszter uram kezében, az az a végzetes nádszál, amivel annak a halottnak a hosszát mérték meg, akinek most azonnal koporsót kell csináljunk.

Hajnali három óráig dolgoztunk, azután ismét lefeküdtünk. Szerencsétlennek, boldogtalannak, árvának éreztem magam, jóllehet gyalulhattam kényem s kedvem szerint.

Nehogy azt higgye valaki, hogy ilyenkor csak egy órával is tovább alhattunk másnap reggel. Szó sincs róla! Öt órakor hangzott a chlapci horka s kezdődött a reggel, éppen úgy, mint más napokon.

XIV.

Majszter uram másnap reggel, amint előkerült, küldött a temetőbe, folytassam a mázolást. De mekkora volt csodálkozása, amikor kijelentettem, hogy nem megyek.

Ilyesmi ritkán esett meg a műhelyben. Azonnal védelmére is kelt megtámadott tekintélyének s a hármas nyakleveseken kezdte. De a kis Miska inas ezuttal makacsul megkötötte magát, mennél inkább páholták, annál csökönyösebben ismételte: nem! nem!!

Üvöltöttem, hisz úgy fájt, gazdám meg folyton dühösebb lett, szinte tajtékozott. Ajkát harapdálta féktelen haragjában, csúnya sárga fogait vicsorgatta.

- Nem? Nem? - és ütött.

- Nem! Nem!! Nem!... Nem megyek! Nem...

És ütött, folyton, irgalmatlanul, teljes erejéből, a nadrágszíjával. A műhelyben csönd lett. Az inasok borzadva nézték sorsomat, mint a megrémült kis ebek, amikor érzik közelben a korbácsolót. Én ordítottam kínomban, de ha agyonütött volna, akkor sem mondtam volna egyebet a nemnél.

Majszterné asszony rémülve szaladt elő, ki akart venni ura kezéből, de az ellökte őt maga mellől. A legények szedtek ki gazdám karmai közül, mert már ők is nagyon megsokalták a dolgot.

Mikor kissé lecsillapodott Lángi, újra előkeresett a forgács-halom mögül.

- Hát mi a menykő lelt? Miért nem akarsz engedelmeskedni?

- Félek egyedül. Fázom!... Nem! nem!!...

Látta, hogy nincs kivel beszéljen, ott hagyott, azzal fenyegetve, hogy majd szól a bácsinak.

De nem szólt és én se dicsekedtem el azzal, amit kaptam, mert nem voltam tisztában, milyen hatást tehet esetleg a bácsira az engedetlenségem.

Különben se tudtam volna a temetőben folytatni a munkát, egy hét belélt, míg kihevertem azt az oktatást, amelyben Lángi mester részesített. A műhelyben megvitatták az esetet s egyhangúlag nekem adtak igazat.

- Jól tetted, igazad volt! Már csak nem tűrjük, hogy úgy bánjanak velünk, mint a kapcával. Maholnap már mindenre jó az ember!...

Szóval majszter uramat leszavazták.

Ő különben aznap - és ez soha, soha, se azelőtt, se azután meg nem esett, - délután a konyhába hivatott s egy karaj vajas kenyeret adott.

Bizony, ilyen volt a kis asztalosinas sorsa és ilyen az, valamennyié.

Lassankint múlt az idő s én már borzadtam helyzetemtől, nem a mesterségtől, az még mindig tetszett volna nekem, - de borzadtam a rabszolgaságtól, az ilyen inaskodástól.

Nem akarnám magamat olyan színben tüntetni föl, mintha én folyton ártatlan áldozat lettem volna, akit örökké csak kínoztak. Olyan voltam biz én is, mint a többi. Tudja mindenki, hogy az inaskodás ideje nem tartozik az élet legboldogabb esztendői közé. De ebben az én esetemben mégis az a rendkívüli, hogy nagyon fiatal voltam még és minden átmenet nélkül pottyantam Lángi uram kerges markába. Hanem szerencsére, éppen abban a korban vigasztalódunk meg a legkönnyebben. Valami kicsinység elegendő, hogy elfeledtessen velünk minden nyomorúságot. Elég volt annyi, hogy a véletlenség, vagy majszterné asszonyunk szeszélye valamicskével jobb lével töltsen meg fazekunkat, mint rendesen - s már jókedvű voltam, mint a veréb.

Szombat-esténként például krumpli-nudlit kaptunk, a mi ha nem volt agyonpörköelve, végtelen meglegedettséget szerzett nemcsak nekem, de bajtársaimnak is. Ezért szenvedélyesen vártuk a szombatot s kibékültünk a szombat egyéb gyötrelmeivel.

Szombaton kellett ugyanis kitakarítani a műhelyt, seperi, rendet csinálni és nemcsak a műhelyben, hanem az udvaron is. Rendesen későn feküdtünk, de másnap aztán kipihenhetjük magunkat.

Vasárnap, mint rendesen, Vidovszkyékhoz mentem, hol - jóllehet a második esztendőben a fiúk már valamennyien távol voltak a szülőháztól - az én teritékem minden vasárnap az asztalon volt. A bácsi, ki állandóan gazdaságban lakott Gerendáson, vasárnaponként szintén bejött Csabára s velünk ebédelt. Kedves patriarkális ház volt az! Vidovszky, az Apponyi gróf (Apponyi Albert gróf atyja) jószágainak a felügyelője volt. Vasárnap az összes gazdatisztek is e vendégszerető asztalnál ebédeltek; néha huszonöt-harmincan ültünk az asztal körül.

A bácsit csak így vasárnaponként láttam s amióta Lánginál kínlódtam, egyszer se jártam künt az ő majorjában Gerendáson.

XV.

Két esztendő múltán egy új kis inas került a műhelybe, az váltott föl engem azokban a teen-dőkben, a melyek rendesen a legfiatalabb inas életét keserítették meg. A legöregebb inas, egy huszonkét éves lurkó, legénynyé avanszirozott.

Nem hallgathatom el, mekkora esemény volt ez a műhelyben s főként mekkora esemény volt ez ő nékie, magának Andrásnak. Már ezután néki is lesz jussa parancsolni, őt is az asztalhoz hívják majd enni... Ez nyugtalanította őt kivált.

- Hogy ülök én oda a majszter uram mellé?... Késsel, meg villával kell enni!...

Örült az új ruhának is. A gazda kötelessége volt ez alkalomra új ruhába bujztatni őt. Vasárnap meg is érkezett a szabó s nagy ügyelettel rakta ki a gyalupadra az új ruhát, a nadrágot, a mellényt és egy kabátformát, fényes fekete lüszterből. András menten parádéba csapta magát s az volt a furcsa!... Soha életében ilyen uri módra ki nem öltözött még!

Körülvettük őt a műhelyben: megnéztük elülről, megnéztük hátulról, - megtapogattuk a ruhát is rajta és kijelentettük, hogy biz az, ha posztóból volna, még különb ancug volna! András büszkén tekintett végig magán és mind a zsebeiben vájkált. Ancsa is előkerült és ő is nyilatkozott. Azután bevonult András a majszter uram elé, hogy kifejezze köszönetét néki a mindenféle jókért, amivel inaskodása folyamán elhalmozta, meg azért a szép ruháért, amiben mozdulni is alig mert. Áhitozva néztünk utána a tornácon. Az ajtó előtt megállt, megigazgatta a kabát ráncait, leveregette, mert hátha poros lett, a zsebkendőjét pedig visszadugta zsebébe, úgy, hogy kilógjon a csücske.

Néhány nap mulva egy kis zsidó fiúcskát vezetett apja kézen fogvást a műhelybe, - az én utódomat, aki azonban hamarosan rájött, hogy szebb lesz a kereskedői pálya, mint az asztalosság, főképp Lángi uram műhelyében kezdve. Egy szép reggel ismét eljött utána az apja s kézen fogvást, elvitte. Azóta valószínűleg már régen bankár lett belőle.

Került a helyébe másik s így hát végre mégis csak én is inkább hozzá kezdhettem az igazi asztalossághoz. Szívesen nyultam volna a diszítő munkákhoz is, de az sok lett volna a gyönyörűségből ilyen egyszerűen.

Lángi mester ritkán vett gyalut a kezébe, de arról szentül meg volt győződve, hogy ő páratlan diszítő. A lócák hátára s a ládák oldalára jeles virágokat füstött és kacsaringós cifraságokat, a hivatott mester önérzetével; ehhez joga is volt, mert a vásárokon egyhangulag elismerték és meg is vették az ő holmiját. De nemcsak ládákat füstött, hanem, mint már említettem, ő rendezte be a kálváriákat és a bádogfeszületeket is ő füstötte az országúti stációkra. Gondosan végezte ezt a munkát, de akkora önérzettel, hogy ha ismeri, hát bizonyára Memlinget se átalotta volna oktatni. Bevallom, magam is respektáltam. Emlékszem, száradt az udvaron egy izben két feszület. Gyakran megállottam előttük s valami homályos, névtelen sejtelem vett erőt rajtam, néztem, néztem bizonyos tiszteletteljes áhitattal... Csak a Krisztus Urunk oldalára festett vastag barázdák zavartak, hogy minek az?!... Azt hiszem, gazdám a Megváltó szenvedéseit akarta azzal még hívebben tolmácsolni, hogy olyan hurkákat pingált a Messiás hóna alá.

De ez nem akadályozott, hogy olyan meglepéssel tekintsek a két feszületre, mintha magamnak is lett volna részem a remeklésben. Mikor értejöttek s elvitték, büszke voltam, hogy a mi műhelyünkben kerül ki az ilyesmi.

XVI.

Egy nap perlekedés támadt Lángi uram és az öreg János között, aki menten ott is hagyta a műhelyt; sajnáltam, mert ő jóindulattal volt irántam. Más nem jött a helyére s így egy gyalupad üres maradt.

Én örököltam.

Nem tudom, mi érte gazdámat, de teljesen rám bízta egy polituros bútor elkészítését, amelyet én dicsőségesen el is készítettem. Egy szekrény volt ez, az egyetlen, amelyet Lánginál készítettem, mert inasságom összes ideje alatt ilyen kitüntetésben többé nem részesültem én ott.

Tavaszi felé kezdődött a mázolás.

Gazdám tömördek sárga festékpont vásárolt és még egy márványlapot állított be a műhelybe. A hideg hátamba állott, amikor ezt megláttam. Tudtam jól, hogy ez a kedves munka nékem van szánva. Lángi uram a Kőrösön épült új híd befőtését vállalta föl, arra kellett rengeteg főték.

A legelső szép tavaszi napon munkához láttunk. Majszter uram négy inasára bízta a munkát.

Azért mesélem ezt el, mert olyan emlékem fűződik hozzá, aminek keserű ízét ma is érzem még.

Négyen indultunk a híd felé, mezítláb, hajadon fővel, a festékes bögrékkel kezünkben. Csak bő gatyában voltunk s piszkos vászon zubbonyban. Az úton egyszer csak elszorult a szívem, - szegény kis bohó gyerek szívem!...

Szemközt jött velünk az én kis ideálom, Bartóky Ilonka. Tanítónője kísérte. Elfeledtem a főtékes bögrét, el azt is, hogy mezítláb voltam, odafutottam hozzá.

Elfordította fejét, amikor köszöntöttem őt.

Hát megszólítottam, dadogtam valamit neki, de ő nem felelt rá. Hogy dobogott a szívem! Hogy égett az arcom!... Komoran állottam meg, ő tovább ment, folyton tovább, én pedig csak álltam szomorúan...

A többi inas meg gúnyosan nevette:

- Kisasszony kéne neked?!

De kegyetlen állapot volt az! Csodálom, hogy bele nem szédültem a Kőrösbe, mialatt keservesen mázoltam azután a hidat.

Ez a híd különben másodszor is megszégyenített.

Odajártunk fürödni s a hídról ugráltunk a Kőrösbe. Egy alkalommal éppen akkor futottunk föl a hídra, amikor egy csapat leány jött, köztük az én kegyetlenem is. Szerettem volna a föld alá süllyedni, de miután ez nem sikerült, mint a béka, úgy ugrottam a folyóba.

XVII.

Irgalmatlanul leégetett a nap a hídon s az a kétségbeejtő, egyhangú mázolás csaknem megbolondított. A firnejsz és az olaj szagát éreztem éjjel is, nem hagyott aludni. Alig végeztük ezt el, megint csak mázolni küldött gazdám. Egy gazdag zsidó búzakereskedő kapuját kellett bekennem. Nagy forróság volt, a nap csak úgy hasogatta a fejemet, égett belé az agyvelőm is, a létra olyan forró volt mezítelen lábaim alatt, mintha parázson állottam volna. A házigazda az árnyékos tornácon ügyelte a dolgomat. Néha úgy éreztem, hogy leszédülök. Irigyelni kezdtem azt a mesterséget, melynek az inasait nem dermeszti meg a hideg és nem gyötri a forróság; milyen jó dolga van például a szabónak!... Elképzeltem ott a létrán a hűvös szobában fűtő-résző szabóság összes előnyeit és elhatároztam, hogy én szabó leszek.

Következő vasárnap fölkerestem a bácsit, könyörögtem neki, hogy adjon szabóinasnak. Ő hajthatatlan maradt. Előszámláltam összes kínjaimat, minden szenvedésemet, de ő szigorúan meghagyta, azonnal kotródjam haza s erről többé szót se merjek ejteni előtte.

Most még szerencsétlenebbnek éreztem magam. Mintha a sors is egészen próbára akart volna tenni, Lángi uram éppen ebben az időben bánt velem a legkegyetlenebbül. Mit tehettem?

Gyakran tanakodtam, mivel zúdíthattam annyira magam ellen gazdám? Dolgoztam erőmet meghaladó igyekezettel, rovásomon nem volt semmi, mégis folyton káromkodott.

Egy éjszaka - künt aludtunk az udvaron - már csordultig volt bennem a keserűség, görcsös sírás fogott el, nem bírtam visszafojtani. Társaim fölébredtek, kérdezték, mi lelt? Mentől jobban vallattak, annál kegyetlenebbül fojtogatott a zokogás. Fölkeltették gazdám, de mikor őt megláttam, takaróm alá bújtam s reszketve húztam azt magamra. Dühösen támadt rám, hogy mi bajom?

Azt feleltem, a szüleimet siratom! Ez igaz is volt. Nem igen gondoltam én máskor szüleimre, de akkor éjjel ők jutottak eszembe és eszembe jutott boldog, gondtalan gyermekkorom. Eszembe jutottak a Vidovszky gyerekek, hogy ők milyen boldogok hozzám képest, - és így láttam a saját keserves sorsomat, minden nyomorúságával egyetemben. Tíz esztendő volt vénültem ezen az éjszakán. Láttam, oh, egész tisztán láttam, milyen fekete sors várakozik reám, éreztem, hogy ez az egész életen keresztül így fog tartani... Nem, ez így nem maradhat! Éreztem, hogy ebből menekülnöm kell! Menekülni fogok, azt tudtam, de nem is sejtettem, hogy miként.

Mondhatom, ez az éjszaka volt gyermekkorom utolsó éjszakája. Nem túlozom benyomásaimat, bár természetesen ma már határozottabb körvonalakban látom azokat, mint érezhettem akkor. Szemközt azzal a durva emberrel, aki úgy förmedt rám, mint egy állatra, a félelem volt legerősebb érzésem. Dörmögött valamit s azután ott hagyott. A többiek is elaludtak. Én hanyattfekve bámultam a csillagos égbe és éreztem a természet ama misztikus hatását, mely fölrázza a lélek sejtelmeit és vágyat olt belé, hogy induljon az ismeretlen, az utolérhetetlen után...

Sírtam, sírtam... Éreztem, hogy mennem kell.

Reggel fölkeltünk rendes időben, dologhoz láttunk, engem csúfoltak, utánoztak, mutatták, hogy sírtam, jajgattam, mint a pendélyes gyerek: - mama! mama!

Az udvarra küldtek söpörni. A kapu alját söpörve, ellenállhatatlan erő húzott ki az utcára és mentem, szinte akaratom ellenére. Az utcán, mint a kalitkából szabadult madár, szárnyra keltem, - de hova?... Rövid habozás után, mezítláb, hajadonfővel, futni kezdtem, neki vágtam a mezőknek, a bácsi majorja felé.

Messze a várostól, körülbelül fele útján lehettem, leültem pihenni.

Ismét a két tornyot láttam a távol síkságon, a kicsit és a nagyot, éppen mint amikor Csaba felé jöttünk a bácsival Miskolcra. Körülöttem kalászos búzaföldek ringottak, itt-ott nádfődeles tanyákat láttam.

Korán reggel volt még, de a nap már hevesen sütött. Az úton egy-két szekér porfelhőket vert föl s e porfelhők ködként húzódtak le a gabona-földekre.

Én megint neki eredtem, hol futva, hol meg lassabban haladva, - azt se tudtam tulajdonképpen, hogy mit is akarok hát a bácsinál? Mit is tudok majd mondani neki, hogy miért szöktem meg a műhelyből?

Fölkérezkedtem egy kocsira, az vitt egy darabig, de nem sokáig, mert más irányba tért. Megint gyalogoltam hát. Melegem volt, a por égette talpamat. Mit szól majd a bácsi? Hogyan fogad majd? Mindegy. Csak mentem. Mögöttem az én kegyetlen gazdám, előttem a rengeteg síkság, a melyet legalább a délibákkal megvígásztal egyhangúságában a jóságos természet.

Dél lehetett már, éhes voltam, még mindig nem értem be a gerendási majorba. De már közeledtem. Ismét tanakodni kezdtem, próbáltam mondókámat, hogyan panaszolom majd el a bajomat, - ekkor egy szekér állott meg mellettem.

- Mi az ördög, te vagy az Miska? Hova mégy?

A bácsinak egy barátja ült a szekéren.

- Pista bácsihoz megyek, - válaszoltam én.

Ő kitalálta bajomat s ajánlkozott, hogy visszavisz szekeren Csabára. Mondta, okosabb lesz, ha szépen visszamegyek, sőt barátságosan iparkodott, hogy értsem a szép szót s forduljak vissza. De nem hallgattam rá, folytattam útam előre. Négy óra felé láttam meg a fákat, melyek a bácsi házát vették körül. Ekkor kezdett csak istenigazában dobogni a szívem!

A kutya megugatott, mert hisz engem nem ismert. A konyhaajtón kitekintett a szolgáló, ő se ismert. Valami csavargónak nézett. Elmondtam ki vagyok s beeresztett.

- Ni, Miska! - kiáltott a bácsi felesége, aki egy magas székre ültetett gyereket mosdatott.

A bácsi is ott volt.

- Hát te honnan kerülsz most ide? - szólt szigorúan.

Persze, a mondókám belém rekedt, álltam a küszöbön mozdulatlanul. Kérdezte, mi lelt? Miért jöttem?

- Elszöktem, - vallottam sírva, nem tudva ennél többet mondani.

- Az kellene még, egyéb se! Azonnal indulsz vissza! Nem azért adtalak inasnak, hogy csak egyet gondolj, aztán uccu!... Itt semmi kereseted így. Csak siess mentül előbb, hogy ne lássalak.

Vonakodtam, azt hittem, a bácsi majd csak mást gondol. De ő megint rámparancsolt, még pedig úgy, hogy habozásra nem igen maradt kedvem.

Megfordultam és indultam vissza.

XVIII.

Megint künt voltam tehát az országúton. A nap nem süthetett szerencsétlenebb teremtésre, mint a milyennek a Miska gyerek érezte magát ekkor.

Hova menjek már most? Enni szerettem volna, mert már az erőm is fogyatékán volt, olyan éhes voltam. Arra gondoltam, vissza megyek, kérek egy kis kenyeret a cselédőtől, de féltem, hogy kikapok Pista bácsitól, ki azt parancsolta, hogy azonnal induljak vissza!

Elindultam az Apponyi-major felé, ott ismernek Vidovszkyék révén, talán ott majd adnak enni. A major jó két óra járás, de nem volt egyéb választásom, neki indultam.

Elég messze jártam már, a midőn észre vettem, hogy egy paraszt siheder szalad utánam és kiabál, menjek vissza. Dehogymegyek!

Futni kezdtem, ő utánam s nyakon csípett. A bácsi felesége meghagyta neki, hogy vezessen vissza. Elénk is jött és csitított, hogy ne sírjak, csak jöjjelek bátran vissza, már ő eligazította a dolgomat. A szolgáló azután megmelegítette a déli maradékot s mielőtt a bácsi vállatóra fogott volna, jóllaktam. Azonnal bátrabb lettem. Elpanaszoltam sorsomat, hogy már nem bírom tovább, hogy inkább világgá megyek, de Lángihoz nem térek vissza, - hogy szabó szeretnék lenni.

- No majd meglátjuk! Egyelőre húzd meg magad itt, - mondá Mari néni.

Megnyugodtam. Este boldogan képzeltem el, hogy eheti a méreg majszter uram Lángit, - nincs a ki főstéket törjön neki! Két-három napig háborítás nélkül pihenhettem, se tanulni, se dolgozni nem kellett és ez rám is fért. Jó ebédet, jó vacsorát kaptam, a bácsi nem is említette a visszatérést. Éppen szépen belészoktam az úri módba, amikor a bácsi megsokalta a dolgot.

- Te csak lopnád a napot, munka nélkül? Nem úgy van az, barátom! Miután olyan jól tudsz mázolni, hát majd beföstöd szépen a szekereimet.

Már úgy látszik, ez az én végzetem. Másnapra füstéket és olajat hoztak, megtörtem s hozzáfogtam a mázolóshoz újra. Bekentem a szekereket, be a kaput, a tornác-kerítést és azt tapasztaltam, hogy a mi az élvezetet illeti, egyáltalában nincsen közte különbség, akár a bácsi szekereit mázolja az ember, akár a zsidó kapuját. A mázolás után a reperációs munkák következtek. Szegezni, ragasztani már jobban szerettem, nem maradt egyetlen kotyogó szék se a szobában, még a konyhalócákat is kireperáltam. Azután kipolitíroztam a bútort, öt hét múltán úgy ragyogtak az összes sifonérok és ágyak, mint a tükör. Ekkor elővett a bácsi s elmondta szelíden, hogy lám, mégis csak különb mesterség ez, mint a szabóság - és szépen visszavitt Csabára, a műhelybe. Lángi urammal kiegyezett s az öt hetet beszámították az inaskodásba.

Valami nagy változás persze nem történt ezután se sorsomban, de legalább eleinte szelídebben bánt velem a gazdám.³

XIX.

Ebben az időben tört ki a kolera. Csabán rémitően pusztított. Volt módunkban koporsót gyártani, éjjel-nappal nem is igen cselekedtünk egyebet. Én is erősen féltem a járványtól, de ez nem akadályozott abban, hogy valahányszor csak szerét ejthettem, teli ne tömjem magamat almával a Vidovszkyék kertjében. Szerencsére kutyaabajom se lett tőle.

A negyedik nyáron megjöttek Pozsonyból a Vidovszky-fiúk s ekkor még egy tapasztalattal gazdagabb lettem. Boldogan futottam hozzájuk, de hohó!... Az elválás, a távollét megtanította őket a különbségre, a mi az ő társadalmi helyzetük és a kis asztalosinas pozíciója között van. Ők, növekedvén, mentek a létrán följebb, én meg az alatt mind lejjebb kerültem. Nem voltak otthon. Kiállottam a kapuba s úgy vártam őket, égve a türelmetlenségtől. Dél felé járt már az idő, nem sokáig késhettek. A mikor észrevettem őket, eléjük szaladtam.

- Szervusz Laci! Feri!

- Szervusz Miska!

Kezet fogtak velem, de volt ebben a kézszorításban valami, ami engem nyugtalanított.

- Nos, tudsz már tulipántot fösteni?

A kérdés gúnyosan hangzott, bátortalanná tett.

- Be akarsz jönni hozzánk?

³ «Az elkeseredett fiú, forró nyári napon, kalap és cipő nélkül a két mértföldnyi távolságra eső gerendási pusztára ment ki nagybátyjához panaszra. De az rosszalta a «szökést» és kijelentette, hogy vissza kell mennie. Reöknek neje azonban közbevetette magát s a fiú néhány hétig otthon maradt. A szigorú nagybátya nem tűrhette, hogy Miska foglalkozás nélkül maradjon. Befogatott a kocsiba, magához ültette a fiút és mentek Csabára, Lángi uramhoz. Ez azonban csak úgy akarta visszafogadni, ha a műhelyen kívüli munkára is vállalkozik. Reök hivatkozott a szerződésre, követelte a visszafogadást és a humánus bánásmódot. Lángi hajthatatlan maradt s az ügy a járásbíró elé került. A járásbíró hivatalos közönnnyel jelentette ki, hogy az inas arra való, hogy dolgozzék.

- De uram, - mondá Reök, - a fiú szerződésileg kikötött fizetés mellett azon feltétellel volt átadva, hogy másra, mint mesterségéhez tartozó munkára ne alkalmaztassék.

- Mindegy, - felelt a bölcs bíró. S ezzel vége lett a pörnek. (Zsilinszky M. jegyzeteiből.)

Ez még hidegebb volt s halkán feleltem rá az igent. Az a néhány lépés a házig, valóságos kálvária volt. Vidáman beszélgettek egymással, néha ugyan szóltak hozzám is, de olyan módon, hogy bár inkább egy szót se szóltak volna hozzám.

XX.

Azután...

Aztán fölszabadultam, legény lettem végre én is, 1858 őszén.

Most már úgy hittem, kezdődik az élet, az igazi, - szabad leszek és boldog. Ezekkel az érzelmekkel hagytam el majszter uram Lángit. Vagy három hétig pihentem a bácsinál s elhatároztuk, hogy Aradra megyek munkát keresni.

- Ezután már a magad embere leszel s csak magadra számíthatsz! - Pista bácsi ezen kijelentésével kezdtem hurcolni az úti batyut. Öt pengőt is adott a bácsi s kikísért Csabáról.

Megint egy ködös októberi napon keltünk útra.

A mikor a kocsi megállt a vasúti állomás mellett, - éppen akkoriban indult meg a közlekedés Szolnok és Arad közt - nagyon meg voltam hatva. Kihallatszott a csabai méla órakongás, négyet ütött és már sötétedni kezdett. A vonat sípolva közeledett, az én szívem erősen dobogott. Most nyílik álmaim előtt a látóhatár! Határozatlan vágy ragadott magával, az ismeretlen, vágyvavárt jövőendő csábított és én nyugtalanul kérdezgettem magamtól: mi lesz ezután?...

Nem tudom leírni, mit éreztem, a mikor búcsuzóul megöleltem a bácsit és beszállottam egy harmadik osztályú kocsiba. A vasúti kocsiban újra tanakodásba merültem és újra szárnyaira kapott fantáziám. Duzzadó szép terveket építettem a zsebemben levő és gyakran megtapogatott öt pengőre. Hisz nincs mit félnem a jövőtől! Teljes bizalommal közöltem összes szép terveimet a velem egy kocsiban utazó atyafiakkal, a kik szintén biztattak, hogy jó az Isten, minden jó lesz!

Egyik útitársam kivált érdeklődött irántam s egészen pártfogásába vett. Amikor este, úgy hat óra felé, beérkeztünk Aradra, az az útitársam segített, együtt vittük be batyumat a herbergbe.

Az a herberg olyan helyszerző-féle korcsma volt s mivel éppen szombati napra esett az én bevonulásom, teli volt az egész herberg. Az egyik sarokban kártyáztak, a másikban meg ettek, ittak. Biz én gyalázatosan s ugyancsak elhagyatottan éreztem magam közöttük; féltem, esetlen voltam és nyugtalan, nem mertem leülni senki mellé se. Hasztalan hívtam segítségül immár legényi önérzetemet, hasztalan biztattam magam, hogy hisz én is olyan legény vagyok már, mint azok a többiek, mégis csak inasnak, alárendeltnek éreztem magam közöttük.

A herberg gazdája vette észre zavaromat, segíteni akart rajtam. Bevezetett a társaságba, egy vén róka azonnal pártfogásába is vett, elhalmozott szívességgel és megtisztelt minden barátságával. Maga mellé ültetett az asztalhoz, ahol kártyáztak. Én is menten elbeszéltem egész bizalmasan sorsomat, sőt, hogy szó került rá, az öt pengőmet is megmutattam neki. Körülbelül ötven éves lehetett. Nekem, a tizenöt éves legénynek persze hízelgett az ilyen meglett ember barátsága, aki bizonyynyal a jövőendőben se fogja megvonni tőlem pártfogását és sokat lendíthet majd sorsomon. Meg is ígérte, ne féljek, szerez ő helyet nekem.

Ettek, ittak, füstöltek és kártyáztak. Az én barátom kivált lármásan játszott. Az egyik osztás előtt így szólt hozzám:

- Nem adnád kölcsön néhány percre az öt pengődet? Elnyerték a pénzemet.

Szívesen, hogyne, hisz úgylis mind attól féltem, hogy még el találom veszteni a zsebemből. Nála legalább biztonságban lesz.

XXI.

Másnap, vasárnap reggel, az én barátom, ígéretéhez híven, el is vezetett engem egy műhelybe, egy gyanus, kis piszkos műhelybe, a hol a gazda egyedül matatott s fia volt mellette az inas. Jobb hiányában beszegődtem oda. Igérte, hogy ennem ad s legalább hálnom is lesz hol.

Hétfőn reggel beállottam a műhelybe. A barátom kísért oda ezúttal is. Emlékszem, milyen keservesen éreztem magam, amikor elvált tőlem s véle az én öt pengőm örökre. A kis műhelyben sírt a nyomorúság, kedvetlenül dolgoztam. Következő vasárnap kísétáltam a városba, de eltévedtem, nem tudtam visszatalálni haza. Szinte két órai kódorgás után - ott bolyongtam a ház környékén - gazdám fiára bukkantam. Kérdeztem tőle, merre van az út hazafelé? A kis kötnivaló éppen ellenkező irányba igazított s én csak késő este jutottam haza, kiéhezve. A gyerek nevetve fogadott. De már erre mégis lobbort vetett bennem a legényi önérzet. Hát csak annyi az én tekintélyem, hogy még egy inas is így packázzék velem?! Neki mentem a fiúnak, hogy egy kis leczkét tartsak neki a tiszteletből, amivel az inas tartozik a legénynek. Hej, de azé az igazság, a ki erősebb!... Az egész familia rám rontott, segítségére futott apja, anyja s én húztam a kurtát. Azonnal összeszedtem batyumat, visszatértem a herbergbe, hogy tisztességesebb helyet keressek.

Szerencsémre, Pista bátyám már írt időközben egy aradi ügyvéd barátjának az én érdekemben s kérte, szerezzen nekem olyan helyet, a hol ne csak tisztességes állapotban legyek, de mesterségemben is jól kiképezhessem magam. Ez az ügyvéd keresett is volt már engem a herbergben, ott hagyta címét számomra s csak utána kellett indulnom, hogy másnap beléphessek abba a műhelybe, ahol két esztendőt töltöttem azután.⁴

Biz én nagyon egyedül voltam Aradon is, ahol jól megtáncoltatott az élet. Bajos dolog volt az olyan gyerekeimnek, hogy a maga emberségiből éljen meg. Két forintot, két forint ötven krajczárt kerestem hetenkint, hanem az anyagi nyomorúságot olyan jól megszoktam én már akkorra, hogy föl se vettem, sőt eszembe se jutott, hogy másként is lehetne. A legkeményebb nélkülözést egészen természetesnek találtam. De idővel egyebekre kezdtem vágyakat érezni. Homályosan ugyan, de mindig pislogott bennem az a szándék, hogy valami egyébhez kellene fogynom és ott, Aradon történt, hogy másodszor undorodtam meg a mesterségemtől.

És tulajdonképp most, itt kezdődött az én igazi nyomorúságom.

⁴ Albrecht Ferdinánd műhelye volt ez. «Nála Munkácsy eleinte csak parasztbútort készített, de csakhamar a finomabb munkát igénylő darabokon is megkísértette erejét. A mi reá volt bízva, azt lelkiismeretesen elvégezte. Mint megbízhatóságának tanubizonyságát, Albrecht mesternek akkori könyvelője Kneffel Károly a következő esetet beszélte el: - Csanád vármegye főispáni helytartója, ki akkor Makón lakott, mintegy háromezer forint ára bútort rendelt meg Albrechtnél. Vasút nem lévén, célszerűnek látszott az elkészült bútort a Maros vizén szállíttatni Makóra. A mester Miskát bízta meg a bútor szállításával, átadásával és a bútorért járó pénz felvételével. Hat napig járt oda. Azt hitték, valami baj érte az úton. Hetedik nap azonban porosan és izzadtan állított be a mester szobájába, mondván: - Megjöttem uram, itt a pénz. A mester átvette a pénzt, megdicsérte a hozóját és jutalmul huszonöt forintot adott neki. Miska, ily váratlan összeg birtokába jutva, legelőször is Jókai Mór ismert krétarajzú nagy arcképét vette meg, hogy lemásolhassa. A másolat nem igen sikerült. De őt ez nem kedvetlenítette el, sőt ellenkezőleg, - üres óráiban többnyire rajzolással foglalkozott. A műhely falait különféle alakokkal firkálta be, sőt az egyes elkészített bútorok belsejébe is berajzolgatta kedvencz virágait és emberalakjait, mit a mester el is tiltott neki. A műhelyben volt egy Füzessegy nevű, régi jó családból származott segéd barátja, a kihez leginkább vonzódott, mert az szerette őt legőszintebben, az volt tanácsadója, az tartotta vissza a dorbézolástól, mely a hasonló sorsú legényeknél divatban volt. Miska, érezvén egészségének gyenge voltát, szót fogadott s inkább barátkozott az aradi főgimnáziumba járó, ismerős csabai műveltebb ifjakkal, mint asztalos legényekkel.» (Zsilinszky M. jegyzeteiből.)

XXII.

Minden reggel öt órakor kelni s hozzáfogni ahoz a munkához, amiben hovatovább semmi gyönyörűséget nem találtam, minden nap és minden nap, reménysége nélkül is annak, hogy ez valaha majd másként is lehet még... Egyetlen vigasztalásom az volt, hogy esténként, távozva a műhelyből, fölkereshettem csabai barátaimat, akik az aradi főgymnáziumban tanultak. Estéimet rendszeresen velük töltöttem. Ők a másnapi leckékre készültek, én meg azalatt pusztítottam a papirost, hol rajzolgatva, hol meg verseket faragva. A műhelyben ismerték költői hajlamaimat, eleget bosszantottak is miatta. Ma is akad talán még néhány ebből az időből való versem, valamerre elszórva sok cókómókom közt.

Így telt az idő s én, ismétlem, folyton szerencsétlenebbnek éreztem magam. Az én egem nem akart derülni, sőt még szűkebbre szorult és fojtogatott engem. Sehol semmi remény, hogy szabadulhassak napról-napra elviselhetlenebbnek tetsző helyzetemből. Lelki szenvedéseimhez járultak a testiek is. Hat hónapig nem ettem egy falat meleg ételt, folyton csak kenyeret, néha szalonnát melléje, vagy egy kis túrót. Természetesen, soha egy csöpp bort le nem nyeltem. Ez az életmód úgy elgyöngített, hogy lázas hideglelést kaptam és a második év végén abba kellett hagynom Aradon a munkát. «Csak magadra számíts ezután!» - hangzott lelkemben a bácsi utolsó mondása, de azért bizony mégis csak ő hozzá fordultam. Pista bácsi időközben Gerendásról átköltözött Gyulára.⁵ Én tehát elindultam hozzá Gyulára.

Az első fogadtatás nem a legszívélyesebb volt. Nem tudta, mennyire oda vagyok és zsémbelt rám, hogy tudtam így elhagyni aradi jó helyemet egy kis hideglelés miatt! Egy heves láz-roham azonban felvilágosította őt állapotomról, mire rögtön orvost hivatott és azután gondos ápolásban részesültem.

Másodnapos váltólázam volt. Könnyörtelenül levert lábamról minden második nap, bár a közbül eső napokon, amikor a láz nem bántott, a gyöngeséget leszámítva, elég tisztességesen éreztem magam. E kényszerült tétlenségben unatkozni is kezdtem már, lassankint rászoktam a rajzolásra és rajzolgattam, rajzolgattam mind nagyobb élvezettel.

⁵ «Hazánk akkor nagy politikai átalakuláson esett keresztül. A hosszantartó abszolutizmust alkotmányos élet váltotta föl. Remény és kétkedés foglalta el a hazafiak szívét. A régi vármegyei élet zaja ismét felhangzott. A követválasztási mozgalmak, melyek 1848 óta ismeretlenek voltak, új életet teremtettek. A régi jó hazafiak, kik a Bach-korszakban elvonultan az ekeszarvánál búslakodtak, most egyszerre a nyilvános élet szinpadán termettek. Kiki tehetségének megfelelő tért foglalt el. Természetes, hogy Reök István sem maradhatott kint a pusztán, hanem a vármegye székhelyére, Gyulára sietett, hol törvényszéki birói állást foglalt el. Családja túl volt már a rendezkedés minden bajain, mikor Munkácsy Miska 1861-ben, egy ronda oláh szekéren megérkezett Aradról és félénken Reök nejének szobájába lépett e szavakkal:

- Hazajöttem, Mari néni, mert nagyon beteg vagyok!

Ezzel a divánhoz sietett, összerázkódott és elájult. Reökné azonnal orvosért küldött; annak megérkeztéig ágyba fektette a beteget és erősítő italokat adott neki. Mikor a fiú magához tért, elbeszélte a baját és sajnálattal említette, hogy nem dolgozhatik. Csakhamar megérkezett az orvos, a ki azonnal ápolás alá vette. Megérkezett Reök István is, kit neje, óvatosságból, nehogy félremagyarázza a bajt, még az előszobában értesített Miskának hazajöveteléről és komoly betegségéről. Miskának ezen betegsége három álló esztendeig tartott. Rokonai komolyan féltették a mellbetegségtől, annyival is inkább, mert nem régen két testvére, Aurél és Gyula, ezen betegségben halt el. Azonban az orvosi segély és a családi ápolás legyőzték a betegséget, mely különösen azért képez nagy jelentőségű mozzanatot Munkácsy életében, mert ez döntött jövődő pályája felett; ez volt az ok és alkalom arra, hogy az asztalos mesterséggel végképpen felhagyván, lelkének belső hajlama szerint a művészi pályára léphetett.» (Zsilinszky M. jegyzeteiből.)

A falon acélmetszetek lógtak. Hej, ha én is tudnék olyanokat csinálni!... Levettem a legnagyobbat. Másolni kezdtem, folyton gyarapodó élvezettel, egyre nagyobb hévvel. Keservesen gondoltam arra, hogy nemsokára úgyis vége lesz ennek az élvezetnek, vissza kell majd térni a műhelybe. Nagy Isten! Hogy mennyit gyötört engem ez a gondolat! Nem is vágytam valami nagyon és gyorsan megszabadulni betegségemtől, mely kinzott ugyan, de mindig hagyott közbul egy-egy napot a pihenésre és az élvezetre. Bevallom, biz én az orvosi tanácsoknak éppen az ellenkezőjét cselekedtem, hogy így is nyújthassam a betegséget. E közben sorra lemásoltam a bácsi metszeteit.

Egy este a nagy Széchenyi arcképét akasztottam le a falról s azt kezdtem másolni. A bácsi bejött hozzám munka közben, megállt hátam mögött, hosszasan elnézte, mit csinálok s azután szó nélkül magamra hagyott. Ez az este kivált megmaradt emlékezetemben. Boldog, derült voltam, mint a szerelmes, aki az első választ kapja levelére. Lázasan rajzoltam, előbb az egész fej körvonalát, azután a szemeket, a bajuszt, a hajzatot, és a másolat jól sikerült, meg voltam elégedve munkámmal.

- Te még mindig ébren vagy? - szólt be hozzám a bácsi s hogy közelebb jött hozzám, meglepetve nézte rajzomat. Én meg némán vizsgáltam az ő arcát. Halkan, meleg hangon mondta:

- Belőled tán még festő is válnék.

A mikor kiment, megcsókolt s úgy kívánt jó éjszakát, mondván:

- Jó lesz, ha lefekszel, már késő van.

Lefeküdtem, de hogy is tudtam volna én akkor aludni! Hogy belőlem festő is lehetne?!... Csak ez járt a fejemben. Rám jött a láz és ez a gondolat nőtt, nőtt, a szenvedésig nagygyá nőtt. Festő is lehetnék!... Vacogó fogakkal, ezerszer elismételtem, hánykolódva az átfült ágyban, betegségem kínjai közt. Festő is lehetne belőlem!... Nagy Isten, hisz jóformán azt se tudtam, hogy mi is az a festészet. Mégis, ez estétől kezdve egy határozott célt láttam magam előtt, amikor ceruzához nyúltam. Nem tudtam volna még egész világosan megmondani, hogy mi az én célom, de éreztem, hogy már van s az, ami eddig csak szórakozás volt, az lassankint munkává alakult, hovatovább szent munkámmá és komoly tanulmányná.

XXIII.

Váltólázam folyton gyötört. Szedtem ugyan már ezután rendesen az orvosságokat, de egyébként nem kiméltem magam. Ez idő alatt annyira nem is kívántam egyébre gondolni, hogy szinte egészen elfelejtettem asztalosi mivoltomat. Ha néha mégis eszembe jutott a műhely, valósággal menekültem még a gondolatától is. A bácsi lepett meg egy elragadó ajánlattal.

- Mivel annyira szeretsz rajzolni, - szólt hozzám, - tán jó volna, ha komoly leckéket vennél a rajzolásból. Most úgyis ráérsz. Még hasznát veheted asztalos korodban.

Örvendtem a bácsi ajánlatának, de borzongás futott át, hisz egyszersmind arra is emlékeztetett, hogy nekem még valaha vissza is kell talán térnem a gyalúpad mellé!... De erről ezúttal nem szóltam a bácsinak.

Pista bácsi egy Fischer nevű rajzmesterhez küldött a leckék ügyében. Leírhatatlan örömmel indultam el a némethez s azzal az elhatározással, hogy valahogyan majd csak kifogok én Pista bácsin! A hideglelésem, - úgy reménykedtem, - bizonyosan eltart még jó darabig, én pedig ezalatt, minden igyekezetemet összeszedve, megtanulok rajzolni úgy, hogy abból majd elélek valahogyan s nem kell visszamennem az asztalos műhelybe. Ezzel a tervvel és elhatározással érkeztem Fischer mester háza elé. Elfogulva kopogtattam az ajtaján.

- Herein!

A mester német ember volt. Rekedt, pókhálós hangja nem igen kvadrált azokkal a mámorító érzelmekkel, amelyek az én reménykedő keblemet dagasztották. Benyitottam. Mély karosszékben ült, akkora füstfelhő között, hogy alig láttam őt. A helyiség az első pillanatban nem keltett bennem érdeklődést, se meg nem lepett. De lassankint, hogy szemeim belészoktak a füstbe, kíváncsian kezdtem vizsgálgatni azt a különös berendezést, az én első mesterem tanyáját. Rengeteg kacat volt ott rakásra halmozva: ócska paletták, vásznak szanaszét s a falra aggatva; az állványon megkezdett képek, mindez olyan rendetlenségben, mint a hogy a lusta piktorok műhelyében szokott lenni, akik halomra hordanak minden maszatot, csak olyasmit nem csinálnak, amit tőlük vinne el szívesen valaki. De én azért boldogan vettem lélegzetet s nagyon jól éreztem magam nála. A gyalázatos kapadohány szagát illatosnak találtam, a rendetlenség költői benyomást gyakorolt reám s kíváncsiságomat teljes mértékben fölcsigázta.

Fischer valaha a bécsi akadémia növendéke volt s végül ott húzódott meg viszontagságos sorsa elől abban a kis alföldi városban. Testestől lelkestől német maradt, s bár hosszú éveket töltött Gyulán, alig tanult meg néhány árva magyar szót. Az a kis műterem volt mindene. Címtáblákat, szent képeket füstött, ócska családi portrékat reparálgatott, azaz hogy inkább csak összehordta biz ő mindezt a műtermébe, belé-belékezdett a munkába s naphosszat pipázott közöttük.

Ime a mester, a kinek elmondtam, mi járatban vagyok és kértem, kegyeskednék hetenként három rajzleckét adni nékem. Őt perc alatt megegyeztünk. Lakonikus természetű ember volt, keveset beszélt, nagyokat szuszogott.

Másnap már papirossal és plajbászszal mentem hozzá. Egy sarokban helyet csinált számomra s rajzolni kezdtem, minta után. De mindaz, ami körülöttem volt: a gipsz alakok, a megkezdett vásznak, a paletták, főként a festék tubusok és az ecsetek nyugtalanítottak; nem ment a munka úgy, amint kellett volna. A mintát se szerettem, valami szebbet, komolyabbat óhajtottam volna. Az óra úgy elrepült, mint egy pillanat. Fischer nagyon pontosan betartotta az órát, hatvan percnél nem volt az több a világért se. Pedig olyan örömet maradtam volna még, úgy lelkesített mindaz, amit nála láttam. Elhoztam tőle egy darab szentet s az utcán fejeiket rajzoltam a falakra. Minden leckén pontosan ott voltam, kivéve, ha a lázam tartott vissza. Nem annyira a leckék hódítottak meg, mert hisz alig szólt a munkámba, de az bilincselte le, hogy megtapint-hattam az ecseteket, kezembe vehettem a palettát és főként az tett boldoggá, hogy láttam őt néha festeni. Igaz, ugyancsak ritkán jutott részem ebből az utóbbi gyönyörűségből.

Csak annak a gondolatnak éltem már, hogy én is festő leszek! Körülbelül hat hétig jártam hozzá, amikor egy nap kopogtattak az ajtón.

A «herein» után belépett egy előkelő külsejű, körülbelül harmincöt-negyven éves ember, akit feltűnően meglepett a bohém berendezés és az iszonyú füst. Bemutatta magát Fischer úrnak, mondván, hogy ő is festő.

Néhány nap előtt érkezett Gyulára, a Wenckheim-kastélyban javítja a családi arcképeket. Ezt csak azután tudtam meg, mert németül beszéltek és nem értettem. De hirtelen oda jött hozzám és nézte, mit csinálok. Valami jelentéktelen apróság volt előttem.

- Szeret rajzolni?

- Nagyon - mondtam én magyarul és elbeszéltem, hogy hetenként háromszor jövök ide, de szeretnék mindig itt lenni.

Élénken érdeklődött irántam s miután kikérdezett, mondta, hogy menjek majd el hozzá és mutassak meg neki mindent, amit eddig csináltam. Persze nem sokáig késlekedtem. Fölke-restem és magammal vittem hozzá összes rajzaimat. A festő-állvány előtt találtam, egy nagy teremben, melyben semmi se volt, csak képek a falon, sorjában, csupa parókás nagyurak.

Nagyon barátságosan fogadott, átnézte figyelmesen rajzaimat s azt mondta, ha kedvem van hozzá, hát mindennap eljöhetek és ott dolgozhatom mellette egész nap. Mekkora örömet okozott ez nekem! Ott voltam mindig, mindig, mikor csak a hideglelés engedte s ott dolgoztam a jólelkű, az áldott festő mellett, a ki *Szamosy* volt.⁶

XXIV.

Szamosy élénk érdeklődéssel volt irántam. Kikérdezett. Elbeszéltem neki aggodalmaimat, hogy talán kénytelen leszek visszatérni az asztalos műhelybe.

- Nem, - mondta határozottan, - arról szó se lehet. Azzal a tehetséggel, amit én sejték magában, más lesz magából, nem asztalos!

E szavak döntötték el sorsomat.

E pillanattól kezdve nem lett volna képes megingatni semmiféle hatalom az én akaratomat, a világ minden kincseért vissza nem mentem volna az aradi műhelybe. Történjék velem bármi, én festő leszek! A bácsinak nem szóltam, nem is sejtette terveimet s talán már régen el is feledte, amit akkor este mondott, hogy: - belőled tán még festő is válhatnék!...

Valóságos hevületben dolgoztam, reggeltől késő éjfélig. Nappal Szamosy arcképeit másoltam, este pedig, otthon, magam komponálgattam.⁷

Látva a képeket a falon, így okoskodtam: azok, akik ezeket csinálták, nem másoltak, hanem maguk találták ki képeiket. Már pedig én is képeket akarok csinálni!

Csak úgy fejből próbálgattam hát dolgozni s amikor megmutattam Szamosynak, hogy mit csináltam, rendesen megdicsért. Aranyos lelkű ember volt az!

Így telt az idő. Váltólázam nem akart gyógyulni, sőt nagyon is elgyöngített. Egyik ájulásból a másikba estem. A bácsi is nyugtalanzkodott, már nem bízott az orvosban, elhatározta tehát, hogy kísérletet tesz rajtam a saját tudományával, a homeopathiával, a melynek csudaerőt tulajdonított. Előkereste kis patikáját, beadta az első adagot és föltétlen bőjtre szorított. Éheztem, mint a farkas. Tűrtem egy darabig, de már tovább nem bírtam. Belopódtam a konyhába egy délután, hogy valami harapni valót keresek s egy nagy tál répára akadtam.

⁶ «Ez időtájtban érkezett Gyulára Szamosy Elek, nagyvárad festő, hogy a gróf Wenckheim-féle ősi kastélyban levő olajfestményeket kijavítsa. Szamosy először Fischernél találkozott azon igénytelen ifjúval, a ki néhány hét múlva tanítványa, utóbb pedig főbüszkesége lett. Távolról sem sejtette, hogy a beteges színű asztalos legényben egy nagyreményű lélek lakik. Szamosy észrevevén benne a hajlamot, elfogadta tanítványának.

Szamosy szerény és becsületes, jóra való vidéki arcképfestő volt. Minden magasabb ambitio nélkül járta be az alföldi nagyobb városokat, hogy igénytelen művészetéből megélhessen. Tanítványára különösen azzal hatott jótékonyan, hogy a szorgalmas munkát megkövetelte.» (Zsilinszky M. jegyzeteiből.)

⁷ «Miska Szamosytól vette tanulmányainak első alapját. Haladását és szerzett ügyességét azzal bizonyította be, hogy a házi cselédek sorba lerajzolgatta. Volt Reöknek ekkor egy Csete Mihály nevű jóképű hajdúja. Ezt Miska, meglehetősen jól találva rajzolta le. Majd elővette a hajdú feleségét gyermekeivel s azokat is híven lerajzolta.

A város szélén tanyázott egy cigány csapat, melynek rongyos tagjai különösen magukra vonták Miskának figyelmét. Egy Belesz nevű lengyel származású őrnagygyal gyakran lehetett őt látni kifelé menni a városból, hogy a cigányokról vázlatokat csináljon.» (Zsilinszky M. jegyzeteiből.)

Megkóstoltam. Eleinte csak kóstolgattam, hanem apránként pompásnak találtam. A bácsi megjövendölte, hogy fölfordulok, ha nem hallgatom őt rá!... Egy kicsit haboztam, azután pedig csudálatos étvágygyal megettem az egész tál répát. Nem haltam bele, sőt bámulatos módon, teljesen meggyógyultam tőle. Soha azóta a váltóláz nem bántott. Öt-hat nap múlva a bácsi büszkén hivatkozott a homeopátiára, míg a néni meg nem mondta néki, hogy biz én megettem egy nagy tál répát. Dühös volt, mert most már sohase lehetett többé kideríteni, vajjon a homeopatia vagy a répa kurált-e ki engem?

Annyi bizonyos, hogy meggyógyultam, bár gyöngeségem még sokáig tartott s az ájulások is ismétlődtek néha.

XXV.

Egy nap, - látta a bácsi, hogy kezdek erőre kapni és ideje lesz immár jövőmről is gondoskodni, - szóba került az asztalos műhely.

- De én... de én...

- Micsoda de?

- De már én festő vagyok.

Elcsudálkozott. - Festő?... Hát ezt ki verte a fejedbe?

- Hisz' a bácsi maga is mondta, hogy belőlem még festő is lehet.

- Szerencsétlen, te azt komolyan vetted?

- De Szamosy úr is mondta! - és elbeszéltem, miket mondott Szamosy, hivatkoztam bátorításaira, az érdeklődésre, a melyet irántam tanúsított. A bácsit mindjobban meglepte az én erős elhatározásom, eleinte megdöbbsen s vissza akart rettenteni szándékomtól. Figyelmeztetett a pálya nehézségeire, tudatlanságomra, műveletlenségemet hozta föl ellene hogy mikor tanulok én meg annyi históriát, esztétikát, anatómiát, távlattant... Bebizonyította, mily legyőzhetetlen akadályok tolnak terveim elé, annál kevésbé legyőzhetők, mert nincs miből élnem tanulmányaim ideje alatt s tudja Isten, mikor jutok annyira, hogy keressek is a festéssel valamit.

Ha tudom akkor, mennyire igaza volt, talán kedvemem szeghette volna, de éppen az én naiv tudatlanságom segített rajtam. Igértem mindent.

Hogy Szamosy úr már mondta mindezt, de én szorgalmas leszek nagyon. Különbösen is tudok már arcképeket csinálni. Próbálja meg a bácsi, üljön nekem, majd meglátja! És megmutattam neki mindazt, amit eddig próbálgattam. Volt már egy halom rajzom, nagyrésze természet után csinálva, az utcán, a házban; fölsimerte a szolgálot, a szomszéd csizmadiát, a házat az utcasarkon. Ezek megingatták s így már nem volt nehéz őt teljesen rábeszélnem. Arcképe jól sikerült, megcsudálta az egész háznép. A csizmadia azt mondta rá, nagy meglegedését fejezve ki: «Olyan az, uram, mintha odaköpték volna». Ő pedig fejét csóválva, így szólt: - Jó, hát nem bánom, légy piktor! Csak azt szeretném tudni, hogyan kezdesz hozzá?

Én ugyan nem sokat törődtem azzal. Az orvos is segítségemre jött. Azt állította, szédüléseim a gyalulástól vannak, gondolni se lehet arra, hogy a műhelybe visszatérjek, nem bírnám ki sokáig.

Tehát elhatároztuk! Elhatároztuk!! Nem leszek többé asztalos!... A lidércnyomás, mely folyton ott kísértett legszebb álmaim fölött, eltűnt tehát. Már most hangosan hirdethetem mindenfelé: Nem vagyok már asztalos!

A többivel nem törődtem. Hogy lesz, mint lesz, az nekem mindegy volt. Gyermeki képzeletem ragadott magával, tündér tájakon röpített keresztül. Sejtelmem se volt ama föld ingoványairól, a melyre indultam. Csak azt láttam, hogy a festő fest, mint például Szamossy és csak azt tudtam, hogy az igen nagy boldogság, ha én is festő lehetek.

Szamossy gyakran mesélt nékem a nagy festőkről, megtanított, hogy élt valaha egy Tizián, egy Veronese, Michel Angelo, hogy vannak festőakadémiák, a hol sok hasznos dolgot tanítanak, - beszélt nagy híres művészek műtermeiről, ahol csudákat lehet látni - és én hallgattam őt áhitattal és én oda képzeltem őt, az én drága, édes mesteremet, e mesevilág közepére a legnagyobbnak, a leghíresebbnek és úgy bálványoztam őt. Voltak nagy festők, híresek, de ma te vagy a legnagyobb!

Más élet kezdődött. Éjjel, nappal tanultam. Öt órától nyolcig történelmet tanultam, grammatikát, mitológiát, mindenből egy keveset. Nyolc órától gipsz-minták után rajzoltam, délután anatómiát tanultam, este meg magam komponálgattam.⁸

Kétségbeejtett a hír, hogy Szamossy, befejezván a Wenckheim-palotában dolgát, utazni készül. Habozás nélkül elhatároztam, hogy követni fogom. De miből éljek?... Nem tudom, majd meglátom.

Szamossy elutazott, én még maradtam néhány napig, várva, hogy ő megtelepedjék valahol. Új-Aradra ment gróf Zselénszkyékhez, képtáruk javítása végett, ott elhelyezték őt egy magányos házban, a melyben kívülre még csak egy házmester lakott. Jutott bőven ott hely nekem is. Útra keltem Aradra.

Mekkora elégtétellel tértem én most (1862) vissza a városba, a melyet körülbelül két éve mint asztaloslegény hagytam el! Áldottam akkor is, ma is áldom sorsomat, hogy olyan kegyes volt irányomban.

Szamossynak egy szobája és egy előszobája volt. A szoba volt a műterem, az volt a szoba és a hálószoba is egyszersmind. Még kanapé is volt benne! Isten a megmondhatója, hogy eszkábálta össze. Azonkívül a festőállvány és a ládák töltötték meg a helyiséget, az asztal alatt volt a mosdóasztal. Én az előszobában háltam. Este megvettem ágyamat, reggel elraktam szem elől. Én takarítottam, nem akartam, hogy Szamossy takarítónéra is költsön. Nagyon tiszta és rendes ember volt, iparkodtam, hogy mindig meg legyen elégedve a háztartással, hisz csupán ez egyetlen módon fejezhettem ki némileg hálámat azért a sok jószágért, amivel elhalmozott.

⁸ Munkácsy kegyelettel megőrizte e korszakból való apró vázlatait. 1896. áprilisában átadta őket, közlés végett, Boyer d'Agen úrnak Párisban. Tíz darabot közölt is a «L'oeuvre d'art» 1897 január 20-iki számában s Boyer d'Agen írt melléjük Munkácsyról ismertetést. Kevéssel utóbb, egy esős napon, Munkácsyné meglátogatta Boyer d'Agen urat, - Munkácsy már akkor az endenichi szanatóriumban volt gyógykezelés alatt, - és elhozta tőle a rajzokat, de a kaputól kocsijáig menve, kicsuszta hóna alól a papirosok. Kocsijában vette észre, hogy elvesztette a rajzokat. Ijedten hajtott vissza a rue des Dames 69. szám alá, Boyer d'Agen úrhoz és együtt keresték az elhullatott papirosokat. Nem találták meg. Jelentést tettek a párisi rendőrségen, onnan is keresték, jutalmat ígértek a megtalálónak, de hasztalan, a rajzok nyomtalanul elvesztek. Lehet, hogy valaki felvette s látva az ócska papirost, a primitív rajzolást, közönyösen elhajította ismét s így roncsolódtak szét a becses emlékek az utca sarában. Szerencsére a «L'oeuvre d'art» közleményei megőrizték legalább tiznek a másolatát, ezeket közöljük mi s köztük «Reök bácsi gunyhó»-ját. Erről a rajzáról beszélt Munkácsy, hogy akkor készült, a mikor nagybátyja kiküldötte volt őt a tanyára, hogy ügyeljen a béresekre, ő meg ahelyett lerajzolta a kukorica-csösz gunyhóját. A mikor megmutatta a rajzot a bácsinak, az haragosan pattant föl: «Kutya teringette, hát még most se igazították helyre ezt a vityilót?! Nézd csak, a szél összedönti maholnap!» Ráismert azonnal, de előbb a gazda szólalt meg benne s csak azután méltányolta, hogy a Miska gyerek milyen híven eltrafálta azt a gunyhót.

Ő nemcsak művészi mesterem volt, de ő nevelt engem minden irányban. Ő, a kiválóan művelt és tanult ember, kétségbeesett az én tudatlanságomon; folyton buzdított, hogy a mennyire lehet, pótoljam tudásom tátongó hiányosságait. Naponkint tanított, este pedig velem maradt, beszélgetett, a történelemből mondott el nevezetesebb eseményeket és javítgatta dolgozataimat. Szóval, ő adott alapot annak a nevelésnek, amelyet magamnak kell majd megszereznem ezután. E mellett, természetesen festészeti tanulmányaimat is lelkesen folytattam. Ismét rátaláltam régi pajtásaimra is, azokra, akiknél asztaloslegény koromban az estéket töltöttem. Most már nem is éreztem magamat olyan alárendelt páriának közöttük. Később, a hosszú téli estéket körükben töltöttem, együtt dolgoztunk. Pironkodva hagytam ott őket, amikor vacsorához ültek, mert ők teljes ellátáson voltak és így rendes vacsorában is volt részük. De azért olyan kevésre, de olyan kevésre volt szükségem, hogy kis királyságnak érezzem hajdani helyzetemhez mérve jelenlegi állapotomat. A házmesternél ebédeltem s ez nem hatott reám valami lélekemelőleg. Onnan mindig szerettem volna menekülni. Nem volt pénzem, az pedig eszembe se jutott, hogy a bácsihoz forduljak segítségért. Ez is jobb volt, mint a fazék, a melyet Ancsa tett a műhelyküszöbre Csabán. Jó sorsom megint csak megsegített. Amint Aradra érkeztem, azonnal kezdtem apró zsáner-képeket csinálni. Csak plajbászszal. Egy könyvkereskedőnél helyeztem el, akinek üzlete a város intelligenciájának találkozó helye volt. Darabját három-négy forintért adta el s így nyolc-tíz forintot kerestem is havonta. Mekkora volt örömem, amikor a jó Szamosy azzal fogadott, hogy keresetforrást is talált számomra. Rajzleckéket szerzett egy családnál s ezért mindennap ebédet kaptam. Így vettem bucsut a házmesteréktől. Búsultak, mert már egészen a családhoz tartozónak tekintettek. Lerajzoltam őket, azzal fizettem a kosztot. Jó emberek voltak s amikor eljöttem közülök, magam is sajnáltam őket eleinte.

Két gyereket kellett tanítanom. Láttam az első órán, hogy már ügyesen tudnak rajzolni s néha nagy zavarban voltam, mert úgy éreztem, hogy én se tudok többet, mint ők. Attól féltem, nem lesz tekintélyem, ha mindig csak azt mondom: «Ez jó». Féltem, kisül, hogy nincs rám semmi szükség s azzal vége a jó ebédnek, a jó túrós csuszának, a pompás lencsének. De nem, később vettem észre, hogy nagyon szerettek. Miért? Hát a míg ők rajzoltak, én is firkálással öltem az időt s csak néha-néha vettem egy-egy pillantást munkájukra. Fantasztikus emberkéket, apró zsánereket rajzoltam, ami nagyon tetszett nekik. Ez biztosította a lencsét! Tekintélyem is épen maradt s a fiúk úgy várták a rajzleckét, mint valami mulatságot.

A leckéről vígan tértem haza Szamosyhoz s mialatt ő arcképeket füstött, én apró kompozíciókat csináltam, amikre ő azután megtette megjegyzéseit. Az volt a meggyőződése, hogy aki képeket akar csinálni, annak nem szabad másolni, annak így kell dolgoznia. Rögtönözgettem, fejből csináltam, a mit tudtam. Különben, ma is azt vallom, aki igazán teremteni akar, az soha se törődjék azzal, hogy mások mit csináltak, előbb gondolja el, mit akar, aztán csapjon róla hamarosan egy vázlatot, mindjárt azon melegiben, mert ez a legjobb. Időnként lerajzoltam azokat az arcképeket is, életnagyságban, a melyeken Szamosy dolgozott. Mindennap, kivétel nélkül, két óráig anatómiai rajzokat készítettem gipsz-minták után s azután lerajzoltam ugyanazokat emlékezetből. Reggelenként természet után próbálgattam, hogy mit tudok. Kompozícióhoz is mindig a természettől kértem tanácsot, ha valamiben haboztam vagy elakadtam. Ha munka közben kételyem támadt, ha nem találtam egy szükséges mozdulatot, valami vonalat, menten lefutottam az utcára s ott kerestem meg az életben, a járó-kelő embereken. Azt, hogy modelt ültessek magam elé, lelkiismeretlenségnek tartottam, alkotó képességem ellen elkövetendő szentségtörésnek. Legfeljebb annyit engedtem meg magamnak, hogy apró tanulmányaimnak utóbb néha helyet adtam kompozícióimban. Szamosy teljesen szabadjára hagyott. Azt tartotta, valami akadémiaszerű alapossággal úgy se menne velem semmire, mert az ilyen módszerhez hiányzott belőlem minden előzetes készség. Tudta azt is, hogy az ő vándor életmódja mellett csakhamar szétágaznak majd a mi útjaink, így hát

éppen csak a legszükségesebb fundamentumokat akarta ő bennem, jó hamarosan lerakni, gondolva, majd hozzáláthatok én azután komolyabban a tanuláshoz.

XXVI.

Tanakodásaim óráiban, kivált éjszakánként, eszembe jutott néha hogy hát tulajdonképpen ez se tarthat így örökké, folyton így nem élhetek. Utóvégre nem marad egyéb s egyszer csak majd mégis hozzá kell ismét nyúlnom a gyaluhoz. Álmomban is üldözött ez a fekete gondolat. Terveket tervekre kovácsoltam és még több igyekezettel dolgoztam. Már ekkor arcképeket is csináltam, szénnel. Kivált a szabók körül szolgált a szerencse. Egy kabátért le kellett rajzolnom az egész familiát. Ilyen módon aztán állandóan tisztességes gúnyáim csak lettek volna, de annál több gondot adott az, hogyan tegyek szert lábbelire? Soha se tudtam olyan csizmadiára akadni, aki egy pár csizmára becsülte volna arcképét. A könyvkereskedésben kezdtek észrevenni rajzaimat s egyszerre csak azzal a jó hírrel lepett meg a könyvkereskedő, hogy egy kis társaság verődött össze pártfogásomra. Ha jól emlékszem, tizenöten voltak, fejenként egy-egy forintot adtak össze a jó emberek, hogy elmehessek valamerre tanulni. Képzeltető, mekkora örömet szerzett nékem ez a hír. Pártfogóim azt akarták, induljak azonnal, - de annyira készületlenül talált e kívánságuk, annyira ragaszkodtam Szamosssyhoz, akit a világ egyetlen nagy festőjének tekintettem, hogy nem volt lelkem útnak indulni. Úgy okoskodtam: még egy darabig Aradon maradok s azalatt összekuporgatok egy kis summát a jövődökre.

Már akkoriban kezdtem innen is, onnan is néhány garashoz jutni, lakásom s ebédem megvolt, így még vagyonosnak tekinthettem magamat, a szűkebb időkre emlékezvén. Okosan is tettem, hogy takarékoskodtam, mert két-három hónap múltán a könyvkereskedésben öt forinttal kevesebbet, később hattal, utóbb nyolccal kevesebbet hagytak számomra pártfogóim. Soha se tudtam meg, kik viseltek így gondot reám. Csak azt sajnálom, hogy jóságukat se tudtam megköszönni nekik soha.

Tizenöt-tizenhat hónapot töltöttem így Szamosssy mellett, amikor egy jó barátja, Ormós Zsigmond, aki nagy műpártoló, esztétikus és író volt, meghívta őt magához. Ormós látott már engem Gyulán is; tudva, hogy folyton Szamosssyval vagyok, engem is részesített szíves meghívásában. Csomagoltunk s leutaztunk hozzá Buziásra. Néhány kellemes hetet töltöttünk ott.

Én nagy élvezettel hallgattam őket, amikor beszélgettek. Ormós legény-ember volt, csaknem egyedül élt. Gyakran szó került a nagy festőkre s végtelenül tanulságos volt az, amit tőlük hallottam. Ormós akkor az olasz művészet történetével foglalkozott, a melyet alapos tanulmány tárgyává tett. Szamosssyval is Velencében ismerkedett meg. Volt neki egy kis kép-gyűjteménye is. Néha elmutogatta nekem az olasz remekmű másolatait metszetekben. Egy ízben, Rafael képeit mutatva, így szólt hozzám: Reménylem, egyszer majd ön is fest ilyen szép képeket s majd azokat is lemásolják így!...

De jól is éreztem magam abban az intelligens körben! A nap nagyrészt a szabadban töltöttem, folyton rajzolva. A vidék gyönyörű volt s az oláh lakosság viselete festői, de mivelhogy nem tudtam a nyelvükön, bajos volt őket megközelítenem. Pózolni a világ minden kincséért se akart egy se. Egy gyógyszertár ablakából rajzolgattam hát őket. Ott az ablak előtt tartották a vásárt. Egy alkalommal egy parasztház előtt telepedtem le. Csakhamar körülvettek, fenyegetni kezdtek és én tanácsosabbnak is találtam szaporán fölszedni sátorfámat. Mene-kültem, de bezzeg üzőbe vettek és kergettek egészen az Ormós-házig, ahol egy szolga vett az oltalmába. Aligha azt nem gondolták, hogy valami fináncféle náció vagyok, aki adó végett ügyeli őket és rajzolja a házaikat. Egy másik alkalommal meg valóságos ostrom alá fogták a kis pavillont, a melyben laktam. Az alacsony eső ablakon ugyanis beláttak szobámba;

látták, hogy egy koponyát, egy halálfejet másolok papirosra... Biz ez különös látvány is lehetett úgy kívülről nézve, el is áztatott engem végképp a nép szemében. Azt suttozták, hogy egy garabonciás diák akarja megrontani a vidéket. Csaknem rámgújtották a pavillont.

Két nagyobb rajzot is csináltam Buziáson. Az egyik egy fiatal asszonyt ábrázol, szép paraszt-asszonyt, amint patakon megy át; kosár van a fején s a kosárban kis gyerek; kezével orsót perget. A másik már népesebb kompozíció volt; pihenő oláh család, dolgukat elvégezték, nyugosznak.⁹

Körülbelül két hónapot töltöttünk Buziáson. Onnan egy másik kirándulására kísértem el Szamossyt. A gróf Karácsonyi család hívta meg őt Beodrara, némi képjavítási munkák végett.

Szép kastély volt az, gyönyörű park övezte. Adtak nekem is egy szobát a kastélyban, Szamossy mellett, de már az asztal mellé nem hívták meg a kis inast, mert hátha nem viselte volna magát elég illedelmesen. A cselédség asztalánál terítették számomra. Egy hatalmas huszár hívott ebédelni. Hogy így visszagondolok reá, bizony nem is volt az a cseléd-ebédlő olyan utolsó valami. Hosszú, szép fehérén terített asztal s körülötte vagy egy tucat inas, szobaleány, komornyik. Nekem az asztal végén szorítottak helyet. Első alkalommal azt hittem, valami tévedés lesz e dologban, de miután másnap is csak oda kerültem, hát biz én inkább kihurcolkodtam a kastélyból a helységbe, egy mészároshoz.

A nap nagy részét azonban Szamossy mellett töltöttem. Ő a családi arcképeken dolgozott, én meg egy rajzon próbálkoztam. A kastély konyháját rajzoltam, amint jönnek a koldusok, heti alamizsna-osztásra. A parkban is dolgoztam, de mihelyt lépteket hallottam, úgy elbujtam mint a nyúl. Egyszer, így menekülés közben, a kastély úrnőjébe botlottam. A jó úrasszony látva végtelen zavaromat, megszólított s érdeklődést tanúsított vázlataim iránt.¹⁰ Ezután már jobban éreztem magam a kastélyban, berzenkedő önérzetem le volt cirógatva.

Jó dolgom volt Beodrán. A mészárosné - minden tisztelettel legyen mondva - jól megtermett, csinos szőke menyecske volt, hatalmas jó kedve csak úgy harsadt ki belőle. Akkorákat kacagott, hogy rengett belé a szoba. Engem meg tömött, csordultig rakta tányéromat az ebédnél, heti egy forint ötven krajcárért. Csak az a mészárszék-szag ne lett volna! Meg a szegény kis birkákat sajnáltam. Reggelenként ott heverték kinyújtózva sorjába egy padon, fejük szomorúan lógott le a földre, s csak egy véres bőrdarab tartotta a törzsön... Ez néha annyira elrontotta különben pompás étvágyamat, hogy a húsnemű alig csúszott le a torkomon.

Lerajzoltam a gazdát is, a feleségét is.¹¹

⁹ Ez a rajz «Oláh család a ház előtt», egy másik ifjúkori rajzával együtt («Tót leány, fején korsóval») a Szépművészeti Múzeumban van.

¹⁰ Két oláh leányt ábrázoló képét megvette a grófné húsz forintért.

¹¹ Az «Egyetértés» szerkesztőségének egy tagja, 1896-ban, két megviselt, elsárgult régi rajzot küldött Munkácsynak Párisba, azzal a kérdéssel, hogy csakugyan ő rajzolta-e azokat és ha igen, kérte őt a tulajdonos, az egykori beodrai mészáros nevében, írja alá a régi rajzokat. Munkácsy gondosan katonra huzatta a rajzokat s gyönyörködött bennük. «Egy derék mészáros, meg a felesége, - beszélt egy este vendégeinek párisi műtermében. - Áldott jó asszony volt, úgy jól tartott birkahússal, hogy azóta se tudom enni. Most küldték hozzám ezeket a rajzokat, hogy a magaménak vallom-e? Hogyne, azonnal, de azonnal megismertem, örömmel írom alá. Most azt üzeni a derék ember, hogy sok jó rostélyost megettem hajdanába nála és úgy fordult a sorsa, hogy bezzeg most ő is megenné, de elfogyott... Kérdezteti, emlékszem-e rá, hogy a mikor lerajzoltam a házát és ő megdicsérte a képet, azt feleltem: «Rakjunk tüzet a tető alá, akkor festek csak szépet róla!» Erre nem emlékszem. Tán leégett szegény?...» A két rajzot 1896 májusában, Budapesten, a Pannónia szállodában írta alá Munkácsy.

XXVII.

Szamossy nem akarta az én sorsomat az ő vándor-életéhez kötni. Elhatároztuk, hogy egyelőre visszatérek a bácsihoz és onnan aztán majd elindulok hát a komoly útra. Ideje volt. Már magam is szükségét éreztem annak, hogy egyebet is lássak a művészet világából. Kivált Ormosnál nyilott ki szemem, éreztem, hogy valami rajzakadémiára kell mennem, ha boldogulni akarok. Ütött az elválás órája. Még Aradig elkísértem az én jó Szamossymat. Ott füstéket vásároltam, mert elhatároztam, hogy már most füsteni is megpróbálok, mielőtt Gerendásra érek a bácsihoz, aki időközben a politikai világ változása miatt, visszatért gazdaságába.

Két és fél évi együttlét után keservesen váltam meg édes jó mesteremtől, a kihez lelkem minden érzelmével ragaszkodtam. Örökké hálával is gondolok reá, annyi jósággal halmozott el.

Gerendásra mentem.

Az utóbbi másfél év alatt senkitől segílyt nem kértem, sőt most is volt vagy husz pengő megtakarított pénzecském. Ez az összeg nem fedezhette ugyan annak a nagy útnak a költségeit, a miről én álmodoztam, - hisz Pestre akartam menni, - de bízam benne, hogy derekasan munkának látva, majd csak összepingálom utiköltségemet. Elhatároztam, hogy Gerendáson megfőstöm kompozícióimat. Rendületlenül bízam a sikerben.

Igen ám, de alig volt festékem, a legszükségesebb színekre is alig telt. Ecsetjeimet magam készítettem, úgy, ahogy azt Szamossytól tanultam, aki a vásznait is saját maga preparálta festés alá. Most hasznát vettem az asztalos mesterségnek is, feszítő keretjeimet ügyesen megcsináltam magam.

Azután hozzáfogtam első képemhez: egy leány, előre hajolva, türelmetlenül várakozik valakire a szobában.

Persze, életnagyságban próbáltam, alkonyodó világításban. Olyan vakmerően fogtam hozzá, mintha én és az ecset Isten tudja milyen bizalmas lábon állanánk már. A bátorság nem hiányzott. Szamossy módszerét követtem, de... Ő előbb megfestette szürkés alaptónusokban az egész képet s csak azután kezdte lazurozva színezní. Azt állította, hogy a régi mesterek is nagyobbára így dolgoztak. Én azonban úgy okoskodtam, hogy egy képet szürkén megfősteni csakolyan munka, akárha szénrel vagy ceruzával csinálná az ember. Miért ne kezdeném rögtön a színekkel?...

Így kezdtem.

*

Eddig, az első képig, írta meg élettörténetét Munkácsy, a már említett lamaloui francia levelekben. Mielőtt tovább haladnánk, éppen e legutolsó passzust kell kiegészítenünk, illetve módosítanunk.

1902 május huszonharmadikán, Budapesten, egy névjegyet hoznak be hozzám, hogy egy úr óhajtana velem beszélni. A névjegyen ez volt: «L. P. Mitterdorfer, Geschäft: Berlin W. 8. Kronenstrasse 17. Wohnung: Kasseler-strasse: Villa Terta.»

- Tisztes öreg úr, - jelenti a cseléd, - bevezettem a szalonba.

Csakugyan, tiszteletreméltó, egyszerű tartású, igazán előkelő öreg úr; hófehér haj és szakáll, jóságos arc, szelíd szem. És az a különös, hogy mielőtt szólott volna, sejtelmem azt súgta: ez az úr valami Munkácsy-dologban keres... Utóbb, beszélgetés közben, megtaláltam sejtelmem magyarázatát: Mitterdorfer úr alakja, arca, nyugodt modora élénken emlékeztet Munkácsy barátja és megrendelője, a párisi Sedelmeyerre. Ösztönszerű volt a gondolattársítás és

megtörtént, mielőtt tudatosan számot adhattam volna róla magamnak. Csakugyan, Munkácsy-dologban kerestem, Fittler Kamill biztatta őt hozzám.

- Parancsoljon velem!

- Tulajdonomban van Munkácsy első festménye.

Érdekes - és nyomban elhatároztam, hogy majd tovább rekomendálom. Hisz' annyi legendás Munkácsy-kép, rajz, vázlat bukkan elő minduntalan s nagyrésze naiv, ügyetlen, vagy éppen lelkiismeretlen hamisítás. Kérdeztem: el akarja talán adni?

- Oh dehogy! Eszemágában sincs. Semmi áron meg nem válnék tőle. Kedves emlék. Azt akarom, hogy a családomban maradjon. Csupán a magyar művészethistóriának óhajtok szolgálatot tenni, jelezvén, hogy a kép nálam van s akit érdekel, annak szívesen megmutatom Berlinben.

Ez már más. Most már csakugyan érdekelt a dolog. És olyan jóízűen, szépen ejti a magyar szót ez a berlini! Figyelmeztettem, hogy naplójegyzeteiben maga Munkácsy jelöli meg, milyen volt az ő első festménye:

«egy leány, előre hajolva, türelmetlenül várakozik valakire a szobában».

- Nem egészen ezt ábrázolja.

És Mitterdorfer úr elmondta, hogy mit ábrázol a kép, hogy Munkácsy 1863-ban festette, hogy sajátkezűleg írt levélben vallja ő maga a képet első festményének. Gondolkoztam. Munkácsy a nyolcvanas években, a lamaloui fürdőben, - a hová már beteg gerinccel, Charcot tanácsára járt nyaralni, - ott írta naplójegyzeteit, illetve azokat a leveleket, a melyekben ifjúsága kalandos történetet mesélte el, évődő, adomázó, mulattató hangon, törött franciasággal, a hű barátnőnek, aki a leveleket lemásolta s utóbb, 1894-ben, Munkácsy beleegyezésével átadta nekem, hogy napló-formába öntsem. No már most: Munkácsy betegen, minden följegyzés, okmány utánkeresgélés, adatellenőrzés nélkül, csak úgy révedező emlékezetéből, szinte délutáni szórakozásnak irogatta e nekünk annyira becses leveleket. Nem az utókornak, nem a nyilvánosságnak dolgozott. Ezt bizonyítja az is, hogy vannak a levelekben olyan bizalmas természetű közlések, amelyeket kihagytam, amiken köteles gyöngédségből módosítottam. Annakidején majd megleli a kegyetlenebb igazságot, aki azt is keresi. Ma is örök egy haragos levelet, amit Munkácsy rémülten hozott hozzám Párisban, amikor leveleit először ismerttettem a Pesti Naplóban; valaki szemrehányásokkal illeti őt abban a levélben s nem igen gyöngéden, bizonyos igazságokért, amelyek kényelmetlenek. Munkácsy, az ő szerénus visszaemlékezései folyamán ezeket a kényelmetlen igazságokat se hallgatta el, mert bizony sejtelve se volt arról, hogy azok valaha még rosszul eshetnek egy s más valaki hiúságának. Szóval, az a Napló, bár minden ízében hiteles, nem olyan munka, hogy adatai hiányosak, kiegészíthetők vagy módosíthatók ne lennének. Szinte harmincz év előtti dolgokat beszél el Munkácsy és ismétlem, inkább csak egy kedves ismerőst akar élethistóriájának regélésével szórakoztatni. Talán nem is emlékezett már akkor egész híven első festménye tárgyára, vagy nem részletezte a kép tárgyát olyan aprólékosan abban a levélben, a melyben nem is a kép tárgya, de a kép készülésének, a hozzákezdésnek, a megfestésnek a módja lényeges és érdekes. A mint Mitterdorfer úr elmondta a kérdéses kép tárgyát, hogy parasztszoba s egy asszony előrehajolva ül stb. - nem is igen kételkedtem. Lehetséges, talán csakugyan ez az az első kép, a melyet Gerendáson festett.. Talál a dátum is: 1863. És Munkácsy látta a képet, ráismert, írást adott róla. Vendégem beszélgetése folyamán pedig kétséget kizárólag meggyőződtem, hogy csakugyan Munkácsy első festményéről van szó.

Mitterdorfer László Péter - ma elsőrangú géphimzőgyáros és nagykereskedő Berlinben - 1863-ban ismerkedett meg Munkácsyval. Fiatal legényember volt ő is akkor még, festegetni is tanult az emlékezetes Marastoninál, abban a kezdetleges képzőművészeti akadémiában, a

melyet jobb híján, egy Velencéből Pestre telepedett festő, Marastoni Jakab alapított, Pesten, a Nagy-Hidutcában, a néhai Weise-ház harmadik emeletén s belekerült vagy tízezer forintjába. Közbevetőleg említsük meg, hogy nagy eset volt ez akkor. Mint Szana Tamás írja: Pest városa tiszteletbeli polgárává választotta az olaszt, aki megígérte, hogy iskolájában ingyen tanítja a szegénysorsú fiúkat. A közönség érdeklődése azonban hamarosan lelohadt. Harminckilenc tanítvány közül csak tíz fizetett tandíjat s Marastoni kénytelen lett volna iskoláját becsukni, ha néhány lelkes ügybarát, Schedius Lajos, Kubinyi Ágost nem tartják benne a lelket.

Mitterdorfer családja tekintélyes patricius-család volt Pesten. Apja, Mitterdorfer János, gőzmalmot, gépgyárat és csontszéngyárat alapított a harmincas években s fiai is tevékeny emberek lettek; Ferenc és Henrik építészek, Gusztáv a Kochmeister-utódai cégtársa, Lajos a Ganz-cég igazgatója, - ő maga 1868 októberében megnősült s 1865-ben telepedett ki Berlinbe, hogy becsülést, tisztességet szerezzen a magyar névnek ott is.

Nősülése után nem pajtáskodott többé a pesti fiatal művészekkel. A pesti polgári családok nem szívesen érintkeztek akkoriban poétával, művészszel, színészszel s be kell vallani, hogy bizony csak afféle léha, dologkerülő, bohém népnek tekintették a művészt, családi körbe nem igen bocsátottak be ilyen elemet.

Munkácsyval a József-téri (ma is kávéház van ott) néhai Carl-kávéházban ismerkedett meg, Lacatarius révén.

Ez a Lacatarius tipikus alakja volt az akkori művészkompániának. Valahonnan görög földről szakadt ide, piktor volt ő is, cégtáblákat s közbe magyar történelmi tárggyú képeket főtögetett, de főfoglalkozása a képtrafikálás volt. Magyarul alig tudott, négy-ötféle nyelven kotyvasztotta mondanivalóit. Fehér, prófétaszakállú, patriarkális alak, a fiatal festőket szeretettel biztatta s ahogy lehetett, a maga kenyerét keresve, lendített fiatal kollegái sorsán is. Hóna alá vett egy-egy képet s azzal házalt kávéházzal-kávéházra, nyolc-tíz-tizenöt forintért árulgatva a magyar művészetet. Amit a képért kapott, azt megfizette a művészszel s a dohányát, a kenyerét, az italát is megosztotta velük. Volt rá eset, hogy a Carlnál rendelt csésze kávé felét ő itta meg, felét meg valamelyik fiatal magyar művész, aki aznap nem is igen csillapíthatta volna egyébbel étvágyát. Az öreg Lacatarius hóna alul került Munkácsy első képe is piacra, ő kínálta, ő vásároltatta meg a művészhajlamú, módosabb fiatal Mitterdorferrel s ő hozta össze a két fiatal embert, hogy azután néhány hónapig pajtáskodjanak a Carl-kávéházban.

- Milyen volt Munkácsy?

- Beteges, sápadt, gyöngye kis legény. Akkor serkedt a bajusza. Szerény, csendes, inkább zárkózott modorú, olyan falusias. Mindig kínálni kellett, de ha nekimelegedett, oly lelkesen beszélt nagy terveiről, hogy mi bizony meg nem álltuk és ki is nevettük.

Legjobban bizott benne az öreg Lacatarius és jellemző, hogy éppen magyar témákra biztatta.

- Különben, - beszélte vendégem, - vettem én képet Lacatariustól is. Két művét őrzöm Berlinben. Az egyik Attilát ábrázolja Akvilea előtt, a másik Korvin Mátyást fiatal korában.

Azután, hogy Berlinbe telepedett ki Mitterdorfer, többé nem találkozott Munkácsyval. A sápadt, gyöngye kis magyar legény híre pedig mind nőtt, nőtt, emlegették az egész világon. Mitterdorfer kegyelettel őrizte a primitív festményt. 1881-ben nemzetközi képkiaállítás rendeztek Berlinben s a kiállításra jelezve voltak Munkácsy remekei is. Ekkor fordult Munkácsyhoz kiállítási engedelemért s Munkácsy válasza meg is jött, német nyelven. A Mester elismerte, de nem akarta nyilvánosság elé bocsátani első festményét.

- Utóbb, Párisban járva, meglátogattam Munkácsyt. Szívesen fogadott, elbeszélgettünk a multról s azt az óhaját fejezte ki, hogy szeretne első képe birtokába jutni. Megígérte, hogy fest nekem egy képet s ezt küldjem majd el akkor neki. Szívesen. De talán nem érkezett, halasztotta a dolgot, addig, addig - -

És szomorúan elhallgatott az öreg úr.

Megkértem, fényképeztesse le Berlinben a képet s a vonatkozó levelet. Megígérte. Kértem a kép pontos méreteit is.

- Írok a fiamnak, Berlinbe. Én most néhány hétig még Magyarországon maradok. Kolozsvárra megyek, rokonaim látogatására. De mielőtt fiamtól megkapom, azonnal megküldöm önnek.

Junius ötödikén megkaptam az ígért kép- és levél fotografiáját. Itt közöljük hű másolatban a képet; magassága hetvenkét és fél centiméter, szélessége ötvennyolc centiméter. Érdekes és jellemző fölfogásban, beállításban, színben, érzésben, - ilyennek képzeltem az ismert kezdő Munkácsy-rajzok révén. Látszik, hogy rajzolgatni már tudott. Rajta a fiatal lelkiismeretesség, az a naiv jellemző kedv, a mely a részletek halmozásával remél célt érni. És rajta a vakmerőség, a rendületlen önbizalom. «Mintha én és az ecset, Isten tudja milyen bizalmas lábon állanánk már!»

Magyar parasztszoba. A síró- s nevető menyecskének (Mitterdorfer úr mondotta, hogy Munkácsy így magyarázta neki a menyecske arckifejezését) valahol idegenben, - talán katonasorban, - jár az ura; most levél érkezett tőle, a nótárius olvassa; az öreg apó a boglyas kemence padkáján ülve, szintén hallgatja az írást s komor az arca; szomorúan gubbaszt az öreg mellett két kis macska is. A menyecske font, mellette a rokka s kosárban a lefont gombolyagok; csecsszópo kis fia az ölében s mögéje bújik a nagyobbik gyerek. A kis ablakon látszik a kék ég, a viruló zöld táj. Jobbról, a háttérben magasra vetett ág, a falon láncos óra, polcok, szent képek, feszület, tükröske, olvasó és cintányérok; a föld alá szúrva a szénehányó vasvilla. Baloldalt sajtár, pad, a padra akasztva egy füzér súrolófű s látszik az odavetett báránybőr bunda is.

Az eredetit nem láttam, de megkérdeztem Mitterdorfer úrtól a kép színeit: az asszony köntöse és fejkendője sötétpiros, pirosas terítő van az ágyon is; sárgás abaposztó az öreg felsője, fehérre meszelt a boglyas kemence, zöld cserép az öreg mellett álló korsó; a nótáriuson fekete ruha van. A többi holmi természetes színeiben van tartva.

Jussod eszünkbe ez az első kép, ha majd a következők folyamán elérkezünk egy másik primitív Munkácsy képhez, a gazdára Brünmben talált «Lakodalmi hivogató»-hoz (1868) s vessük majd össze ezt is a nagy remekkel, a «Krisztus-Pilátus»-sal.

XXVIII.

1863. szeptember közepén került Pestre Munkácsy egy csomó vázlattal hóna alatt s néhány forinttal zsebében. Szamosstól kapott ajánlólevélt Harsányi Pálhoz, a Képzőművészeti Társulat akkori igazgatójához, aki jó szívvel támogatta a fiatal tehetségeket és örömmel buzgolkodott érdekükben. Az ő pártfogását kérte tanítványa számára Szamosy is.

Nyúlánk, sápadt, darabos mozdulatú, tizenkilenc éves legény volt ekkor Munkácsy.

A legprimitívebb módon, akárcsak az olasz renaissance bevezető művészei, súlyos inaskodásban edződött; anyagi nélkülözésekhez, dologbíráshoz hozzászokott az asztalos műhelyben, kötelességtudásra megtanította az ő szigorú nagybátyja, aki maga is nagyon komolyan vette

az életet s őt is arra oktatta, hogy küzdelemnek tekintse. Lelke, fogékonysága szűz s ami megihlette, az mind egészséges, tartalmában éppúgy, mint formában; de kezdetleges minden műveltsége, hiányos még az a csekélyke tudása is, amit az utóbbi két esztendő alatt szedegetett össze úgy, ahogy Isten irgalmából itt-ott hozzájuthatott. A világból alig néhány arasznyit látott csak ott az alföldön, bár igaz, hogy azt jól meg is nézte. De voltak hatalmas erősségei is: az a rendületlen hit, amit tehetségébe és önmagába vetett, meg rajongó szeretete, művészete iránt. Csak egy célt látott maga előtt: a művészetet; csak egyetlen lehetőséget, hogy célhoz jusson: a maga munkáját. Soha életében, később se csábították őt el jobbra vagy balra egyéb eszmék; történhetett körülötte akármi, nem törődött ő mással, csak művészetével. Bármit látott vagy hallott, az azonnal az övé volt, - nem keresve, kitől került, a magáévá tette, hogy a saját lelke gazdagságának zománcával bevonva, visszaadja képein mindnyájunknak. Egy nagy útja volt, mindig az az egyetlen egy, azon ment teljes hitével, soha nem boncolgatva, nem okoskodva, folyton teremtve, szinte öntudatlanul, de pihenés nélkül.

Nincs is a boldogulásnak egyéb titka: higgyünk valamiben, abban, amit akarunk, de abban aztán fanatikusan. A cinquecento hódítói például, azok a pompás akció emberek, akik olyan keveset okoskodtak, de pazarul cselekedtek, tehát éltek igazán és teremtettek, a valódi nagy hadvezérek, akik a legtöbbször csudálatosan egyszerű egyéniségek voltak s talán éppen azért akkorák: mindig csak egyetlen lehetőséget, csak egy célhoz vezető utat láttak maguk előtt és habozás nélkül mentek arra az egyre, járván minden hitükkel. Így terem a diadal. Munkácsy is így hódította meg a magáét.

Tehát: 1863-ban érkezett Pestre.

Művészi haladottság tekintetében fővárosunk akkor csakolyan fiatal, kezdődő állapotban volt, mint az a kezdő művész, aki itt kereste az ígéret földjét. Nem mintha izmos tehetségű magyar művészek nem éltek volna akkor Pesten, - oh azok voltak s ugyancsak sanyarogva éltek, - de nem volt közönség, aki a művészeket megértette és a művészet alkotásait élvezte volna. Már pedig minden művészet létezéséhez két tényező szükséges: a művész és a közönség; valamint az irodalmat is ketten teremtik: az író és az olvasó. Közönsége nem volt a magyar művésznak s így bizony magyar művészet se volt, legföljebb kezdődött, egy-két elszánt tehetség küzdött a publikum közönyével és néhány vagyonosabb főúr veregette leereszkedőleg a magyar piktorok vállát. De hát nem is lehetett ez egyébként.

A középosztály közönye természetes, mert hisz annak a középosztálynak nem volt a műérzéke, ízlése kifejlesztve, művészetről alig hallott, alig olvasott, művészetet pedig elvétve ha látott, szükségét tehát a műélvezetnek nem érezte, nem hiányzott néki a művészet. Azt se feledjük, hogy bizony még az amatőr is rendesen vagyona fölöslegéből költ, - abban az időben pedig drága volt nálunk a pénz, a negyvennyolcas viharok nyomában anyagi válságok is jártak, a műveltebb osztály vérét s vagyonát áldozta a haza ügyeiért és csak lassan, apránként kezdett anyagilag is gyógyulni, képre tehát nem is igen tellett; nagyiparosok, nagykereskedők, akik akár őszintén, akár pedig renoméjuk érdekében (mondjuk, ama tisztesség kedvéért, amit a nagy vagyon ró tulajdonosára azokban az országokban, ahol a nagy vagyon már megtanulta, hogy nem csupán reklámnak jó egy-egy műremeket megvásárolni, de a gazdagságnak határozott kötelességei is vannak a művészetekkel szemben) pártolták volna a művészeteket, nem voltak még Pesten, vagy legalább is a magyar művész számára nem voltak. Főuraink és főpapjaink pedig nem nagyon lelkesedtek azért a kezdődő magyar művészetért, amelynek alig volt még módjában észrevétnie magát, amelyet tehát nem ismertek s amelynél többre becsülték a külföldi, például az osztrák művészetet, mert azt ismerték Bécsből s méltányolták, részben talán azért, mert már elismert volt. Anélkül, hogy megnevezve, kétségbe kellene vonnunk bárkinek a műízlését vagy lelkesedését egy-egy művész iránt, - bízást állíthatjuk, hogy ritka az olyan amatőr, akinek az ízlése egyéni s magaszerzett meggyőződésen alapulna. Az úgynevezett «beérkezett művész»-nek rohamosan gyarapszik a publikuma, számtalanszor

az is dicséri, aki soha egyetlen ecsetvonását se látta, dicséri X, mert Y dicsérte, szeretni fogja X, mert Y szerette. Ez a siker és gyakran a siker az oka a legnagyobb igazságtalanságoknak. Nehogy azt higgyük, hogy mellékes az, ha a közönség így, egymás példáját követve, zarándokol bámulni az Apelleseket, csak Apelles legyen, akit bámul, mert mentől inkább egymás példáján indul, annál valószínűbb, hogy nem igazi Apelles az, akit magasztal, mert annál valószínűbb, hogy kevés a bámulókban a bámulat egyéni értéke, a valódi ízlés, mert annál több igazságtalanságnak, mellőzésnek, annál több elhanyagolásnak van kitéve ilyen közönség körében számos igazi tehetség, akit a szerencse kevésbé szolgál, vagy aki a dolgai mutogatásában csakolyan ügyetlen, mint amennyire undorodik a reklámtól is. Mentől válogatósabb műízlése műveltségének alapján a publikum, annál becsebb is annak a publikumnak művésze; az ilyen publikum találja meg, az ilyen érzi ki az ő művészeit és segít nemzete művészetének megteremtésében, az ilyen publikumok korszakaiban alkotott műveken találjuk meg híven kifejezve az illető korszak szellemét; természetesen, az alkotó művészek egyéniségének hatalmas érvényesülésében.

Nálunk akkor magára hagyatva állott a művész és kevés híjján, valljuk be, olyanformán áll még ma is, a magyar kormány minden buzgó támogatása mellett. Egy nemzet művészeinek s művészetének sorsa nem a kormány, a minden oldalról igénybe vett kormány kezében van. Kormányunk, a minden módon buzgólkodó Képzőművészeti Társasággal karöltve, akkor is iparkodott már, ma pedig nagyon törekszik a magyar művészek helyzetén lendíteni, tesz anyagilag is annyit, amennyire tennie telik, de a kormány nem pótolja sehol, nem is pótolhatja a társadalom munkáját, a közönséget.

Nincs még műpártoló magyar közönség. Művészeink, kiskoruak módjára, kénytelenek lépten-nyomon legalább a kormánytól kérni segítséget, hogy dolgozhassanak, megélhessenek, uzsorások kezére ne jussanak, mert a művészetek számára közönség, az az igazi, műpártoló közönség, akitől a nemzeti művészet sorsa függ, még mindig nincsen, pedig föllendült viszonyaink nem igen mentik hiányát. Csekély kivétellel, nem a művészet pártolására hivatott, sőt kötelezett vagyonosabbak pártolják a magyar művészetet, de azok, akiknek gyakran szinte áldozat az az összeg, amit például egy képre költenek; azok, akik valahányszor egy-egy nemzeti érdekünk megvédéséről van szó, ismételten és ismételten úgyszólván tönkreteszik magukat. Pedig ma már volnának számosak az olyan magyar művészek, akiktől nem csupán hazafiságból illik egy-két garasért képet venni, azért, mert magyar az istenadta...

Zsilinszky Mihály jegyzeteiben olvassuk a hatvanas évek Pestéről: «A középosztály közönyös volt a festészet iránt. A főurak és főpapok ritkán tettek egy-egy figyelemre méltó megrendelést. Akinek volt pénze és amellet finomabb műízlése, az külföldi művészekkel díszítette palotáját, idegenekkel festtette le családját. Rahl tanárról beszélük, hogy mikor a magyar fővárosban megjelent, a főurak annyira elhalmozták arcképmegbízásokkal, hogy alig volt képes elvállalt kötelezettségének megfelelni. Pedig itt volt Barabás, a jeles magyar arcképfestő, itt volt Than Mór, Lotz Károly, Orlay Soma, Ligeti Antal, akik bármely nemzetnek díszére váltak volna. De nem volt műpártoló közönség. A Nemzeti Műegylet és a Képzőművészeti Társulat időszaki kiállításait felkeresték műveikkel a Pesten élő művészek, de a közönség gyéren látogatta a szegényes kiállítású termeket. Egyedüli nyilvános képtár csak a Nemzeti Múzeumban volt látható, a közönség csak itt fejleszthette ízlését, a művész csak itt nyerhetett tanulmányozásra érdemes példányképeket.»

Jellemző, hogy Munkácsy, Pestre érkezvén, ahelyett, hogy ajánlólevelével fölkereste volna Harsányit, legelőbb is képeket ment nézni a Nemzeti Múzeumba. Ott ismerkedett meg Ligeti Antallal, aki első találkozásuktól kezdve, szerető jó embere, segítő barátja lett. Ligetiben nem csupán az embert, de a művészt is jellemzi, hogy a szegény, egyszerű vidéki asztaloslegényt így karonfogta és hogy tehetségét kezdetleges dolgaiban is fölismerte. Valószínű, hogy ami néhai derék tájképfestőnk a saját küzdelmes multja is biztatta abban az érdeklődésben,

amelyet a kezdő Munkácsy iránt tanusított. Hisz ő is nehéz útat járt meg; kora ifjúságában kereskedő volt, Rómában tanult meg festeni, Firenzében Markó vette pártfogásába, azután arcképeket pingált itthon, előbb Sopronban, utóbb Pesten, míg észrevette Károlyi István gróf és támogatásával újabb külföldi tanulmányútra kelhetett; így járta be a Keletet, s a Szent-Földet; hazatérve, a Nemzeti Múzeum képtárának az őre lett s huszonkét évig, 1890-ben bekövetkezett haláláig, az is maradt. Érdemei kivált a képtár rendezése és gyarapítása körül vannak, bár maga is szorgalmasan festett. Néhány becses tájkép, sok érdekes palesztinai vázlat maradt utána s egy tiszteletreméltó név, amelyet elismeréssel fog citálni az alakuló magyar művészet korszakának historikusa és hálás kegyelettel Munkácsy minden életírója.

Ligeti azokban, amit Munkácsyért tett, búsasan lerótt mindazon kötelezettségét, a mit a saját jó szerencsénk szab ki reánk. A Budapesti Szemle (1891. évfolyam, 171. szám) közölte volt Ligeti hagyatékából Munkácsyra vonatkozó följegyzéseit s azokban a sorokban - melyeknek valamennyi adata a korra is jellemző - talán még szebben, mert egyszerűbben nyilvánul az ő derék egyénisége, mint képein. Hogy milyen atyafiságosan támogatták egymást azokban az árva időkben a mi művészeink!

Ligeti így beszéli el első találkozását Munkácsyval: «1863-dik év őszén egy borzas fiatal ember - Munkácsy névvel - mint kezdő művész mutatta be nálam magát és távozásakor föl-kért, hogy engedném meg neki a többszöri látogatást. Rövid idő múlva ismét eljött és hozott magával egy pár vázlatot, hogy rólok véleményt mondjak. Kezdetleges, sőt gyarló kísérletek voltak bizony azok, de meg volt bennök az eredeti, magvas fölfogás, ami nekem azonnal föltűnt. Ekkor egy pár bátorító megjegyzést tevén munkáira, a múlt és jelen körülményei iránt intéztem hozzá kérdéseket. Ő őszintén el is mondott mindent, amiből kitűnt, hogy bizony sok hányattatáson ment keresztül és hogy a jelenben is igen rossz anyagi helyzetben van.

Rövid idő múlva felkerestem őt lakásán és egy földszinti, igen egyszerű kis udvari szobában találtam. Egy fél életnagyságú képen dolgozott, *«Hunyadi János két szerb által megtámadtatván, ékszerait közikbe dobá és míg azokután kapkodnak, levágja őket»*. - Ily föladat sikeres megfejtésére nem tartván őt képesnek, komolyan intettem, hogy hasonló, erejét meghaladó munkákra ne pazarolja erejét és a történelmi festészetről szólva, általánosságban elmondám neki, hogy az mily alapos és hosszas tanulmányt igényel, hogy a segédeszközöket ahhoz csak külföldi akadémiákon találhatja föl, amihez pedig sok pénz kell, mert a legjobb esetben is csak több évi szorgalmas tanulmányozás után mutathatna föl némi sikert és eredményt. De meg az eddig látott munkái után ítélve, meg vagyok győződve, hogy az ő hivatása inkább az életkép-festészet felé irányul, amely szakmának tanulmányozása nem is jár annyi apparátussal, az anyagi eredményekre nézve pedig már kezdetben is lehetnek sikerei. Mert egy középszerűen festett életképnek is könnyebben akad vevője, mint egy nagy tanulmánnyal készült történelmi festménynek; mert kisebb képek megszerzése sok műbarátnak módjában áll, míg nagyobb igényű festmények megszerzésére még a gazdagabbak is csak ritkán vállalkoznak. A mondottak után Munkácsy azonnal abba is hagyta Hunyadiját és hozzálátott az életképekhez. Sok mindent összerajzolt és komponált ez időben, mentől többet láttam tőle, mindinkább meggyőződtem, hogy az én ifjú barátomban nem közönséges tehetség rejlik, sőt mondhatom, hogy mintegy látnokilag szemléltem azon magaslaton, ahová ma már fölért és ebbeli meggyőződésemet társaim előtt sem titkoltam; de bizony, valljuk meg az igazat, nagyon kevesen voltak, akik csak távolról is osztottak véleményemben, sőt inkább egyesektől még megtámadtatást is kellett irányában kifejtett buzgalmamért eltűnöm.»

Ligeti nem egyszer tévedett ugyan Munkácsy tehetsége természetének megítélésében, de ez mellékes, - az volt Munkácsy sorsára döntő fontosságú, hogy egyáltalában törődött vele, hogy segített rajta.

XXIX.

Harsányi Pálnak is Ligeti mutatta be Munkácsyt, aki már akkor egy kész képével *«A regélő honvéd»*-del ment Harsányihoz, kérve, hogy festményét a műtárlatban kiállíthassa. Harsányinak tetszett a képen az eredeti felfogás, a zamatos magyarság az alakok jellemzésében, bár a kivitel még nagyon hiányos volt, a színek kemények, az ecsetkezelés merev.

Munkácsy megmutatta a készülő képet Than Mórnak, akihez a történelmi tárgyú képek iránt érzett korai vonzalma vezette a fiatal Munkácsyt s aki szintén sok érdeklődést tanúsított a kezdő festő iránt. Than abban az időben (1859) telepedett meg Pesten s egyike volt a legalaposabb készütségű festőknek; Munkácsy, - aki rögtön, első ceruzavonásaival a történelemben keresgél s már kezdetleges rajzain is egész tömegeket akart mozgatni, cselekedtetni, mint például a *«Zrinyi»*-n, - természetesen, hogy vágyakozva kereste Than barátságát. Than szívesen fogadta, áttekintette dolgozatait, tetszett neki a fiatal asztaloslegény bátorsága s az elrajzolt, naiv alakok mögött megérezte a komponáló tehetséget, a teremtésre hivatott fantáziát. Kézen fogta és segítette őt, a fiatal embert, előre.

«A regélő honvéd»-et Than festette át s így került a kép kiállításra.

A Képzőművészeti Társulat, Harsányi igazgató indítványára, aki segíteni kívánt a kezdő sanyarú helyzetén, megvásárolta ezt a képet kisorsolásra nyolcvan forintért s «a fiatal művész némi önérzettel dicsekedett még mindig kétkedő nagybátyjának, hogy már keresni is képes művészetével!»

Munkácsy körülbelül másfél évet töltött így Pesten, Ligeti és Than körében, várva a kínálkozó alkalmat, hogy a bécsi akadémiára mehessen. Küzdelmes hónapok voltak ezek. Sokat koplaltam - beszélte később barátjai körében, - de nem árt az a fiatal embernek. Túlságosan jó étvágyam volt s a művésznek tanácsos arról leszokni. Vacsorára csak hébe-hóba tellett. Akkor bezzeg jól esett volna a vacsora, étvágyam pazarul meg lett volna hozzá, ma meg itt a vacsora minden este, de most meg az étvágy hiányzik nagyon gyakran.

Szüntelenül dolgozott. Egyik ötlet a másikat kergette papírosain, de inkább csak vázlatokat jegyzett föl, azzal biztatva magát, hogy a kivitelre majd akkor kerít sort, ha megjárta a bécsi akadémiát. Érezte, hogy hozzá kell tanulnia előbb az ecsethez.

Ligeti írja, hogy egy reggel egy színvázlattal állított be hozzá, véleménye kikérése végett. A színvázlat tárgya: *«Parasztházban összegyűlt népnek egy olvasni tudó ember fölolvassa a Vasárnapi Ujságot.»* A képen ábrázolt parasztszobából egy ajtón át a pitvarba lehetett látni, ahol a nyílt tűzhely mellett egy leány szorgoskodott valamivel.

- Mit csinál az a leány? - kérdezte Munkácsytól Ligeti.

- Kukoricát pattogtat, - válaszolt Munkácsy.

- Ez a festeni való tárgy! - szólott Ligeti lelkesedve. - Ehez csináljon kompozíciót és igyekezzék bele humort önteni a szertepattogó kukorica-szemek után kapkodó gyerekekkel.

- Igaza van! - mondá Munkácsy és csillogó szemmel sietett haza. Az Üllői úton lakott, egy hónapos szobában, ott dolgozott akkoriban. Délutánra már elkészült a tanácsolt kompozícióval s vitte Ligetihez, aki jóízűt nevetett az eleven tárgyú vázlaton.

Ebből a vázlatból készült utóbb egyik kedves képe, a *«Kukorica pattogatás,»* amelyet Münchenben festett meg 1867-ben, amikor már technikája is teljesebb volt, de sőt ecsetkezelésében némi bravurosság is nyilvánul. Sajnos, színeiben, vagyis inkább képeinek általános tónusában már akkor, Münchenben, az iskola hatása révén, nyoma kezd jelentkezni annak a düsseldorfi komorságnak, amely amilyen szépen, megilletően hathatott, míg a képek fiatalok voltak, annyira kárukra vált idők múltán: agyonbarnultak két évtized alatt.

Első pesti tartózkodása folyamán rajzolgatott egy illusztrált lapnak is, mely Deutsch Mór kiadásában jelent meg (?). Ligeti írja: Egy alkalommal széles jó kedvvel toppan be hozzám és kezdi beszélni, hogy neki lesz pénze, mert Deutsch 15 életkép rajzát rendelte meg nála, összesen 150 forintért. «De abból ugyan semmi sem lesz» - szólék határozottan - «hanem készüljön inkább Bécsbe, hol majd komolyabb dolgokkal lesz elfoglalva, mint illusztrációk gyártásával.» Munkácsy hozzám nemcsak gyakran ellátogatott, hanem a képtár - úgynevezett - lomtárában helyet csinálván neki, ott dolgoztatott is. Ez idő tájban föltűnt, hogy szokása ellenére el-elmaradozik. Ha szállásán kerestem, ott se volt található és ha visszatért hozzám, szórakozottsága, - mely úgy is elég nagy volt - mindinkább fokozódott. «No már csak mondja el bizalommal» - szóltam egyszer hozzá - «hol jár, mit csinál, miben töri a fejét?» És ő csakugyan el is mondá, hogy a budai hegyek közt fekvő faluban van egy távoli rokona, ahhoz szokott ellátogatni; mert hát ennek a bizonyos rokonnak van egy gyönyörűsége szép leánya, akibe ő fülig szerelmes és hogy viszont szerettetik, meg hát bizony neki erős szándéka őt el is venni feleségül. «Mit gondol szerencsétlen» - kiálték rá - «hiszen akkor vége a művészetnek.» Beszéltem én aztán neki, hogy miért nem neki való még a házasság; de beszélhettem én akármit, ő mindig csak azt válaszolta, hogy a leány nélkül nem tudna tovább élni, hogy a leány is azonnal öngyilkossá lenne, ha ő elhagyná; de ő azért nem mond le a művészetről, sőt inkább még jobban fog igyekezni, főképp ha Bécsbe mehetne és őt is mint nejét magával vihetné, stb. Végre a sok haszontalan okoskodás és hiába való lebeszélés után így szóltam hozzá: «No jól van, nem bánom, nősüljön; de csak akkor, ha már Bécsben egy évet töltött. Gondolja ezt meg jól és pár nap múlva adjon választ. Ha e föltételemet akkor se volna hajlandó elfogadni, többé küszöbömet át ne lépje.» E kategorikus mondat zavarba hozta. Gondolatokba merülve távozott tőlem, ígervén, hogy mielőbb meghozza a határozott választ. Egy pár nap múlva csakugyan vidáman jött be hozzám, azon nyilatkozattal, hogy ő hát csak mégis egyedül megy Bécsbe, csak egy kis pénzhez jusson. Én pedig ismervén az ilyféle dolgokban való állhatatlanságát, arra számítottam, hogy egy évi távollét épen elég lesz, hogy kis falusi kalandján mosolyogjon. Nem is csalódtam, sőt rövid idő múlva a leány férjhez is ment.

Nem egészen így történt, - írja «Az Ujság» 1904. július 29. számában, Bányai Károly.

«Abban a helyzetben vagyunk, hogy Munkácsy ifjúkori szerelmének történetét élő tanúk és nevezetesen az egyik szereplő közlései alapján elmondhatjuk. Ezekből látjuk, hogy Ligeti nemcsak az időre tévedett, midőn Munkácsy szerelméről, mint első bécsi útját megelőző dologról beszél, hanem tévedett a személyre nézve s tévedett különösen abban, hogy Munkácsy szerelme futólagos kaland volt. A tévedések okát könnyű megtalálni. Munkácsy a jelenet után hallgatott Ligeti előtt, Ligeti hitte, hogy nem «csalódott» s többé nem is fordított valami nagy gondot a szerelmi históriára, úgy, hogy az, már az időt és személyt illetően, homályosult emlékezetében.

Íme a hiteles történet.

A hatvanas években lakott a főváros szomszédságában, Török-Bálinton, a fő-utcában, szemben a plébániával, a mostani Schlotthauer-féle házban egy Kövi (Steiner) Jakab nevű nyugalmazott gazdasági intéző. Ez a Kövi volt első felesége révén Munkácsy rokona, akihez Munkácsy a hatvanas években és pedig 1866-ban és 1868-ban, Budapesten való tartózkodásának ideje alatt gyakran kirándult egy-két napra, megtörtént azonban, hogy a kirándulás egy hétnél is tovább terjedt. Kirándulásai alatt festegetett. Fink Henrik törökbálinti asztalos-mester, aki Kövivel akkor üzleti összeköttetésben állott, beszéli, hogy ő készítette részére az úgynevezett vakramákat, sőt megtörtént, hogy műhelyében Munkácsy sajátkezüleg készített el egyet-egyet.

Egy ilyen kirándulása alkalmával, 1866 június 12-én, Köviné névnapjára ünnepélyesen látta meg először R. Ádám községi orvos 17-18 éves viruló szép leányát, Izabellát. A fiatal leány tüneményes szépsége, műveltsége Munkácsyra igen élénk benyomást tett s a leány sem tudott - talán nem is akart - szabadulni attól a hatástól, amit a borzas hajú, «bolondos piktor», ahogy Köviék nevezték Munkácsyt, tett rá. Munkácsy kirándulásai e találkozástól kezdve mind gyakoribbá lettek, egy-egy kirándulás egyszersmind vizit volt R. házában. A kölcsönös érdeklődés rövid idő alatt kölcsönös szerelemmé fejlődött.

Ez időben, 1866 nyarán, meg is festette ideálja arcképét. Különös gonddal dolgozott a képen, maga rendezte, fésülte imádját haját minden ülés alkalmával. A kép elkészült. Bevitte Budapestre, hogy megmutassa Ligetinek. A képen, amelyet Cs.-né R. Izabella úrnő ereklyeként őriz ma is, nemcsak legújabb művészi alkotását, egyszersmind ideáját is óhajtotta bemutatni pártfogójának s barátjának. Ekkor történhetett az a jelenet, amelyről Ligeti tesz említést, de amelynek azonban korántsem lehetett az a hatása Munkácsyra, amit Ligeti tulajdonított neki. Mert Munkácsy Ligeti kapacitálása és kategorikus kijelentése ellenére is, ki-kirándult Török-Bálintra, sőt nemcsak a leánynyal beszélt a házasságról, - akinek különben elmondotta, hogy Ligeti házassági szándékáról le akarja beszélni, - de rokona és a leány szülői előtt is szóba hozta a házasságot.

Kövi szívesen látta a fiatalok kölcsönös vonzalmát s néki nemcsak hogy kifogása nem volt e házasság ellen, de inkább óhajtotta. R.-né, a leány anyja, nem foglalt állást a házasság ellen, azt óhajtotta csupán, hogy Munkácsy ne menjen külföldre, Münchenbe, ahová éppen készült, hanem telepedjék meg Pesten s teremtsen magának itt egzisztenciát. Az apa, R. Ádám hallani sem akart a házasságról. Azzal a különös, de az életben gyakran előforduló antipátiával viseltetett Munkácsy személye irányában, amelynek okával ő maga sem volt tisztában; de meg Munkácsy a családalapítás legelső föltételének, a megélhetés biztosításának se tudott eleget tenni. R., minden szépítgetés nélkül, kijelentette Munkácsynak, hogy leányára ne számíton.

Munkácsy nem tárgyalt. Igaz, hogy ezen a nyáron többé nem tette be lábát R. házába, ahová annyi boldog óra emléke fűzte, de valahányszor ellátogatott Török-Bálintra, sohasem mulasztotta el az alkalmat, hogy ideálját legalább lássa. Sokszor órák hosszat ögylgett R. háza (a Kossuth- és Baross-utca sarkán, a mostani katolikus olvasóköri épülete) előtt és nem nyugodott addig, amíg egy pillanatra bár, meg nem látta imádját az ablak virágai között. Kövi közbenjárásával megpuhítani igyekezett a hajthatatlan apát; kieszelt mindenféle lehetetlen feltételt, csak hogy engedékenységre bírja. Hogy várjanak hát reá öt-hat évig, stb. stb., azonban nem tárgyalt R. sem.

Időközben érkezett az október, s Munkácsy elutazott Münchenbe. R. szentül meg volt győződve, hogy most már megszabadult a bolondos, szerelmes piktorától... Csak hogy a «bolondos, szerelmes piktor» alaposan keresztül húzta az apa számítását. A szerelmesek módot találtak az ezernyi mértföld távolság mellett is arra, hogy egy-egy levélkében biztosítsák egymást határtalan szerelmük változatlanágáról... Kövi három fia mellett tartott valami Ilg nevű nevelőt, aki egyszersmind felolvasó s amolyan titkár-féle is volt. Az öreg úr ugyanis, még gazdasági intéző korában, egy elbocsátott inas merénylete következtében, csaknem szemevilágát veszítette. Ilgre bízott mindent, még a levelek felbontását is. Ezt a nevelőt avatta titkába Munkácsy s R. Izabellának szánt leveleit kettős borítékban küldte nagybátyja címére; a nevelő feladata volt aztán azokat titokban rendeltetésük helyére juttatni.

A levelezés így eltartott 1868 júniusáig, Munkácsy visszatéréséig, mely idő alatt a levelek tekintélyes csomóra szaporodtak. Majd mindegyike sűrűn teleírt négy oldal volt s nemcsak szerelmi ömlengéseket, meg tervezgetéseket tartalmazott, hanem sok apró

élményt münheni életéből és a párisi kiállításról. Sajnos, a levelek már nincsenek meg. R.-né ugyanis, 1870-ben, leányának esküvője előtt való napon - nem sejtve természetesen egykori jelentőségüket - elégette. E levelezés nyomára Malonyay Dezső munkájában is akadunk. Munkácsy iratainak rendezése közben - írja - egy nagyon kifakult, gondosan összekötözött levélsomag akadt a kezébe. «Levelek - olyan régi divatú, magyar levélpapírosok... párosgalamb, rozmaringszál némelyiken, egyen-egyen meg a nemzeti címer «Hazafiság a nemzetiségnek» jeligével... Bátortalan leánykéz írta teli, de egészen teli ezeket a papírosokat, valaha, nagyon régen. Mindjárt az elsőn: Édes, egyetlen angyalom...» (A leveleket Munkácsy özvegye őrzi.)

Münchenből visszatérve, megkérte formálisan imádottja kezét. Munkácsy akkor, bár világhírré még szert nem tett is, de néhány kisebb alkotása, «Szénásszekér» s különösen a «Lakodalmi hivogatók» stb. révén már elsőrangú tehetségnek ismertetett el, akire fényes jövő vár. Azonban Munkácsy emelkedése sem csillapította R. antipatiáját. Ismét kosarat kapott.

Erre aztán Munkácsy nagy dologra határozta el magát. Arra akarta bírni imádottját, hogy titokban hagyja el a szülői házat, szökjék meg vele. Ideálja félig-meddig rá is állott. Abban állapotok meg, hogy egy meghatározott napon este, várni fogja, s az adott jelre - füttyre - jönni fog örökre. Munkácsy csakugyan meg is jelent a mostani Kossuth-s Baross-utca sarkán levő háznál, a fütty is elhangzott, talán többször is, azonban R. Izabella a kenyértörés pillanatában szerelmét a szülői iránti szeretetének rendelte alá.

A kudarccal végződött szöktetési kísérlet alaposan kiábrándította Munkácsyt. Kétkedni kezdett ideálja szerelmében, szemrehányást is tett neki a «hitegetésért». Utolsó kirándulása 1868 július 26-án történt s akkor találkoztak utóljára. Szintén névnapi ünnepély volt, épp úgy, mint első találkozásuk alkalmával, csak hogy most Kövi névnapiját ünnepelték. Munkácsy udvariasan, de igen hidegen üdvözölte R. Izabellát s alig váltott vele néhány szót. Később aztán Reök Erzsike, Munkácsy egyik unokahuga, valami ürügygyel félrehívta Izabellát s átadott neki egy levelet Munkácsytól. Rövid levél volt, néhány sornyi csupán, amelyben búcsut mondott...»

De most aztán - írja Ligeti - nekem is hozzá kellett látnom tervem valósításához, azaz: a pénz-szerzéshez. Nevezetesen én már hosszabb idő óta tépelődtem azon, miként és kitől tudnék Munkácsy számára egy pár száz forint előleget szerezni, melylyel a bécsi akadémiára menve, azért majdan egy képet festeni kötelezi magát. E tervemet elmondám *Tormay Béla* barátomnak - jelenleg miniszteri tanácsos - ki azonnal oda nyilatkozott, hogy *Szentkirályi Albert* úr alighanem teljesíti ebbeli óhajátomat és ez ügyben ő beszélni is fog vele, amit Tormay barátom haladéok nélkül meg is tett és az igenlő választ nekem azonnal tudtomra is adta. De bezzeg én se halogattam az ügyet sokáig, hanem vittem Munkácsyt Szentkirályihoz, aki azonnal át is adott 20 darab Napoleon-aranyat neki, oly föltétellel, hogy azért egy pár év lefolyta alatt egy kis képet fessen. Az ígért képet («Befordultam a konyhára») böcsületesen be is szolgáltatotta Munkácsy, két esztendő múltán, 1867-ben; a kép ma is a bugaci és szentkirályi Szentkirályi család egyik rokonának, pinkóci Tóth Sándornak a tulajdonába van.

Körülbelül ekkor történt, hogy Munkácsy nagybátyja, Reök István (a híres 1848-iki Körnek volt titkára és igen nagy képzettségű férfiú), Békés-Csabáról Pestre jöven, engem is meglátogatott. Elmondá, hogy már régen óhajtott velem megismerkedni, miután öcsse sokat írt neki felőlem, mint pártfogójáról. És mindjárt kezdetben azt kérde tőlem, hogy mivel érdemelte ki öcsse jóakaratomat? Hogy mi célom van vele? Erre én azt válaszoltam, hogy Miskában oly tehetséget észlelek, mely ha kiműveltetik, belőle a művészet terén még nagy ember válhatik. E meggyőződésem alapján karoltam föl ügyét és célom az, hogy képességének fejlesztését tehetségem szerint előmozdítsam. «Tehát ön komolyan hiszi» - kérde -

«hogy belőle művész válhatik?» «Igen!» felelém határozottan. Ekkor fölugrott ülhelyéből és izgatottan kiáltá: «Miska és művész!!» «Hiszen uram» - folytatá - «nekem is vannak némi fogalmain azon kellékekről, azon előzetes tanulmányokról, melyeknek elsajátítása minden művésznél első alapföltétel. Miskát pedig csak az írás és olvasásra is csak nagy nehezen tudtam megtaníttatni, azért adtam asztalosmesterségre és valóban, most is azzal a szándékkal jöttem nélküle önhöz, hogy fölkerjem, szíveskedjék reá való befolyásával oda törekedni, hogy hagyjon föl hasztalan törekvéseivel és térjen vissza tisztességes mesterségéhez. De miután látom, hogy ezt öntől nem várhatom, tehát Isten önökkel, tegyenek meggyőződésük szerint, csak aztán meg ne bánják!» Később, midőn a külföldön aratott elismeréseiről a jó hírek hazafelé kezdtek szállingózni, nagybátyja akkor már Pesten lakván, gyakran fölkeresett és fejét csóválva mondogatta: «ki hitte volna!»

XXX.

Munkácsy 1865. januárjában telepedett Bécsbe.

Az osztrák fővárosban élénk művészi élet folyt már akkor. A közönség műizlése fejlettebb, érdeklődése a művészetek iránt érettebb, mint Pesten, amit a nyugodalmasabb politikai s a kedvezőbb anyagi viszonyok mellett a műpártoló bécsi udvar, egyáltalában egy gazdag, külsőségekkel és pompával szükségképpen törődni kénytelen császári udvartartás állandó jelenléte is megmagyaráz. Nyilvános- és magángyűjteményei a legjelentékenyebbek közé tartoztak Európában; képtáraiban minden nevesebb régi mester, kivált az olasz és németalföldi iskola gazdagon képviselve volt. Ilyen gyűjtemények nem igen létesülhettek a mi folytonos, nemzeti létünkért való küzködéseink közepette és hát Bécs közelebb esett Nyugathoz, mint hazánk, bár hazánk se esett soha messze Bécstől, valahányszor alkalom nyílt az osztrák atyafiságnak akár az erdélyi fejedelmi udvarból, akár a magyarországi kastélyokból egy-egy becsesebb műdarabbal gazdagíthatni a bécsi gyűjteményeket. De hát a múzeumok históriáiban nem szokatlan az ilyesmi, egész Európaszerte.

A művészképzésre is volt gond Bécsben. Festő-akadémiát a kormány alapított s nyitottak festőiskolákat a nevesebb osztrák művészek is. A negyvenes években sokan látogatták a Kuppelwieser és Waldmüller-féle iskolákat. Kuppelwieser a romantikus, Waldmüller a realiztikus irányban nevelt. Mindkettőnek voltak magyar tanítványai, de szerencsére kivált Waldmüllert szerették a magyarok inkább; nála dolgoztak Zichy Mihály, Kaán Antal, Orlay és Jakobey.

Az osztrák festők közül nálunk legjobban Rahl Károlyt szerették akkor, ha Pestre jött. Özönnel kapta az arcképmegrendeléseket. Bécsbe járóbb főuraink csinálták itthon jó hírét, melyre nem is volt ő méltatlan. Művészeink közül is többen tőle tanultak, Than Mór Bécsben volt a tanítványa, Ligetit Rómában hóditotta meg. Rahl ekkor még javakorában lévő, ötvenhárom éves ember volt, teli művészetének szeretetével és határtalan lelkesedésével a szép iránt; csupa idealizmus minden érzése és ötlete, talán ő az az osztrák Ruskin, akinek jó sorsa megadta azt is, amit angol lelkirokonától megtagadott, hogy ecsetjével is nyomon kövesse szép ideáit. Született bécsi ember, első nevelője édes apja volt, Rahl Henrik, a jónevű rézmetsző s így kora ifjúságában szerezte már meg művészetének alapelemeit, úgy, hogy aztán könnyen, szabadon haladhatott. Festményei talán nem fogják minden korok izlését kielégíteni, sokkal több azokban az eszme, az irodalom, a mese, az idea, mint az egyéniség, pedig hát mennyi nemes egyéniség volt az ő szavaiban s elméleteiben! Olyan rokonszenves alak ő és minket kétszeresen érdekel: a hatás és befolyás miatt, a melyet jó híre révén közönségünkre s magyar tanítványai révén művészetünkre gyakorolt. Továbbá, mint Munkácsy első

külföldi mestere. Hatása közönségünkre ébresztő volt, de aránylag oly kis körben s annyira idegen irányba vezető, hogy biz annak a magyar művészet vajmi lassan és közvetve látta hasznát, ha ugyan hasznát látta. A mi pedig művészetünkre gyakorolt befolyását illeti?... azt a kérdést kellene itt előbb tárgyalnunk, hogy a művészi diadalokban mekkora rész jut az eredetiségnek s az eredetiség mint aránylik a művészi egyéniséghez és a művészi egyéniség értéke micsoda elválaszthatatlan harmóniában van a nemzeti individualitással és hogy amely pillanatban megbomlik ez a harmónia, abban a pillanatban megkezdődik a hanyatlás, az egyes művészember életében csakugy, mint megkezdődik a nemzetek művészetének históriájában. Hát még ahol, mint nálunk, dekadenciáról a művészetben szó már csak azért se lehet, mert minden művészet alig hogy létezni kezd?!... Szóval arról, ami Rahl-nak - a nemzeti individualitásunkkal annyira ellentétes egyéniségű, bár klasszikus műveltségű, de osztrák embernek, - művészetünkre gyakorolt némi befolyását illeti, arról mi, akik mindig csak az egyéniség érvényesülésének óhajtanánk tapsolni, arról jót mi kevesebbet tudnánk mondani, mint amennyivel Munkácsy első külföldi mesterének szívesen adózhatunk, annál is inkább, mert Munkácsy duzzadó magyar eredetiségére se ő, se Bécs, még ekkor zavaró hatással nem volt.

Than Mór ajánló levelével kopogtatott nála s Rahl barátságosan fogadta a magyar ruhás, aba posztójú gubában érkező ifjút, akit nehézség nélkül föl is vétetett az akadémiára.

«Hogy Rahl tanárhoz csatlakozzék» - írja Ligeti, - «azt különösen azért javasoltam én is, mert nézetem szerint neki szükséges volt először is megismerni, hogy voltaképen mi az a művészet. Már pedig a művészeti kérdéseknek ékebben szóló tolmácsolóját ez időben Rahl-nál valóban nem ismertem, a miről Rómában elég alkalmam volt meggyőződhetni, a midőn emelkedett előadásaival kortársai közül kimagaslott. Hanem azért Munkácsynak mégis erősen a lelkére kötöttem azt, hogy festési módját és tehnikáját ne tanulmányozza, de még kevésbé utánozza, csak is szellemi összeköttetés képezze köztök az érintkezési kapcsot. Általában arra különösen intettem, hogy a jelesek jó tulajdonait tanulmányozás által fordítsa hasznára, de soha senkit se utánozzon, mert bárkinek is csak eredeti önállóságának föntartásával lehet nagygyá és erőssé válni. Továbbá önbizalomra bátorítva biztosítottam, hogy anyagi tekintetben is minden lehető módon, mindenkor támogatni fogom.»

Bizony ez az anyagi támogatás bőven rá is fért a mi Munkácsynkra, akit Rahl-n kívül nem igen értettek meg többi professzorai, Rahl pedig az ő Bécsbe érkezése után alig hat hónapra, (1865. július 9.) meghalt.

Munkácsynak azonban már addig is akadtak kellemetlenségei az akadémián, elég gyakran. Tanárai, mint Ligetinek beszélte, hazatérve Rahl halála után Bécsből, - leginkább azért haragudtak reá, mert nem fogadta tanácsukat, a munkálatain tett javításait távozásuk után menten eltörülte s újból csak úgy csinálta, amint azt ő gondolta jónak. E miatt, végül, el is utasították őt az akadémiáról, sőt növendéktársait is ellene lázították. Hanem Munkácsyt mindez nem zökkentette ki sodrából. A kiutasításra azt felelte, hogy majd elmegy, de csak akkor, ha megkezdett munkáját befejezte, addig hát tűrjék őt békével, mert másképp erre, arra stb. És a «Wilde Ungar»-t, - így nevezték el, - hagyták is dolgozni tovább.

Dr. Engel Gyulával lakott, aki akkor orvosnövendék volt Bécsben. Diákosan éltek, hónapos szobában, nem mindennap fűtöttek s nem mindennap laktak jól. Munkácsy bajosan szokott a «német» városhoz s barátkozni se igen kívánt ott. El-el járt képeket nézni, de amint megérkezett Bécsbe, akadémiai tanulmányai mellett azonnal kenyérkereső munkához is kezdett. Február 12-én már értesíti Ligetit, hogy egy «Főolvasás» című festményét a Diana-fürdő épületében lévő «Pesti Műtárlat»-ba küldte és kéri, szabjon árat a festménynek, segítsen túladni rajta belátása szerint. Ligeti el is adta a képet nyolcvan forintért. Munkácsy megköszöni, írván: «Hiszem, sőt nagyon tudom, milyen helyzet az, csupán jóakarattól egy kezdőnek gyöngé munkáját pártolás alá venni, és abból a lehető legtöbb anyagi hasznot húzni, mint ezt

kedves Ligeti úr az én javamért és helyzetem könnyítéseért tette... Kedves Ligeti úr oly szives és följánlja részemre készségét, ha valami kéréssel fordulok hozzá; ezt igen köszönöm! Valóban jól esik látnom, hogy van, ki lelkes szivességgel nyújt segédkezet, pályámon haladni.»

Ugyancsak Bécsben fejezte be *«Husvéti locsolás»* című képét is, mely színeiben harmonikusabb, derült, - alakjai pedig szerencsésen jellemzett magyarok.

Márciusban történt vele egy egész jövőjére nézve döntő fontosságú eset. Egy képet látott, a mely minden eddig látott festményénél, - a régi mesterek műveit sem véve ki, - mélyebben hatott reá. 1896-ban hallottuk őt erről beszélni, amikor együtt jöttünk Budapestre Párisból. Éjszaka, a vasuti hálófülkében beszélgetvén, olyan rajongva emlékezett vissza arra a képre, mintha maga előtt látta volna, újra érezve azt az elementáris hatást, a melyet annak művészete gyakorolt reá.

1865 március 15-ki kelettel írta Ligetinek: «Most egy igen nagy műélvezetben részesülök Bécsben, amidőn tudniillik nézem a jeles *Knaus* legújabb remekművét, - *Taschenspieler* - mely itt ki van állítva. Valóban meg voltam hatva, midőn megláttam művét, és valóban elszomorodtam, mert láttam, mily magas fok az, mit művészetnek nevezhetünk - ámde a következő percben lelkesülve vevém kezembe az ecsetet, küzdeni a művészetért, vagy esni érte - elgondoltam, hogy az út talán előttem is megnyílhatik, a célt legalább megközelítem s e gondolat vezérel pályámon.»

Egy április huszadiki levelében ismét Knaus képének szépségeit részletezi, válaszolván Ligeti biztató soraira. «Lelkesítő szavai mindannyiszor jó adag kenőcsül szolgálnak pályám kocsi kerekének, de igyekszem is azt majd úgy forgatni és kormányozni, a mint jó tanácsadóim javasolják.» Knausról ír lelkesedve nagybátyjának is. A mikor 1896-ban a magyar kormány megvásárolta a Nemzeti Múzeum számára Munkácsy *«Siralomház»*-át (a második ily című képét, mely az elsőnek hű, sőt talán színeiben az elsőnél ma már épebb másolata) s az ki volt állítva Budapesten, dr. *Engel* Gyula, Munkácsy hajdani lakótársa, a néhai bécsi orvosnővendék, a Budapesti Hírlap 1897. ujévi számában, így beszélte el az esetet:

«1863-ban, az egyik bécsi műkereskedésben *Knaus*-nak egy gyönyörű zsánerképe volt kiállítva: a *Szemfényvesztő*. Ezt a képet néztük meg együtt és bámultuk sokáig: a mint a bűvész fölemeli egy termetes parasztnak széles peremű kalapját, mely alul három kanári madár repül ki.

Odatapadt szegény Miskának a szeme ahhoz a képhez, nem tudott megválni tőle. Vakarta bozontos fejét, sóhajtott, ránczba szedte homlokát, mélyen fekvő kék szemei mintha villám-sugarakat löveltek volna arra a képre. Nézte-nézte és nem szólt semmit. Csak amikor besötétedett, akkor mentünk haza. Utközben annyit mondott:

- Látod pajtás, ez aztán kép! Ez meg van csinálva, úgy Isten igazában! Hej be gyönyörű! Holnap még egyszer megnézem.

Másnap már jókor ott állott ismét Knaus képe előtt és annyira belémeredt abba a kirakatba, hogy a többi néző csodálkozva szemlélte e kopott szűrös, bozontos fejű magyar suhancot. Már gyertyavilág mellett olvasgattam, midőn nagy garral betoppan a szobába. Odavágta bárányszapokáját, nagyot ütött öklével az asztalra és majdnem fájdalmas hangon, a rezignáció hangján kiáltá:

- Pajtás, nem leszek piktor!

Ilyen elkeseredett hangon soha se hallottam kifakadni, még akkor sem, amikor az éhséggel küzdött.

- Mi bajod Miska? Csak nem vagy szerelmes?
 - Bolond, én most komolyan akarok beszélni és te viccelsz. Tudod, miért vagyok úgy elkeseredve?
 - Nem.
 - Nohát az a Knaus keserít el annyira, mert olyan képet soha se fogok festeni, így pedig nem érdemes piktornak lenni. Nem én, nem fogok többé festeni.
 - Az bizonyos, hogy a tislérség könnyebb mesterség, azt előbb meg lehet tanulni, de a művészetet, kedves Miskám, nem a hetivásárokon árunk, mint a tulipános ládákat és a cifra lócákat. Knaus nem ezen a képen kezdte, hanem sokáig tartott nála is, míg Jákob lajtorjáján fölmászott a dicsőség egébe. Táthatod a szádat az örökkévalóságig, sült galamb oda nem fog berepülni. Tanulni, tanulni és ismét tanulni és mindig tanulni, ez az egyedüli mód, hogy Knaus nyomába léphess.
 - Könnyű neked, te könyvekből tanulsz, te előtted minden készen ott van, de én hol tanuljak? Mit tanuljak? Az akadémiában egy modellen egy hétig kell piszmogni, szépen ki kell árnyékolni, kockázva vagy pontozva. És ezt a nyomorék rajzolást két esztendeig kell folytatni. Barátom én azt mondom neked, ez kutyát sem ér!
 - Hát próbáld meg a saját lábadon járni.
 - Nem is a másén - vágta komolyan vissza.
- El is ért azután Munkácsy nemsokára, négy év alatt, a «Siralomház»-ig.

XXXI.

1865. nyarának végén visszajött Pestre, hogy «némi pénzmagra tegyen szert». Knaushoz vágyott, Düsseldorfba, minden áron ismerni kívánta azt a művészt, aki úgy meghódította egyetlen képével is. Attól akart tanulni. Munkácsy e szándékában is, mint mindig, az ő szerencsés ösztönét követte és habozás nélkül. Alighogy tudni kezd Knausról, nem éri be a lelkesedéssel, a bámulással, de megindul, hogy többre jusson. Tudta, hogy Knaus Düsseldorfban él, tehát oda fog menni.

Miután e szándékának megvalósításához mindenekelőtt némi kis pénz is kellett, elhagyja Bécset, lejön Pestre, kéri Ligetit s Thant, hogy támogassák szándékában és ezt néhány nap alatt eligazítván, hazamegy Gerendásra, Pista bátyjához, képeket csinálni. Ott a megélhetésre nincs gondja, majd hamarosan fest egyet s mást, amin esetleg túl lehet adni és így összegyűjti az útravaló garasokat.

Október másodikán már örömmel ujságolja Ligetinek Gerendásról, hogy az első lépést megtette: «Megérkeztem után» - írja - «festettem egy képet (*fonó leány* abban a pillanatban, midőn kedvesének lépteit hallja s figyelmes lesz reá), melyet egy alkalommal, midőn a főispánnál tisztelgésen sok mágnás volt együtt, a (gyulai) kaszinóban közebéd alkalmával 150 forintban kisorsoltam. Ennyi pénzem tehát már van, a többi iránt meg úgy gondolkodtam, hogy még két képet kezdtem; az egyik «*parasztok estebédje a pusztán*» és a másik pedig «egy *búsuló betyár*, aki muzsikáltat magának harmadfél cigány által s amellet kesereg». Ezeket szeretném eladni».

Arra is kérte volt Ligetit, írna Düsseldorfba régi jó barátjának, Knausnak s ajánlaná őt, hogy majd biztosra mehessen hozzá. Ligeti azonban még nem látta elérkezettnek az időt e kérésnek

teljesítésére, mert úgy találta, hogy Munkácsy bizony ebben az időben még úgy a rajzolásban, mint a festés mesterségében meglehetősen gyöngye volt, Ligeti pedig azt akarta, hogy előbb ezekben tökéletesítse magát s csak azután menjen magasabb iskolára a festői jellemzés kiváló mesteréhez, Knaushoz. Munkácsy kérésére tehát kitérő választ adott, nem akarva őt elkedvetleníteni s számított arra is, hogy majd ha ismét Pestre jő, úgyis beszél véle e tárgyban és szelid szóval jobban megértik egymást, mint papiroson. Volt Ligeti levelében egy váratlan jó hír is Munkácsy számára. Ennyiben vigasztalást találhatott.

Ekkor történt ugyanis, hogy a Képzőművészeti Társulat egy választmányi ülésén fiatal művészek segélyezéséről lévén szó, Than Mór azt indítványozta, hogy Munkácsynak is adnának husz forint havi segélyt vagy tíz hónapon át «előleg» címen s azzal a kikötéssel, hogy ez összeg fejében majd fessen egy képet a Társulatnak; Than indítványát Ligeti is melegen pártolta és a választmány azt el is fogadta. Ezzel is könnyebbült hát Munkácsy sorsán s már most némi kis biztos jövedelemmel indulhatott külföldre. Már jönni készült Pestre, midőn Békés-Csabán is útjába állott a szerencse s arckép-megrendeléshez jutott. Dr. Dudics lefestette véle felesége arcképét s ez időtáiban két népviseleti képét is kisorsolták Csabán. December tizenegyedikéi kelettel értesíti Ligetit, hogy így hát még egy rövid ideig Csabán marad, de a «*Búsuló betyár*»-t a Társulat kiállítására már beküldte és mivel úgy is bizonyos, hogy a legjobb esetben is alkudni fog, akinek szándéka lesz hozzá, a kép árát kétszáz forintra tette; kéri azonban Ligetit, hogy rendelkezék azért képével e tekintetben szabadon.

Ekkor azonban, vágyai teljesülésének küszöbén, olyan csapás érte Munkácsyt, amely egész életére végzetessé válhatott volna Ligeti gyors és nemes segítsége nélkül.

1866 februárjának elején, - írja Ligeti - nagybátyjától a következő értesítést kaptam: «Miska veszélyben van, hogy szeme világát veszti.» Erre én rögtön következőleg válaszoltam: «Miskát holnap a vaspályán várni fogom, okvetlenül ott legyen».

Este a megjelölt időben a pályaudvar porondján izgatottan vártam őt. A vonat kilenc óra tájban érkezett meg. Amint a kijáróhoz siető érkezők zöme ritkulni kezdett, keresésére indultam és csakhamar egyik kupé ajtajában egy álló alak tűnt föl, lecsüggesztett fővel s bekötött szemekkel - Munkácsy volt! A kupéból lesegítvén, a megindulástól alig tudtam hozzá egy pár bátorító szót rebegni, karjaimba fűzve, mint tehetetlen gyermeket vezettem kocsimba. Lakásomra (a Bástya-utcába) megérkezvén, őt családom gondjaira bízta, magam pedig siettem Than Mór barátomhoz és elpanaszolva neki a bajt, kértem őt, hogy mint személyes ismerőse dr. Hirschler szemorvosnak, jöjjön velem fölkeresésére és egyesítse kérését az enyimmal, hogy kövessen el mindent betegünk megmentésére. Mire Than Mór barátom készséggel csatlakozott hozzám. Dr. Hirschler ekkor a Nádor-utca végén, az Új-épület közelében lakott és először is ott kerestük, de nem találván otthon, cselédjei utasítására még egy pár családnál kerestük, ahová járatos volt. De ennek is csak az lett az eredménye, hogy máshova utasítottak, míg végre az Erzsébet-téren, valami kaszinó-félében találtuk meg, úgy éjfél tájban. Kérésünket előadván Hirschlernek, ő készséggel megígérte, hogy mindent el fog követni, a mi ifjú barátunk megmentésére szolgálhat; de a midőn megtudá, hogy betegünk lakásomon van, azonnal kijelenté, hogy habár a baj nagyságát még nem ismeri, de a siker tekintetéből mindenesetre előnyösebbnek tartaná, ha őt a Rókus-kórházban gyógyíthatná, mert ő igen el lévén foglalva, távol lakásomon nem keresheti föl olyan gyakran, mint netalán a baj igényelné, míg a kórházba mindennap, gyakran többször is el szokott látogatni; de meg ott segédorvosai is vannak, utasításait több szakismerettel is végezhetik, mint családom laikus tagjai. Itt ellenmondásnak helye nem lévén, megígértem, hogy Munkácsy másnap a kórházban lesz. Most az vált kérdéssé, hogy mikép tudassam a lejujtott beteget az orvos kívánatáról anélkül, hogy mellék gondolata ne támadjon, ami levertségét csak fokozná. Haza érkezvén, Munkácsy még ébren volt, várt. Midőn kellő óvatossággal értesítém az orvos kívánatáról, legalább látszólag belenyugodott és másnap reggel nyolc órakor már a kórházi irodában

voltunk. A fölvételnél működő orvost, ha jól emlékszem, *Bartalics*-nak hívták. Miután megvizsgálta, félre hívtam őt, hogy mondaná meg véleményét, komoly, aggodalmat keltő-e a beteg állapota? Azt felelte, hogy a gyulladás már oly mérvet öltött, hogy a gyógyítás sikerére kevés a kilátás. Kilenc óra tájban megérkezett a várva-várt doktor Hirschler, ki Munkácsyt már a szembetegek osztályának egy két-három ágyas szobácskájában találta. Azonnal megvizsgálta őt. Én a folyosón vártam rá. Végre kijött és így szólt hozzám: A jobb szemét, erősen hiszem, megmenthetem, de a bal szem megmentetése iránt nagyok a kétségeim. Ezután ismét visszamentem Munkácsyhoz és biztató s bátorító szavakat intézve hozzá, azon ígérettel váltam el tőle, hogy lehetőleg gyakran meg fogom őt látogatni. Mintegy öt-hat nap múlva Hirschler doktor azon váratlan kellemes hírrel üdvözölt, hogy a gyógykezelés által oly javulás állott be, hogy már most mind a két szem megmentését reményi; de egyszersmind azt is kijelenté, hogy huszonnégy órai késedelem elég lett volna arra, hogy minden orvosi tudomány se segíthessen többé. A növekedő javulással Munkácsy reménye is növekedett és azzal a jó kedve is megjött. A mellék szobában több szembeteg volt elhelyezve, de akik testileg jól érezvén magokat, amint szerét teheték, diszciplína ellenére oda hagyták ágyokat és különböző szórakozást kerestek, de amint neszét vették, hogy az orvos vagy felügyelő jön, hanyatt-homlok futkosva keresték ágyukat és a tolongásban irányt veszítve, nehéz volt ám a szegény vaknak a magáét megtalálni. Így megesett néha, hogy hárman is bújtak egy ágyba, míg több üresen maradt, úgy, hogy maga az orvos se tudott köztük eligazodni; aztán mosolyogva, pirongatva vezette őket egyenkint tulajdon ágyukba. Ilyféléket sokat beszélt nekem látogatásaim alkalmával és föl is tette magában, hogy ha az Isten őt a kórházból szerencsésen kisegíti, egy pár ily jelenetet le is fog festeni. Később csakugyan festett is egy pár rajzi vázlatot, de kivitelre nem került a sor. Végre ütött az óra, hogy a kórháznak közel hat heti ott időzés után búcsút mondhatott és habár szemeinek még jó darabig nagy szüksége volt a kíméletre, de ezt ő abban a tudatban, hogy a megvakulástól többé nincs mit félnie, már föl sem vette. Ekkor magunk közt azt határoztuk, hogy az első képet, melyet most majd festeni fog, hálájának jeléül dr. Hirschlernek ajándékozza, amit később teljesített is.»

Midőn Munkácsy szerencsésen átesve a veszedelmen, elhagyta a kórházat, Ligeti a Képzőművészeti Társulat választmányi ülésén azt az indítványt tette, hogy mivel Munkácsy, az ő korlátolt anyagi helyzetben levő pályatársuk, doktor Hirschlert, aki őt a legnagyobb buzgalommal és eredménnyel gyógyította, honorálni nem tudja, - tegye az ügyet magáévá a Társulat. Ligeti indítványát a választmány elfogadta s egy köszönő levél kíséretében száz forint honoráriumot küldtek Hirschlernek. Hirschler azonban a száz forintot egy meleg hangon írt levél kíséretében visszaküldte a Társulatnak, kérve, csatolná azon összeget a Társaság segélyezésre szánt tőkéjének alapjához.

Munkácsy szeme lassankint teljesen meggyógyult, bár egész életére maradt ebből a betegségből némi gyöngeség szemében s harminc éves kora felé szemüvegre szorult. Szemüveget ő maga konstruáltatott magának olyan formán, hogy a pápaszem ovális üvegeiből az ellipszis felső felét leköszörültette és így, bár orrán volt az üveg munkaközben, üveg nélkül tekinthette át a festményt s viszont csak kissé hátrább kellett hajtani fejét, hogy szemüvegen keresztül is lássa a dolgát.

Csakhamar munkához kezdett. Megfestette Hirschlernek a képet, egy vidám kis paraszt zsánert: egy egeret üző kutya feldönti az étellel telt vashográcsot, míg a gazdasszony a mezei munkásoknak integet, hogy készen van az étel, jöjjenek enni.

Egyéb apróság mellett, amelyek közt az illusztrációkon kívül címtáblák is akadtak, ebben az időben festette «Petőfi búcsuja a szülői háztól» című képét is, amely jelenleg a Szépművészeti Múzeum képtárában van. Sorra reprodukálták a képes újságok. Kedves, fiatalos kompozíció ez, értékesebb benne az ötlet, mint a kivitel. Munkácsy zamatos magyar érzéséről tanuskodik, amit csakhamar művészivé is nemesít majd a gyakorlottság, a művészi fegyelmezettség.

Abban a pillanatban ábrázolja Petőfit, amikor vágyainak sólyomszárnyán odahagyja édes anyját s a kis lakot a nagy Duna mentében. Szinte repül álmai után... Ahogy Munkácsy maga is vágyott már el ebben az időben Pestről.

Apránkint ismerni kezdték nevét. Barátkozott az akkori fiatal írói nemzedék kiválóbb tagjaival. Zsilinszky írja jegyzeteiben, hogy esténként eljárt Munkácsy a Kammon-féle kávéházba (a mai Kossuth Lajos-utcában volt a Szép-utca sarkán) s ott szőtték együtt ábrándos terveiket egy márvány asztal körül üldögélve: Áldor Imre, Deák Farkas, ifj. Ábrányi Kornél, Kazár Emil és Szana Tamás. Mindenikükben lobogott a nemes becsvágy, hogy nagy emberek legyenek. Munkácsy kevés beszédű, de víg kedvű fiatal ember lévén, barátainak torzképeit rajzolgatta a márványasztal sima lapjára. Azok csodálták ügyességét és a maguk hatáskörében mindent elkövettek, hogy a lapokban jó hírnevét megalapítsák. Ábrányi Kornél a «Zenészeti Lapok»-ban, Deák a «Vasárnapi Ujság»-ban, Kazár a «Fővárosi Lapok»-ban, Szana Tamás pedig a «Nefelets»-ben igyekezett neki jó hírnevet teremteni.

Ő pedig egyre Knaushoz készült. Ligeti azonban szelíden megértette véle, hogy aki erdőt akar vágni, annak előbb fejszéről kell gondoskodnia, hogy a fejszét előbb jól ki is kell köszörsülni, - így hát jobb lesz előbb Münchenbe menni, ahol az élet is olcsó, meg a művészi oktatás is kitűnő. Nagybátyja, Reök István is azt kívánta, hogy - ha már e pályán kíván maradni - festészeti akadémiát végezzen. Ligeti érvei között legjobban hatott Munkácsyra az, hogy hisz ott van Münchenben Kaulbach Vilmos, a nagy történeti festő, az akadémia igazgatója, kihez régi barátság kötötte Ligetit s akihez ajánlólevelet is adott Munkácsynak.

1866 októberének végén utazott Münchenbe. Utiköltségét nagybátyja is megtoldotta néhány pengővel, pesti barátjai pedig megígérték neki, hogy majd elszerzik ők itthon a dolgait, csak küldjön mennél több képet és illusztrációt. Így hát Munkácsy az első hónapokra anyagilag is biztosítottan érezvén magát, amikor megérkezett Münchenbe, szorgalmasan tanuláshoz látott. Az akadémiában Wagner Sándor osztályára vétette föl magát, akinek, mesterétől, a szinpadias Pilotytól örökölt páthosza nem hatott a mi egyszerű ízlésű Munkácsynkra, hanem annál inkább becsülte Wagnerben a bravúrosan színező zsáner festőt és a mesteri rajzolókat. Mindezt persze csak úgy ösztönszerűleg, mint ahogy az árnyékban zsendült fa hajlik és nő ki a nap-sugaras világosság felé. A müncheniek eleinte nem sok ügyet vetettek az idegenben rögtön zárkózottá, sőt kezdetben bizalmatlanná vált magyar fiúra, aki annyira tudatlan volt, hogy Piloty legősebb vásznain se talált semmit, de semmit, amittől megmozdult volna a lelke. «Mindig azt vártam» - mondá egy ízben, amikor életének e korszakáról beszélgettünk Párisban, - «hogy egyszer csak megszólal a katonabanda, a dob, meg a réztányér azok mögött a menykő nagy német kordinák mögött... Istenem, mi lehet az oka, hogy valakinek gusztusa teljék olyan sok lepedőt, meg bádognadrágot fösteni! Soha se tudtam lelkesedni értük. Hanem az a Kaulbach, az aztán más! Az nemcsak parádézott ám!»

Egészen az ötvenéves Munkácsyra ismerhetünk már a Münchenbe került huszonkét éves ifjában is. Akkor se tudta, utóbb se, miért nem szerette a meredt, német klasszikusokat, a hideg formák deklamátorait, akik úgy óvakodnak az egyszerűségtől, akiknek egyetlen önfeledt ecsetvonásra se hagy módot tömördek tudásuk s akik olyan iszonyúan professzorok; a moderneket pedig sajnálta Munkácsy, azt panaszkolta, hogy vakok, hogy hazugság az, amit föstének és vádolta őket, hogy törekvéseikben igen gyakran nem becsületesek, mert nem művészet az, amit csinálnak, hanem publikum-ámító üzlet, ha ugyan nem a tehetetlenséget teóriákkal palástoló lelki szegénység vergődése. De mindezt egészen ösztönszerűleg, - nem is iparkodott, nem is ért rá boncolgatni érzelmeit. Más dolga volt: teremtett. Ha néha egy-egy fogamzó idea arra kényszerítette, hogy letegye az ecsetet s okoskodjék, olyan naiv volt ő olyankor, de olyan szerencsésen, olyan intuitive fogta el az igazságot, a magáét (vajjon van másmilyen igazság?!), mint a gyermek, aki az örvény fölé hajlik ki egy-egy szál virág után. Soha művészember munkája teljesebben az istenadta lángész revelációja nem volt, mint a

Munkácsy. Zsenijének fejlődése sorrendjében olyan egyszerű és természetes, mint a jó mag fejlődése, de persze épen olyan csodálatraméltóan rejtelmes. A színbúzából is így lesz kalászszal a színbúza, ha a talaj és az időjárás kedvező, vagy pedig elpusztul, de mustármagot nem terem, akárhogy járja az eső, vagy süsse a nap. Sorsa függ a külső körülményektől, - bár azokkal is diadalmasan tusázik és például tragikus legyőzetésének utolsó pillanataiban, végső erőfeszítései között is kerül az ecsetje alól egy-egy remek részlet, - megsemmisítő katasztrófa érheti, de benső mivoltában meg nem változtatja semmiféle hatás; fejlődésében csak szerencsés dátumok vannak, bonyolultsága úgyszólván semmi, mihelyt az igazi útjára érkezhett, a lángész ösztöne csálhatatlan biztossággal szolgálja őt mindaddig, míg éppen zsenijének életere: magyarsága meg nem sorvad.

Ha a lángész, az a kiváló szellemi képesség, amely a tudományok vagy a művészetek valamely ágában önálló, eredeti alkotásokat hoz létre, ha csakugyan a természet adománya, amit szorgalom, tanulás fejleszthet, de nem pótolhat, tehát mindenek fölött egyéni, ha a zseni csakugyan legmagasabb foka annak a teremtető erőnek, amelyen az emberi képességek megnyilatkozhatnak, tehát szuverénul valamely individualitás keretében: elképzelhetünk-e egy bármilyen értékű egyéniséget, mint valami numerust, faji és nemzeti jellem nélkül? Lehet-e valaki teljesebben szelekciója fajtájának, mint épen a zseni? Köt-e valakit számtalanabb tápláló gyökérszál anyaföldjéhez, mint épen a lángelmét?...

Most, amikor először megy a mi Munkácsynk hosszabb tartózkodásra idegenbe, hogy szinte örökre távol maradjon majd hazájától, - amiért felelősségre vonni a magyar művészt a legőszintébb sovénységnek is teljes jussa csak akkor lesz, ha majd lesz magyar műpártoló közönség, addig pedig be kell érünk a dicsőséggel, amit közvetve szereznek a mi jó fajtánknak külföldön a Munkácsyak, - most kívánunk rámutatni arra, milyen színmagyar lángelme volt a Munkácsy.

Munkácsy, szinte félesztendeig, úgyszólván kerülte Münchenben az embereket, kerülte az idegen életet, bizalmatlanul nézegette még a muzeumok műremekeit is. Így, természetesen; ő irányában se voltak az emberek valami nagyon előzékenyek; gyakran, tulságosan észrevették benne az asztalos legényt. Nem volt ám az ő asztalosinaskodása mindig olyan színes, érdeklődést keltő legenda, amilyenné a későbbi világhírű művész, a palotás párisi grand-seigneur köré alakult. Kaulbach Vilmos is, akinek fiához, a szintén művész Hermannhoz, később benső barátság fűzte őt, hűvösen fogadta s ez esett neki legkeservesebben.

«Úgy látszik, nem sokat nézett ki belőlem,» - beszélt Munkácsy - «mert olyan bizalmatlanul méregetett végig, s mind azt ismételte: tudom-e, hogy dolgozni kell annak, aki festő akar lenni?!»

Néhány hónap alatt azonban otthonossá lett Münchenben, megszerette a csendes népet, barátokra talált, bár a német művészek társaságát soha se igen kereste s inkább simult azokhoz a lengyel fiúkhoz, akik Adam Ferenc csatafestő műtermében dolgoztak.

Münchenben ismerkedett meg alaposabban Rembrandt művészetével s ott kezdte megérteni, hogy utóbb is mindig mestere, úgyszólván egyetlen ideálja maradjon. Hangsúlyozzuk ezt, mert Rembrandt talán az egyetlen mester, akinek műveit Munkácsy behatóbban és aprólékosan tanulmányozta, másolatokban állandóan, párisi műtermében is, nézegette, aki bizonyos irányban, amiről adandó alkalommal megemlékezünk, mindvégig befolyással volt rá. Nagy képeinek festése közben gyakran elő-elővette Rembrandt albumait s lapozgatott. Rembrandt hatása alatt szánta egy ízben magát a rézkarcolásra is, de ez az aprólékos tűhegymunka nem egyezett az ő lendületes, széles, erőteljes ütemekben teremtető modorával. Mindössze egyetlen rézkarca maradt meg; a befejezetlen rézlapot kis gyűjteményemben őrzöm. Jellemző, hogy Rembrandt hatása mily teljesen egyéni áttételekben érvényesült Munkácsy vásznain s mennyire magáévá tette azt, amire ihletet Rembrandtól kapott.

Munkácsy müncheni tartózkodására vonatkozólag, első akadémiai mesterétől, magától Wagner Sándortól is kértem adatokat. Az ősz mester 1897. július tizenegyedikéi kelettel a következőket írta Münhenből: «Ő, 1867 és 68-ban volt tanítványom. Első dolgozataiban még nem mutatkozott ama kiváló művészi tehetség, melynek kétségtelen bizonyítványai csakhamar az itteni művészek általános elismerését nyerték meg. Fáradhatatlan szorgalom s komoly törekvés mellett sikerült neki a technikai nehézségeket rövid idő alatt legyőzni, különösen az eleinte igen gyöngye rajzban szilárdulni. Mindamellett természet után készült tanulmányai nem érdekeltek annyira, mint kompozíciói, melyekben komoly és mély érzést 's feltűnő képzelhetőséget tanusított. Itt készült első nagyobb magyar tárgyú képe - «Vihar a pusztán» - mely ha jól emlékszem, jelenleg a Nemzeti Múzeum tulajdona. Valamennyi akkori tanítványom között, mondhatom ő volt az, ki legnagyobb önmegtartóztatással, sőt szenvedéllyel dolgozott s naponta alig várhatta már korán reggel a munka kezdetét. Különben rendkívüli izgatottsága, nyugtalan, izgatott természete, mely talán részben kedvezőtlen anyagi helyzetének volt tulajdonítható, már akkor is feltűnt s némi aggodalmat költött bennem. Az akadémián különösen Adam Ferenc csatafestő (négy testvér között a legjelesebb) volt befolyással a fiatal művészre.»

Öt hónapja volt Münchenben, amikor elkészítvén az «*Árvíz*» vázlatát, fölkereste Kaulbachot, kiről valóságos áhítattal és művészi lelkesedéssel szólt mindig s akinek elismerésére különösen vágyott. 1867 március elsején írja Ligetinek: «A lelkesedéstől majd szétpattanó kebellem jövőre Kaulbach ateliéréből, hónom alatt hozva a vázlatot, melylyel az öreg úrtól irántam jóindulatát úgy látszik megnyertem.» Utóbb meg így folytatja: «Művészetem iránti szeretetem és lelkesültségem folyton nő. Az alkalom, melylyel itt élhetek, nagyon fölvilványozott, úgy hogy inkább éhen halok, mintsem tanulmányom bevégezése előtt hazamenjek.» Levelének végső soraiban jelenti, hogy ismét pénz nélkül van. «Voltak olyan napjaim» - beszélt egy ízben, fejedelmileg terített párisi asztala mellett, - «amikor sóvárogva néztem a rajzórán azokat a kenyérmorzsákat, amelyek szentesen hullottak a rajztáblákról a földre.»

Látva, hogy kollégái közül számosan élveznek stipendiumokat, kezdett tudakozódni, nem juthatna-e ő is ilyenformán némi segítséghez, nincs-e mód Magyarországon is erre? Pártfogó jó embere, később testi-lelki hű barátja, a mi érdemes művésznünk, Telepy Károly tanácsára határozta el, hogy állami stipendiumra pályázik. Lélekemelő az, hogy e kornak művész-embelei, mily odaadással, milyen önzetlennel támogatták egymást! Mintha megannyian testvérek lettek volna, úgy a lelkükön hordták egymás ügyét, a magyar művészet megteremtéséért való keserves küzdelmeik közepette. Telepy, - akinek érdemei e téren igen nagyok, - atyailag segített lendíteni, Ligetivel együtt, Munkácsy sorsán; kezére járt folyamodása ügyében s biztatta, hogy csak nyújtsa be azt a folyamodást a Képzőművészeti Társulathoz, amelynek ő akkor titkára s megalakításában egyik teremtménye volt.

Munkácsy szaporán beszerezte kéréséhez a szükséges igazoló okmányokat, kapott bizonyítványt, illetve ajánlólevelet Kaulbachtól, mellékelte vázlatait, többek közt az «*Árvíz*»-et s elküldte mindezt Telepy Károlynak, azzal a kéréssel, hogy nyújtsa be a helytartótanácsához. Egyben Ligetit is értesítette, kérve mozgathatja meg érdekében összeköttetéseit.

Kérése, a Képzőművészeti Társulat támogatásával be is ment a helytartótanácsához s erről Telepy jóízű biztatással értesítette Munkácsyt. El is kelt a biztatás. Ez év május kilencedikén kelt levelében ismét keserűen panaszkodik Ligetinek nyomasztó anyagi állapotáról és kéri, közölné ki neki, hogy legalább a Képzőművészeti Társulat küldje rendesen, a hónap elsejére, a havi húsz forintokat. «Hogy jelen helyzetemről némi fogalmat nyújtsak» - írja levelében, - «a következő kis történetet jegyzem föl: A múlt hó 20-dikán kifogyván pénzem, ettem kontóra azon hitben, hogy 1-én majd kifizetem; azonban a helyiség kellernője egy pár napra rá elment, miután már tartoztam neki, aztán minden másod-harmadnap más kellernő jött, és én mindegyiknél kisebb-nagyobb adósságot csináltam, és mindegyiknek megmondtam

elmenetelők alkalmával lakásomat, hogy hol keressenek majd pénzökért. A kellernők száma most már négy, ezek közül egy-kettő mindennap hozzám jön tisztelegni és mindennap hiába. Ha a mostani kellernő is elmegy, akkor lesz öt látogatóm, megjegyzendő, hogy egyik csúnyább a másiknál» stb. «No most már egy kissé könnyebben lélekzem, hogy kipanaszkodhattam magam». Amikor e levele érkezett, - írja Ligeti, - éppen indulóban voltam gróf Almássy Pálhoz, Tisza-Beőre. Az egész úton Munkácsyval foglalkoztam, tépelődtem, mint segíthetnék rajta. Almássyhoz déltájban érkezvén meg, csakhamar ebédhez ültünk. Almássy-nak mindjárt föltűnt szórakozottságom és résztvevő mosolylyal kérdezte annak okát. Mint-hogy Munkácsy is mintegy megkönnyebbülve érzé magát, midőn nekem elpanaszolta, úgy én is kaptam az alkalmon, hogy könnyebbülést szerezzek magamnak, és elmondtam, hogy egy fiatal ember nyomasztó helyzete foglalkoztat, aki iránt oly szép reményeket táplálok stb. - Almássy végighallgatván beszédemet, fölállt és egy mellék terembe távozott, ahonnan visszatérve, 100 forintos bankót tett elémbre, e szavakkal: «Küldje el ezt ifjú barátjának». Alig vártam, hogy az ebédnek vége legyen, egy pár biztató szó kíséretében a 100-ast küldtem rendeltetési helyére.

Munkácsy, megköszönve a száz forintot, egyszersmind egy képet küldött a Képzőművészeti Társulat tárlatára, kérve Ligetit is, találjon rá gazdát. Hátha Almássy megvenné?

Már akkor, abban a reményben, hogy talán megkapja a stipendiumot, ismét Düsseldorfra s Knausra gondolt. Készült a párisi világkiállításra is (1867.), úgy tervezvén, hogy legalább is útba ejti Düsseldorfot s körültekint ott, mielőtt elhagyná Münhent. Kérte Ligetit, adna neki ajánló levelet Knaushoz, mert úgy gondola, most már tud annyit, amennyivel bekopogtathat Knaushoz, kivált ha a Társulat azután is támogatná a havi segélylyel.

A kép, amit küldött, (*«Vihar a pusztán»*) jelenleg a Szépművészeti Muzeumban van. Az első Munkácsy kép, amely a nemzeti galériába került.

Levelére Ligeti június huszadikán válaszolt. «Kedves Munkácsy barátom. Én azt hiszem, hogy legjobban tenné, ha az Akadémiai szünidőre hazájába vissza térne, és azt annyival inkább hiszem, mert ez alkalommal egyszersmind a jövőjére vonatkozó ügyeiben is személyesen járhatna el, a' mi igen lényeges dolog. - Én az ön képét csakugyan Almássyval szeretném megvételni, - eddig még nem beszélhettem vele, ő igen ritkán látogatja Pestet. Társulatunk most közel a' műegyletteli össze olvadáshoz, a közös ügyi munkálatok már be vannak fejezve és így most még csak közgyűlés bele egyezése kívántatik, hogy a' két egyesület, egyé váljon. Következésképp társulatunk most oly átmeneti korszakot él, midőn még nem lehet meghatározni, hogy mikép, és mit fog tenni, vagy tehetni később, - különben ez úgy a' jövő hóban már alkalmasint el lesz döntve, és akkor majd meg látjuk, mit lehet tennünk az ön havi díjára nézve, ha addig más segéd forrás nem fogna részére meg nyílni.

Ami pedig Knauszt illeti, igyekszem *adressét* megszerezni, mindenekelőtt irni fogok neki és ha ő elválásunk óta nagyon meg nem változott, úgy reménylem, hogy nála jó fogadtatásra számíthat. - A koronázás alkalmával a' Művészet is nagy kitüntetésben részesült Than Mór és Székely Bertalan személyében, miután Ferenc József érdem jellel diszítetttek fel. - A' nagybátya Csabáról jelenleg itt tartózkodván, már vagy kétszer meglátogatott. A' többit majd ha itt lesz. Addig is az isten áldja meg, kívánja őszinte barátja Ligeti. - 23-ik június. Egy kis reményem támadt, képének eladására nézve, azért tartam itt e levelét, hanem tovább nem akarom itt tartani, hadd menjen, ön pedig jöjjön. Addig is lesz rá gondom, hogy képe helyett pénzt találjon. Párisba én is el szándékozok menni, talán még együtt mehetünk. - Pállik a hét végén Kendefy Árpáddal Erdélybe utazik freskókat festeni - barátja Ligeti.

Egész terjedelmében adtuk a jó Ligeti levelét, jellemzéseül az atyai hangnak, amellyel fiatal barátjával szemben élt, annak az aprólékos gondoskodásnak és gyöngédségnek, amellyel Munkácsy sorsát ügyelte. A megírt levelet visszatartja három napig, mert azt reményli, hogy

eladhatja védenéce festményét a Nemzeti Múzeumnak s ezt a jó hírt még odacsatolhatja levele végére; de terve nehézségekbe ütközik, sőt nemcsak hogy a festményt nem méltányolják, de személyes kellemetlenségekbe keveredik, mindezekről azonban hallgat, sőt biztatással fejezi be még akkor is levelét. Ligetinek tetszett a kép, a fiatal művész meglepő haladását látta rajta s elhatározta, hogy megvásároltatja a Nemzeti Múzeummal. «Ugyanis ez időben még», - írja, - «létezett a Nemzeti Műcsarnokot Alakító Egylet, mely a tagdíjából és gyűjtésből befolyt összeg kamataiból a Nemzeti Múzeum részére műveket vásárolt. E társulat élén Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum igazgatója állott. Őt kértem föl tehát, hogy a nevezett festményt a társulat művásárló bizottságának ajánlja.

Kérésemet Kubinyi teljesítette is, hanem a bizottság, (mely művészekből és műkedvelőkből állott), egyhangulag visszautasítja, nem találván Munkácsy e festményét a múzeumi képtárba való fölvételre érdemesnek. Midőn a határozatot megkaptam, azonnal Kubinyihoz mentem és kijelentém előtte, hogy miután a bizottság sértő kicsinyléssel utasítja vissza ajánlatomat, azzal egyszersmind az is kimondatott, hogy én vagy nem értek egy mű megbírálásához, vagy pedig milyen mellétekintetből vagy érdekből akarok egy rossz képet a Múzeumba csempészni, minél fogvást felkérem az elnök urat, szíveskedjék a bizottságot még egyszer összehívni, és nekem megengedni a tárgyalásban való részvétet, hogy eljárásomról számot adhassak.» Szóval, Ligeti nem tágitott.

Kevéssel ezután stipendiumának ügye is szerencsésen eligazodott. Szinte meseszerű az, hogy életének nagy dátumai milyen együvé kerülnek históriánk nagy dátumaival. Együtt születik a magyar szabadsággal, első benyomásait abból a legendás korból kapja, amikor élethalál harcot vívtunk a létezésért s mostoha sorsunk szinte elsodorja őt is; az idők enyhültével derült előtte is a jövő, s akkor indul diadalmas művészi pályafutásra, hogy ő fesse majd meg az új Magyarország parlamentjének palotájába a honfoglalás emlékképét és legnagyobb nemzeti ünnepünkön, a haza ezredéves ünnepén vezeti be a magyar királyt utolsó alkotása, az Ecce-Homo elé...

Stipendiuma is az első ösztöndíj, amellyel a hatvanhetes magyar miniszterium rendelkezik.

Mint már említettük, kérését májusban nyújtotta be a Képzőművészeti Társulat útján a Helytartó Tanácshoz. A felelős magyar miniszterium a februári törvénycikk alapján márciusban megkezdte működését; a felség személye körüli magyar királyi miniszter júliusban teszi át a magyar miniszteriumhoz az osztrák császári közoktatási miniszterium átiratát, a helytartó tanács révén oda beterjesztett pályázati folyамodásokkal, tehát Munkácsy folyамodványával együtt s azzal az értesítéssel, hogy az 1867. évi birodalmi költségvetésben művészeti célokra szánt javadalomból a magyar szent korona területéhez tartozó országok számára hatezer forintnyi jutalék hasított ki. Ez volt tehát az első művészi javadalmazásra szánt összeg, amellyel a magyar miniszterium rendelkezett s amiből Eötvös József báró, Munkácsy Lieb Mihály festész növendéknek 1867 július huszonhetedikén 6577. szám alatt, ösztöndíjul nyolcszáz forintot engedélyezett. A nyolcszáz forintokat 1867 szeptember másodikán, 8963. szám alatt utaltványozták ki neki. Ez volt Munkácsy első ösztöndíja, amelyre hét darab munkával, rajzokkal és színvázlatokkal s több ajánló bizonyítvánnyal, amelyek - közt Kaulbach Vilmosé volt a leghathatósabb, pályázott, - mint ezt Ligeti örömmel följegyezte, boldogan gratulálva Munkácsynak ahoz, aminek sikerültében a nehezebb rész éppen az övé, a fáradhatatlan jó Ligetié volt.

XXXII.

Munkácsy 1867 októberében küldi Pestre *«Itatás»* című festményét s nyomban vázolni kezdi *«Szénásszekér»* képét.

Ekkor utazik át Münchenen néhány pesti festő barátja, köztük, ha nem csalódunk, Telepi Károly is. Hívják őt magukkal Párisba. Nagy kedve lett volna megtekinteni a világkiállítást, de attól tartott, ha arra költi pénzét, majd nem jut utóbb a mindennapira. Alig hagyták azonban el Münhent barátai, megbánta, hogy nem tartott velük, - egyet gondolt s október tizenötödikén útra kelt ő is.

Jó szerencsáját jellemzi az a kis kaland, amely ez első párisi útja alkalmával esett meg rajta. Szívesen el is emlegette, valahányszor arra került szó, hogy ő bizony nem panaszkodhatik sorsára.

«Már az igaz» - beszélte egyízben, - «engem gyakran kényeztetett a szerencse. Például, nem utolsó az se, ami Terebesen esett meg rajtam, amikor otthon járva, Andrassy Gyula gróf vendége voltam. Vadászatot rendezett a gróf s biztatott, álljak be én is a puskások közé. Hasztalan szabadkoztam, hogy nem értek én ahoz, még kárt teszek valakiben, a kegyelmes úr nem akarta, hogy otthon üljek egyedül, puskát adatott és engem is fölállítottak a vonalba. Meglássá, milyen jót tesz majd idegeinek egy kis puskaropogás - mondotta a gróf. Isten tudja, mikor volt puska a kezemben, de ha volt is, legföljebb verebekre durrogtattam valaha. Hanem azért mulattatott a dolog. Fölállunk s alig kezdődik meg a hajtás, azt se tudom honnan, hallom, kiáltozzák: ügyeljen! löjjön!!... Hát látom, hogy jön ám a nyúl, ott nyargal éppen én előttem az első nyúl... Neki fogom a puskát, lövök s felfordul szegény. Magam se hittem, hogy én lőttem agyon; hátranéztem, hátha mögöttem áll valaki?... Minden oldalról brávóznak, nevetnek, integetnek, - tehát mégis csak én cselekedtem. Aztán, hazatérve a vadászatról, föl is avattak ünnepélyesen, rámsózva járandóságomat. De még nincs vége. Másnap megint hajtás volt. Én egyszer lőttem ki a puskámat és akkor is találtam. No, mondom, nem kísértem tovább a szerencsét, elég lesz ebből ennyi! Hasztalan biztattak szomszédjaim, több nyulat nem bántottam. A gróf roppant jól mulatott a histórián és a puskát nekem ajándékozta, hogy már most, ilyen jó kezdet után, akasszam majd a vállamra mentől gyakrabban, az ő emlékére. «Egészséges mulatság ez, meglássá, hálás lesz érte, ha rászokik!» De biz én nem igen jutottam hozzá utóbb se, hogy puskával járjak. A szép fegyvert bepakolták, hazavittük Kolpachra s évekig ott lógott a hálószobában. Egyszer panaszkodott a kertész, hogy a nyulak nagyon rászoktak a park végén a káposztásra. Hohó, gondoltam magamban, majd adok én nekik!... Elővettem a puskát, kitakarították, töltést hozattam és bementem alkonyat felé a káposztásba. A legényem, Eugène, kíváncsian követett, hogy mi lesz ebből? A többi cseléd is, hunyorgattak, mikor azt látták, hogy pemzli helyett puskával indulok útnak. Hanem lefőztem őket, mert az első nyulat, amelyet megpillantottam, úgy agyon lőttem, mintha csak magától járt volna az a megbabonázott puska. Azóta se volt a kezemben».

«Düsseldorfban meg kenyérgolyóbissal esett meg rajtam a csuda. A Mahlkastenben, egy zajos ebéd után, sodorgattam a kenyérgalacsinokat újjaim közt. Egyszer csak, - Isten tudja mi jutott eszembe, - azt mondom a fiuknak: látjátok ott a sarokban azt a szobrot?... A császár szobra volt. No hát, mibe fogadtok, hogy én ezzel a kenyérgolyóval, éppen az orra hegyit eltalálom!... A mellszobor lehetett úgy nyolc-tíz lépésnyire tőlem. Fogadtunk. Azon mulattam, hogy milyen komolyan igazították a dolgot. Minden föltételt megállapítottak, és a nagy lármában egyre komolyabban vették ajánlatomat. Utóvégre magam is elhittem, hogy értek én ahoz, amire csak úgy bolondjába vállalkoztam. Néhányan meg is próbálták a dobást, de mivel hogy egyiknek se sikerült, annál kíváncsiabban várták az én remeklésemet. Én persze adtam a Tell Vilmost. Két piktorgyerek odaállt a szobor mellé tanunak, a többi meg engem vigyázott, hogy csalás ne essék... No hát ide nézzetek! Megcélozom, jól és úgy odarepült golyóm a

szobor orra hegyére, de éppen a hegyére, mintha egész életemben kenyérgolyóbisokat hajigáltam volna célba».

«Ilyen jól szolgált a szerencse az én első párisi utam alkalmával is. Telepyék híttak Münchenben, menjek velük, de hogy éppen akkoriban jutottam egy kis tekintélyesebb summához, meg mivel a düsseldorfi hurcolkodásra is egyre készültem, hát féltettem a garasaimat. Alig utaztak el, megbántam, hogy nem mentem velük. Isten tudja mikor látok világkiállítást!... Útnak indultam tehát én is. Egy kukkot se tudtam franciául. Párisról is csupán annyit, hogy rengeteg város, de majd csak eligazodom valahogyan benne, gondoltam magamban. Éjfél felé érkeztem Párisba. A vasúti pályaház előtt beülök egy kocsiba s azt mondom a kocsisnak: «Hotel». Hisz látta, hogy utas ember vagyok s kitalálhatta a többit. Vigyen ahová neki tetszik, azt is láthatta sovány útításkámon, hogy csak afféle szegény legény vagyok. Vitt is az, egyre gurultunk, már meg is sokaltam, annyit kocsikáztatott, hosszabbnál hosszabb utcákon keresztül, folyton elhagyatottabb tájékaik felé Párisnak. Szerettem volna megkérdezni tőle, hát olyan kevés a fogadó Párisban, - de nem tudtam beszélni vele. Végre egy szűk utcában megállt s egy magas, keskeny elejű házra mutatva, alighanem azt mondta: ott a hotel, ni!... Nézem a házat, szikrányi világosságot se láttam egyetlen ablakban se. A kocsis mutatja a bakról a csengetyű-húzókat s integet, hogy abba kapaszkodjam. Úgy teszek... Ma is emlékszem, mennyire meghökkentem, amikor egyszerre kinyílik előttem a kapu s egy lelket se látok a kapu mögött, vak sötétség van itt is. Hát ez mi, gondolom magamban, rosszat sejtve, de a kocsis türelmetlenkedni kezd, lármázik és integet kézzel-lábbal, hogy csak menjek be... Persze nem tudtam, hogy Párisban masinával nyitják a házmesterek a kaput. Már csak beléptem hát. Ne mondja az a francia kocsis, hogy poltron a magyar! Lesz, ahogy lesz, agyon tán nem csapnak, sokat meg ugyan nem ér vele, aki az én bugyelárisomra vágyik... Mert szentül azt hittem, a selma kocsis látva az én sült idegen voltomat, gonosz cimborái közé hozott. Mert micsoda hotel is az olyan, amelyikben egy lélek se mutatkozik?... Amint ott tapogatózom a kapu alatt a sötétben, egyszer csak valami világosság dereng le felülről. Megpillantom a szűk csiga lépcsőt, arra felé megyek és amint föltekintek, leszól ám valaki nagy haragosan a magasból, még pedig magyarul: «Te meg hol az ördögbe csavarogsz, jössze már?»...Hát az én magyar piktor barátjaim is abba a hotelbe szálltak s éppen egymást várták haza, amikor én megérkeztem...»

Körülbelül két hétig időzött ekkor Párisban, megnézett minden képet, amihez hozzájuthatott. Bejárta a Louvret, ahol később csak nagy ritkán fordult meg. «Annyi dolgom volt örökké a saját képeimmel» - mondotta egyízben, midőn az Ecce-Homoról beszélgetvén, szóba kerültek a Louvrebán levő Jézus képek, - «hogy nem igen jutottam én el Párisban huszonöt év alatt sehová. A Louvret is alig ismerem. Néha el-el mentem egy-egy Rembrandtot vagy Lionardot megnézni, kivált szerettem a Veronese Eszterjét, amelyen olyan csudálatos fokozatban vannak a sárga színek, - de bizony úgy megállított mindig az első szép kép, hogy tovább se jutottam. Esténként újra rá értem volna a más munkáját nézni de akkor meg már csukva vannak a múzeumok. Elég ügyetlenség!»

Hanem azért volt reá hatása a Párisban látott sok, különböző irányú művészetnek: eredetiségét evolválta. Ha annyi iskola van, - így okoskodott, - úgy az se lehet az egyedül üdvözítő, amit az akadémián annak hirdetnek!... Münchenbe visszaérkezve, Adam Ferenc műtermébe állott be dolgozni, ahol szabadabban érvényesíthette a saját eszméit. Eljárt azonban más művészekhez is, a többek közt gyakran megfordul a borongós kedélyű *Schleichnél*, akinek melankolikus színeit szerette.

Az «Itatás»-t Széchenyi Béla grófnak adta el Ligeti. A gróf kétszáz forintot ígért a képért, amiről Ligeti értesítette Munkácsyt s Munkácsy azt válaszolta, hogy csak oda kell adni a képet kétszáz forintért a grófnak, mert pénzre van szüksége.

Mint már említettük, párisi útja előtt hozzá fogott a «Szénásszekér»-hez. Két vázlatot is készített hozzá. Mind a kettőn egész üdeségükben érvényesülnek alföldi emlékei, gyermekkori megfigyelései s most kezdenek, az ötletszerű tapogatózásokon már átformálódva, valójában művészi értéket nyerni. Az invenció bár még kezdetleges és nem jutott magasabb régiókba, - de már képtárgyának belső jelentősége, ábrázolandó alakjainak lelke után keresgél és amit megtalál, azt mind több egyszerűséggel, folyton jellemzőbben, művészetének tehnikájában is egyre biztosabb kézzel teszi vászonra és papírosra a «Siralomház»-a felé közeledő fiatal Munkácsy.

Ugy találjuk, hogy felfogásában, abban, amint nézi s ahogy tudja, érzi és jellemzi magyar alakjait: Jankó Jánoshoz hasonlít, ha már hasonlítani akarjuk őt valakihez. Tesszük pedig ezt az olcsó és kétes értékű műveletet, - mely annál kicsinyesebb, mennél szuverénebb saját művészetében a két összehasonlított művész, - tesszük mégis azért, hogy apránként idegenben szakadó Munkácsynk zsenijének a magyar jellegét mennél szembetűnőbben dokumentálhassuk és mert ez az összehasonlítás két olyan magyar művész közt történhetik, akik közül az egyik, a «Lakodalmi dráma» nagyrahatott festője otthon maradván, műpártoló közönség híján, a legkitűnőbb magyar torzképrajzoló lett ugyan, de így, azt hisszük, édes keveset kapott tőle a nemzeti művészet, kevesebbet, mint amennyit Jankó adhatott volna, ha nem kell hetibérért a mindennapi kenyér végett dolgoznia. Nem lehet magyar műértő s műpártoló közönség nélkül magyar művészet. A «magyar» címen azonban nem csupán gatyás parasztok kocsmái vitézkedéseinek, a «János gazdák», «Zsuzsik», «Julcsák», «kis hamisok» tulipiros viselt dolgainak Munkácsy sikerei óta annyiszor elföstött jelenetei után sóvárgunk, ezek csak külsőségek s például a népszínmű mai csődje is okulással szolgálhat a külsőségek meddő voltát illetőleg, - hanem olyan művészetet gondolunk, mint amilyen például Jankó Jánosé lehetett volna, ha módot adunk rá neki, mint amilyen, hogy a megélhetésért küzdő s «olcsóra» dolgozni kénytelen, teremtőerejük javakorában lévő művészeinket, meg annyi fényes ígérettel teljes talentumú fiataljainkat ne említsem, a Munkácsy művészete volt mindaddig, amíg hazulról szerzett erejéből tellett, - olyan művészetet, amelynek művésze az ő ismereteit, formaérzésének finomságát, ízlésének csiszoltságát, európai műveltségét okvetlenül gyarapította ugyan a külföldi műremekeken, de egyéniségének magyarságát híven megőrizte, olyan művészetet, amely művésze lelkének, gondolkodásának, érzésének s ezzel egyetemben fejlődésének a magyar volta alapján magyar, fesse bár a szent családot, Jézust, a bibliát vagy a világhistóriát. Szóval, lehetetlenséget mindaddig, amíg közönsége nem lesz otthon a magyar művésznek, közönség, aki tanuló újáról hazavárja s otthon tartja őket, aki érti, élvezi amit csinálnak és meg is vásárolja, - mert meg fogja vásárolni, ha igazán élvezi. Hiszen annyi alkalmas hely van még üresen nálunk, a legvagyonosabb otthonokban is a falon, ha ugyan padlásra való olajnyomatok vagy apró hiuságoknak hízelgő ízléstelen portrék nem díszelkednek rajta. Nem azzal szolgáljuk a magyar művészetet, ha időnkint nagyot tapsolunk egy-egy publikumért külföldre szorult művésznünk külföldi sikereihez, ha elkönyveljük, hogy ez is, amaz is magyar származású, ez Németországban, amaz Oroszországban, a harmadik Párisban szerez dicsőséget a magyar névnek, - szebb lesz az, ha majd a külföld tapsol nekünk s mi nem eresztjük idegenbe, a kozmopolitizmus fojtó karja közé művészeinket. Nem mindenik megy ebbe a menthetlenül végzetes tusába annyi ideig eltartó erővel, mint ment volt Munkácsy. És ő is megtalálta végétét, amint azt e könyv végén keservesen meglátjuk.

A «Szénásszekér» első vázlatának pompásan elhelyezett három alakja a legtipikusabb magyar paraszt s kivált így vázlatban, azon a bátran s biztosan odavetett néhány vonáson látszik meg, mennyire ismerte Munkácsy a mi népünket. A kocsis, aki összegabalyodott fogata mögött megemeli süvegét s mielőtt közibük igazítana az ostorral, megvakarja fejét és káromkodik egyet, hogy-hogyis leszünk már no, aki áldója van!... - az, az a tempós, józan paraszt, aki azért csinál esetet minden apró ügyéből, hogy aztán annál helyesebben járjon a végére. A

káromkodás arra jó neki, hogy azalatt megpihen s meggondolkozik. A másik, aki a kerékagy alá támasztja a saraglya rudját s olyan hatalmasan nekidűlt, mintha egymaga akarná kivetni helyéből az egész alkotmányt, meg a harmadik, aki csak az ostornyéllel, de egész testével odaállt a billenő szekér alá, - azok is a mi embereink, most békés munkában, de abból a fajtából, amelynek Arany János volt a poétája, énekelve arról, aki az öles vendégoldalt félkarral kinyújtva, mutatta az útát Lacfinak, Budára.

A második, beállításában éppen olyan szerencsés vázlat, egy kedves humorú kis zsáner. A helység felé ballagó szekér mögé kapaszkodtak a tanyai aprócselédek, hogy így ezzel az alkalmatossággal jussanak be a leckére. Hanem bizony pórúl jártak, mert addig cibálták egymást, míg letörött az egyik csapat alatt a vendégoldal s halomra potyogtak. Egyik a kezére jajgat, másiknak a térdéről ment le a bőr, kettő meg most hemperedik földre. Bodri kutya megugatja őket, a gazd' uram meg hátrasiet a nagy patáliára s rájuk förmed: «Nem megmondtam, hogy leveszekedtek onnan!»

Ezen is, mint a másikon, legszembeötlőbb a jellemzés biztossága. Emlékezetből került ki mind a kettő s milyen hívek az alakok mégis; apró részleteikben, mozgásukban és egymáshoz való viszonyukban egyaránt pompás kis dokumentumai a művészember két főerősségének: a megfigyelésnek és az emlékezésnek.

Néhány apró, természet után készült jegyzetet leszámítva, Munkácsy már most is, később is, főként emlékezetből dolgozik, amikor végső kivitelre érnek vásznai s nem is dolgozhatik másként az, aki műveiben benső értékre, művészi hűségre és igazságra törekszik.

Sohase fog képén se egységes hatással, se művészi igazsággal - mely a valóságban létező, hogy úgy mondjuk nyers igazságtól éppen a valóságnak a művész egyéniségén, tehát az ő érzelmein keresztül egyszerűsített volta által különbözik és nyer művészi értéket, - szolgálni az, aki nem tudja alkotás közben nélkülözni a modellt, ha alakot, vagy a tájat, ha tájképet füst. A tájképfestő, ha nem a műtermében ad lelket képének, de a szabadban akarja befejezni, elvész a részletekben, nem is említve, hogy különben is lehetetlen az, amit akar, mert hisz egyetlen effektus, egy parányi felhő se fog néki modellt állani, világítás, árnyék, tónusok, valőrök pillanatonként változnak s ott is csak kénytelen, persze megannyi kapkodás között, emlékezésből dolgozni, ha egységes képet akar, de munkájában inkább zavarja, sem mint segíti a természet. (Ez teszi, hogy a természet után készített vázlatok, azok a gyors följegyzések művészileg becsesebbek, mint az így befejezett képek.) Aki pedig alakokkal dolgozik s teremtés közben nem tud eltekinteni az élő mintától és képét első sorban is nem a saját lelkében látja, de egészen, - az, bármily bravúrosan, de csak utánózni fog és alkotása üres marad, mint a tükörben kapott arckép vagy a fotografia. Nem lehetetlen, hogy a tükörben látott arcképünk nyomán például nem is ismernénk magunkra, ha esetleg szembe találkoznánk magunkkal a valóságban, mert az a tükörben látott kép éppen annyival nem hasonlít hozzánk, mint a mennyivel az élő emberhez nem hasonlít ugyanannak az embernek az arca halott állapotában: az hiányzik a halottból, amiért halott, - az élet, az egyéniség vagy ahogy az indus pszichisták mondják, az ásztrál test, amit a régi egyiptomiak «távozó alak»-nak, «lehelet test»-nek hívtak. És ha a festő a halott arcát festi, abba is többet kell hogy fessen, mint a mennyit egy tükör vagy fotografia adna róla; belé kell festenie a halált, úgy, ahogy azt ő az ő saját meghatottságán keresztül, bármilyen filozófiával, akármely részvétellel, akár megdöbbenéssel látja. Hisz enélkül mind üres hullá volna, ahány kereszten halt Jézust alkotott a Renaissance vagy a Németalföld s rég elkallódott, érdektelen fotografiák a Gyula pápa, a Castiglione portréja, a Laura de' Dianti, a Mona Lisa, a keztyűs ember, a sok lovag és úrhölgy és német polgármester, meg a bibliás öreg asszony, - mivé lettek volna a Goya, Velasquez, a Rembrandt, Van-Dyck portrék, a Greuze és Fragonard, a Reynolds, Lawrence, Gainsborough, Romeney arcképek, - hát még azok a néhány folttal és vonallal csinált fejek, amelyeket örök csudálatra hagyott Holbein, mivé lettek volna alkotó művészüik éltető egyénisége nélkül?!...

Ez az éltető egyéniség azonban nem csupán a megfigyelés és az emlékezés erősségei révén érvényesül a festő alkotásaiban. Amint alaposan megtanult már bánni a vonalakkal és színekkel, - zsenijének természetétől függ, hogy koloristának született-e, mint Munkácsy, vagy rajzolónak, - következik a technika tökéletesítése s ebben, a «csinálás» módjának egyénivé alakítása, az eredetiség abban, hogy miként rakja vásznára tónusait a festő, a «touche», a kézírás, a miről a kissé gyakorlott műértő azonnal fölismeri, hogy egy kép ettől vagy amattól van-e s amit a másoló, bár sikerüljön például egy Hals-fej rajzát, színeit és kifejezését híven másolnia, nem lesz képes visszaadni munkájában, mert technikailag az a lelke az eredetinek.

A «Szénásszekér»-en kezd Munkácsy az ecsetkezelés eredetisége után törekedni. Valószínűleg párisi útja is hatással volt rá, de meg egyszerre akart szabadulni a sima, túlgondos, piszmozgó akadémiai módszer alól s biz az, amit így első hevében termelt, kissé inkább rakoncátlan, semmint eredeti, bár föltétlenül nyomai vannak benne a nagy művész duzzadó temperamentumának, az ecsetkezelés ama erélyének, szinte vakmerőségének, ami úgy hat, mint megannyi oroszlánkaromcsapás.

Munkácsy ezt a képét 1868 márciusában küldte Pestre, a tárlatra, kérve Ligetit, szerezne rá vevőt. Talán megadnának érte négyszáz forintot?!

XXXIII.

1868 elején fog hozzá «*Lakodalmi hivatások*» című képéhez. Március tizenötödikén írja Ligetinek, hogy egy olasz műkereskedő, látva a készülő képet, azzal biztatta, ha úgy lesz befejezve, mint amilyen szerencsésen kezdte, - megveszi hétszáz forintért.

A képet április végén fejezte be.

A «*Lakodalmi hivatások*» korszakot jelző alkotás Munkácsy művészi pályáján. Ezen már tárgyának lelkéig ér az ecsetje. Vázlatkönyvének szétszórt apró jegyzetei életre kelnek, közös cselekvésre állanak össze s a kép, amelyet így, mint festőileg szépet és színeset kínál a művésznek fantáziája, belső tartalmat nyer, lelkileg gazdagszik mialatt vászonra kerül s olyan arányban, amilyenben művésze gazdagszik lelkileg. Nem kell azt a kép mögött keresnünk, hogy mennyire evolválódott, alkotása tanúskodik a leghívebben fejlődéséről, mert hisz beleadja magát a művész mindenestől abba, amit teremt. A festő munkája - mondja Fromentin, a néhai nagy mesterekről szólva - talán a legindiskrétebb minden művészi alkotás között. Meg nem vesztegethető tanuskodója az annak a lelki állapotnak, amiben a festő volt, amikor ecsetet tartott kezében. Amit tenni akart, azt megtette; amit csak úgy lanyhán akart, azt látni ecsetjének habozásain; amit pedig nem akart, azt hasztalan keressük vásznán, bármit valljon ő maga, vagy bármit állítsanak róla mások. A legcsekélyebb szórakozottság, egy kis feledékenység, némivel langyosabb lelkesedés, nézésének bármily felületessége, odaadásának megernyedése, valamivel kevesebb szeretet művészete iránt, únja a munkát vagy szenvedélylyel dolgozik, természetének minden parányi árnyalata, el egészen az apró hangulat-hullámvázisig, - mindez megnyilatkozik a festő alkotásában, olyan híven, akár ha saját maga közölné velünk teljes őszinteséggel.

Nézzük tehát a képet.

Módos falusi ház agyagpadlós szobája. Sarokban a búbos kemence. A kemence padkáján, középütt ül az anyjuk, kezében guzsaly s gyalogorsó. Mellette, jobbról, vállára hajlik egyik férjhezadó leánya; bálkált meg a gazduram ül, aki tán az imént, a házához készülő tisztesség hírére ballagott haza a szőlőből, még pipára se tömhetett, gubája is mellette, a tarisznya is ott hever előtte a földön, kisebbik, meg legkisebbik pendelyes cselédje vájkált a tarisznyában az

imént, amikor a két lakodalomba hívogató legény benyitott. Persze, a kutya is besompolygott utánuk, kaffog rájuk, de a gyerek majd emberségre tanítja.

A két legény pedig megállt a szoba közepén, szembe az öregekkel, egyenesen, komolyan s olyan méltóságos tisztességtudással, ahogy a magyar paraszt szokott és mondja az egyik nyugodtan az ő mondókáját, hogy: «Mikor az Isten Ádámot és Évát teremtette...» Akié a szó, annál virágbokrétás, piros pántlikás pálca, bokrétás süvegje pedig jobbkezeiben. Társa meg nem állja, hogy egy pillantást ne vessen maga mögé, a ház másik leányára, a nagyobbikra, aki a butykost veszi le a polcról, hogy kortyintsanak majd mondókájuk után a legények; vagy talán el is pirult jöttükre s azért talált olyan hamarosan dolgot ott az ajtó mögött, a homályban.

Magyar természet, magyar jellem és érzület van itt a megszólamlásig kifejezve, valamennyi alakon s az egész környezeten. Magyar lélek képzelte s képzelhette el csak ezt így, az az idegenből is egyre hazalátó és lelkében itthon élő Munkácsy, aki ebből az egészséges világból való és remekműveit lelkének nem csupán saját egyéni kincseiből alkotja, de elementáris nemzeti érzése, lobogó fajszeretete révén pazarul meríthet egész nemzetének művészileg még be nem váltott gazdagságából.

Nem akar ő bölcsekedni, nem is fog soha, - azt mutatja, amit néki mutat a lelke és azt iparkodik kifejezni, amit érez.

Látja a magyar családot, elemi egyszerűségében, tehát a legtipikusabban: két ember megszereti egymást s ünnepe az, amikor jó erősen kézenfogózva, neki indulnak a küzdelmes életnek, a szegénységnek, a munkának, küzdésnek, hogy azt az életet tovább adják gyermekeikben, küzdelmeiknek fáradtságával és szeretetöknek boldogságával együtt, Isten nevében. Ott a kezdet: a lakodalmi hívogatók egyike hátratekint a leányra, az lesz az ő párja; majd ők is lakodalmat ülnek, majd az ő emberei is sorra járnak a falut és majd egyszer aztán, amikor ők is ott ülnek a kemence padkáján, gyermekeik között boldogan, ő hozzájuk is beköszöntenek bokrétás bottal a nászrahívók és így lesz annak a sorja megint s megint...

Érzi a magyar otthont, úgy: amilyen egyszerű, meleg, boldog fészke az a szeretetnek, az összetartásnak és a becsületes munkának. Csak a képre kell tekintenünk!

Dehogy adott magának mindezekről ilyen öntudatosan számot Munkácsy, amikor ezt a képét festette, a mi dolgunk ez, mi szedjük s mi okoskodjuk szét alkotó becses elemeire azt a gazdagságot, amelyet a zseni intuitív marokkal, egy csomóban szór közénk, mint néha természet arany tömbjeit a természet.

Valamennyi alak abban a szerencsés helyzetben van adva, olyan cselekvésben, amely nem csak külsőleg jellemzi, de egész benső világát élénk tárja és ugyanakkor belehelyezi mindeniket a kép egységébe.

A világosság a nyitott ajtón át, egyenesen oda vet a kemencére, az a daliás legény pedig, a lakodalmi hívogató, ott áll a tárt ajtó teljes világosságában, körvonalait mintha acélból metszené ki a fény. Az arcok tipikusak s kedvesek, szeretjük őket; nincs közöttük egy se, aki valaha, egy pillanatra is, ne mert volna bátran szembenézni bárkivel. Mosolygásukban milyen eszes, milyen jóindulatú a dévajság, amint az a három alak hallgatja a lakodalomra hívó rigmust; az asszony előre hajlik, kíváncsi is a szép szóra, de meg édes emlékek is jutnak ám az eszébe saját násza idejéből; a leánya is mosolyogva ügyeli s úgy repes a lelke, hisz az ő napján is így lesz majd! Az apjuk pedig, az is szereti hallani s mintha mondaná: no csak iparkodjatok fiaim az embersorba!...

A kép megkomponálásában, az alakok térbehelyezésében is teljes készségű a művész egyénisége. E tekintetben mi itt látjuk már egészen a nagy Mestert. Jusson eszünkbe legelső képe, a Mitterdorfer-féle s azután képzeljük el a Lakodalmi hívogatók mellett a Krisztus Pilátust, -

hasonlítsuk össze őket. A Lakodalmi hívogatók őse a legelső kép s a Lakodalmi hívogatók képen a kemence előtt ülő családból fejlődött a trónoló Pilátus és környezete, abból a méltóságos parasztleányból pedig, aki lakodalmat hirdet s akiben Munkácsy annyi művészi szeretettel becsüli meg a maga fajtáját, abból lett az emberiség üdvösségét hirdető Messiás, A poétikus kis falusi esetből - a világhistória legfelségesebb jelenete.

És ha folytatni akarjuk az összehasonlítást, a két kis képen megtaláljuk a «Krisztus Pilátus» minden kvalitásának az alapját, mint ahogy egy kis népmesében együtt vannak a nemzet époszáinak összes elemei és ha szabad fesztelenebbül áttennünk hasonlatunkat: a kis kép holmi görög rhapszód éneke, a nagy pedig az a hősköltemény, Homérosz hőskölteménye, amiben már együtt van a görög nemzet minden poézise és mégis az egész emberiség képe.

Nyílt, bízó boldog lélek, mely fogamzásra tárva a legnagyobb festői feladatoknak, Krózus-fantázia, szűz munkakedv és dologbiró erő, csálhatatlan szem, mesés színérzék s mindezekhez engedelmes kéz: ezt vallja Munkácsyról már ez a képe.

Tekintsünk most kissé műhelyébe.

Koloritja - mely eddig csapongó volt s bár gyakran szerencsés, de bizonytalan, - egységesedik anélkül, hogy mint később, egy időre, a düsseldorfi iskola hatása alatt, egyhanguvá válnék. Fontos dolog ez; egy morzsányi szép kék szinecske olyan képen, amelynek a színegysége például narancs, tönkreteheti az egész festmény színharmoniját. Innen van az, hogy az olyan képek, amelyeknek koloritjába valami díszkordancia csúszott, metszeten, fehér-feketében sokkal jobban hatnak, mint eredetiben: az árnyékvilágosság (chiar-oscuro) zavartalan harmóniában érvényesül. Munkácsy egy-két túlsebesen készült, családi jeleneteket ábrázoló képein is megesett biz ez, hamarébb hordta el őket párisi műterméből a képkereskedő, semmint pihent szemmel, aláírás előtt még egyszer áttekinthette volna. E képei rézkarcokban hibátlanabban hatnak, mint keretjükből.

Ez az egységre törekvése a koloritban nem akadályozza őt abban, hogy teljes bravúrral oldjon meg egy-egy színteknikai kérdést. Az a háttérben nyitott ajtó s a rajta beáradó világosság például, egy csomó érdekes effektust kínál megoldásra. Maga a teljes világítás elé állított főalak, amilyen biztosságot követel körvonalaiban, olyan gondos tanulmányt kíván színeiben. A baloldali sarok félhomálya is kényes festői föladat, hogy zökkenés nélkül álljon meg a kemencén rezgő erős fénynyel egy vásznon.

Vannak hiányosságai is a kezelésnek. Hiszen Munkácsy, úgyszólván, mind maga keresi meg s maga fedezi föl művészetének törvényeit (nem is igen vesszük azoknak hasznát, amelyeket készen kapunk), ezt látjuk az ecsetkezelés egyenlőtlenségeiben. Néhol túlságos bőven rakja a festéket, másutt meg keveset használ, alig takarja a vásznat.

Ecsetvonásai nem simulnak még mindig kifejezően az ábrázolt tárgyak anyagához, a szövetek, például a guba, az asszony köntöse kemény, de a fehérnemű, például a legény patyolat ingújjja olyan puha, valódi, akár a «Milton» fehér patyolatjai.

Festészetben a mesterség nem csupán mint a művész egyéniségének a megnyilatkozása veendő tekintetbe. Nagyon fontos az az ábrázolt dolgok individualitása kifejezésének a szempontjából is. A szín nem elegendő a tárgyak természetének hű visszaadására. Az alak és szín mellett minden tárgynak meg van a maga tömörsége, könnyedsége, lágysága és keménysége. Visszaadható-e ugyanazzal az ecsetkezeléssel az emberi test rugalmassága, az érc vagy a kő merevsége, simulékonysága egy lepelnek? Nincs-e jelentékeny különbség a selyem-, a bársony-, a gyapjú- s a vászon-kárpit közt? Milyen más egy baracknak bársonyos pelyhű sima bőre, mint egy citrom vagy narancs rögeces héja? Egy nyúl bundája nem kíván-e más ecsetkezelést, mint egy madár tollazata? És

mindezt nem veszi-e észre a szem valami nem tudom miben, amit ki kell fejezen a festészet, ha a tárgyak természetének hű visszaadására törekszik.

A «touche»-nak ki kell fejeznie a tárgyak anyagát, valamint alkalmazkodnia kell a képtárgy jellegéhez, de sőt a kép méreteihez is. Egy színpadi díszletet meg lehet festeni seprűvel, de a miniatűr megkívánja a touche keresett és gyöngéd voltát. Egy kép, amelyet távolról néznek majd, bátor, erélyes kézírást követel, tömör ecsetvonásokat, azok érvényesítik a festményt, azok adnak életet belé; míg viszont ha laposan, ezer gonddal kinyalva és összecirógatva rakják fel ugyanazokat a színeket, elmosódik, elbágyad a kép. Csak a Guérin vagy a Girodet vásznaira kell tekintenünk, hogy érezzük hibáit ennek a simítgató, zománczó modornak. Nem tudja a szem, hogy mibe kapaszkodják, vagy min pihegjen meg a síma, egyhangú felületen, elsiklik anélkül, hogy valami megállítaná. Természetesen, nincs szükség arra a vakoló modorra se, mely a romantikus iskola néhány vásznából valóságos hegyekkel meg völgyekkel teli dombortérképeket csinált; de annyi bizonyos, hogy itt is, mint mindenütt, szükséges az a változatosság, amely megkiméli a mindig könnyen bágyadó szem recehártyáját a sebes elfáradástól.

Csodálatos a szem érzékenysége s ennek a révén megérezzük bizonyos hatásokat, sokkal előbb, semmint azok öntudatosakká válhattak volna bennünk s főként hamarabb, semhogy magyarázatukra lelhattünk volna. Vegyük csak, milyen hideg és egyhangú egy léniával, meg cirkalommal készített rajz. Ugyanaz a rajz, szabadkézzel készítve, mennyivel melegebb, élőbb! Miért? Egyszerűen azért, mert az egyenes vonal, az önmagához mindig hasonló, untatja és fárasztja a szemet, hiányzik belőle a változatosság. Ugyanaz a vonal, szabadkézzel meghúzva, művészi jelleget ölthet és éppen azért, mert geometrice kevésbé tökéletes. Az antik ékszerek és bútorok leggondosabban készített utánzatai félannyit se érnek, egyedül csak azért, mert manapság a munkás kezét a masina csálthatatlan munkája helyettesíti. Honnan a görög építmények ama sajátságos bája, amit hasztalan keresünk a mieinken, bár a legremekebb antik minták gondos másolatai? Számos az oka ennek, de van egy, amit észre se igen vettünk addig, amíg egy angol építész, Penrose, föl nem mérte a Parthenon minden részét s rá nem jött, hogy ott az egyenes vonalat mindenütt, de minden alkalmazásában egy kissé, alig észrevehetőleg meghajlították, éppen csak annyira, hogy így megkapja a néző szeme a változatosságnak és a bájnak azt a hatását, amelylyel az ilyen vonalak szolgálnak.

A touchenak különfélesége és sokszorozódása hasonló hatást gyakorol a festményen, míg ellenben az egyformán föl kent színek éppen ellenkező hatást okoznak. (A nyomtatott betűkön hasonlót tapasztalhatunk. Vannak betűfajták, amelyek csakhamar fárasztják a szemet, mert túlságosan egyformák. Az elzevirek kevésbé fárasztók, mert változatosabbak, szabálytalanabb alakúak.)

Ez az oka, hogy a keleti vázák és szövetek, még az egyszínűek is, olyan harmónikusan hatnak. A kínaiak és japániak, akiknek kényes a színérzékük, mindig ügyelnek arra, hogy látszólag legegyszerűsebb színeikbe is vigyenek árnyalatokat: azon keveretlenül, de tónust tónusra raknak, kéket a kékre sárgát sárgára, pirosat a pirosra. Így hozzák ki a valórők különféleségét s elejét veszik a szem fárasztásának. Ch. Blanc, a Grammaire des Arts du Dessin-ben írja, hogy Delacroix is így cselekedett. Talán maga bukkant erre a törvényre, intuíciója révén, vagy tanulmányai vezették rá; tény az, hogy Delacroix soha vásznára egyformán egy tónust föl nem kent, még akkor se, amikor valami egészen egyszínű égre vagy épület háttérre volt szüksége. Nemcsak azzal adott életet színfelületeibe, hogy tónust tónusra rakott, de ecsetkezelésének a módjával is hozzájárult ahhoz, hogy szinte rezeg az, ami az ecset nyomán maradt. Ahelyett, hogy vízszintes rétegekben húzta volna vászonra színeit, bevonta az egész felületet s akkor ugyanazt a

színt, de kissé sűrítettebben, rakta reá, tamponirozva az ecsettel úgy, hogy az alap mindenütt át-átlátszódjék, de csak annyira, hogy kellő távolból egységesen hasson. Csodálatos mélységet nyert így s él, rezeg a tónus. (Eugène Véron: L'Esthétique.) Itt jegyezzük meg, hogy a mi Munkácsynk eljárása, főként ami a színek nüanszizozását illeti - mert ecsetkezelése hasonlíthatatlanul individuális - gyakran és sokban egyezik a nagy francia kolorista, Delacroix eljárásával s amit Delacroixnak az 1847-iki párisi Szalonban kiállított «Odaliszk»-járól ír Thoré, azt Munkácsy összes nagy alkotásaira citálhatjuk.

«Ebben az Odaliszk-ban, színeinek bravúrja és kvalitásai mellett, Delacroix művészete valami olyan jellemző módon nyilvánul a kivitelben, hogy az bizony ritka manapság, még a legügyesebb festőknél is. A touche - vagyis az a modor, ahogy ő színeit rakja s ecsetjét vezeti - mindenütt a formák irányait követi s hozzájárul a relief kidomborításához. Amidőn a «modelé» elhajlik, a művész ecsetje is ugyanabba az irányba hajlik és így a vásznon maradt (pâte) festék, követvén a világosság irányát, nem ütközik soha ellentétesen a sugarakba, amelyek a képre áradnak.»

Erélye is kalandos, fegyelmezetlen, ha heve ragadja. Az egyszerűség nem teljes, kissé érzik (például a kemence padkájára vetett guba redőiben) az akadémiailag statuált pittoreszk keresésének a hatása.

És mintha szűk volna a kép baloldala, ott a légtávlat is gyengébb, az alakok ragadnak, nem állanak kellően térben.

Érdekes apróság, hogy Munkácsy gyakran kénytelen volt hozzátoldatni vásznai baloldali részéhez; nemcsak színvázlatain, de magukon a képeken is rendesen teltebb lett a baloldal munkaközben, semmint azt eredetileg tervezte. Nem mintha készületlenül fogott volna munkához, sőt ellenkezőleg: amilyen ötletszerűen, villámgyorsan támadtak eszméi, olyan lelkiismeretes gondnal végezte a kidolgozást. Legnagyobb alkotásait is szinte egyszerre készen látta az eszmefogalmazás pillanatában s néhány vonással papirosra vetette, néha beszélgetés közben, néha ebéd után, a terített asztal mellett, néha nem is otthon, hanem ahol éppen volt, - de azután minden részletet aprólékosan tanulmányozott, kivált eleinte.

A «Lakodalmi hivogatók» főalakjainak a rajzvázlata rajznak is nagybecsű munka, művészünk modorát is hódolatra méltóan jellemzi. A feltalálás és a kivitel nem is működhetik egyenlően szerencsés eredménnyel ugyanazon időben, hanem külön-külön kell végeznie a maga dolgát mindeniknek; az invenció különben is, kivált a zseniknél, olyan rohamosan, olyan elsodró dúsan ontja hullámain, mint a zsilipeket tépő áradat; a kivitel pedig, már a festő segéd-anyagokhoz, színekhez, keveréshez, ecsetekhez, száradáshoz kötött munkájának természeténél fogva is, rendszeres - és hogy folytassuk az iménti hasonlatot, zsilipeket építő munka. Így dolgozott Munkácsy s ha végig járjuk a londoni, a párisi, németalföldi s az olaszországi múzeumok rajzgyűjteményeit, láthatjuk, hogy így dolgoztak mindazok az óriások, akik Munkácsy társai a művészetek históriájában.

A «Lakodalmi hivogatók»-at nem az olmtützi, hanem egy brünni műkereskedő vásárolta meg nyolcszáz forintért, már akkor, amikor még jóformán meg se száradt. A brünni műkereskedőtől egy bécsi képáruhöz került. Ez az első képe, amely külföldön is feltűnést keltett.

Münheni tartózkodása folyamán festett, dolgozott ő egyéb, kisebbszabású vásznakon is. Münhenben készült «*A falu kutyája*», eleven, fecsegő leánycsoportjával; a «*Befordultam a konyhára*», Petőfi dalához, mely a «*Hazánk és Külföld*»-ben (1868. 169. l.) és a «*Honvéd ujoncozás*», mely a «*Honvéd Album*»-ban jelent meg. Ebből a korszakból való «*A foglyokkal hazatérők*»-je is.

XXXIV.

1868. június havában hagyja el Münhent, haza jön Pestre azzal a szándékkal, hogy már most csakugyan nem tágit, nem nyugszik addig, míg Knaus közelébe nem jutott.

Természetesen, Ligetihez fordult első sorban, aki azzal a leverő hírrel fogadta, hogy bajos lesz vevőt találni a «Szénásszekér»-re, mert a tárlaton nem igen tetszett. Oly széles modorban volt festve, - írja Ligeti, - amit nálunk akkor még mázolásnak neveztek.

«A mint én ezt neki elmondtam, igen elszomorodott és úgy szólt, hogy a négyszáz forintra tett képet most már szívesen oda adná kétszáz forintért, csak hogy egy kis pénzt lásson. Ekkor egy ötletem támadt és azt mondtam neki, hogy valahová el kell mennem, de várjon reám, nem-sokára visszajövök. Mentem pedig gróf Széchenyi Bélához, ki akkor az Uri-utcában lakott. A gróf szokott szíveségével fogadott, én pedig tőlem kitelhető ékesszólással mondtam eljövetelem okát és följajánlám neki Munkácsy képét, mire a gróf körülbelül így válaszolt:

Ki kell önnek jelentenem, hogy önállóságomat minden körülmények közt meg szeretem tartani, és minthogy a képet én már láttam és az nekem nem tetszik, így engem a megvételre rábeszélni nem lehet, hanem a mostohabátyám, gróf Zichy Rezső, sokkal érzékenyebb nálamnál, és ha a fiatal ember ügyét oly melegséggel tudja neki ajánlani, mint nekem tevé, ő talán teljesíti kívánságát. Jöjjön bemutatnom önt neki, itt lakik a szomszéd lakosztályban.

Gróf Zichyt kissé meglepte jövetelünk célja, mert eszében se volt képet vásárolni, de midőn mondókámat befejeztem, azonnal azt kérdé tőlem, hogy tehát mi volna azon bizonyos képnek az ára?

Csak négyszáz forint, felelém.

Hohó? kiálta föl, azon fiatal ember igényei nem is valami szerények, kezdőtől én ezt nem vártam.

Hiszen az a fiatal művész oly szorult helyzetben van válaszolám, «hogy képét, melyhez méltán oly szép reményeket kötött, most már oda adná annyiért is, a mennyit az elkészítés alkalmával ő reá költekezett, tudniillik kétszáz forintért, de én épen azért járulok kéréssel méltóságodhoz, nehogy oly kezekbe kerüljön, melyek egy magasra törekvő fiatal ember szorongatását önhasznukra zsákmányolják ki.

Erre a nemes gróf négy darab százast nyomott kezembe, azon fölhívással, hogy küldjem el neki mielőbb a képet, most már tulajdonát, mert kíváncsi azt látni. Midőn visszaérkeztem, Munkácsy dolgozószobámban várt.

Itt van tehát a kétszáz forint, eladtam a képet, - mondtam neki.

Erre ő persze kezdett hálálkodni, én meg a többi pénzzel a zsebemben csak nevettem magamban. Kis idő múlva oda nyújték neki megint egy százast, kijelentvén, hogy ezt azért adom, mert oly könnyen kielégíthető volt. Már erre aztán megpödrte a bajuszát. Végre odaadám neki a negyediket is. Ekkor mereven rám nézett, szemeibe könnyek toluultak, kezemet megszorította és szótlanul elfordult tőlem. Így elérékenyülve soha sem láttam.»

Mert persze, üres zsebbel érkezett ekkor is Pestre. A «Lakodalmi hivogatók» árából fedezte münheni tartózkodása költségeit, búcsuzni is kellett a fiuktól, a vasut se hozta ingyen. Különben se tudott bánni a pénzzel soha, akkor se, amikor ilyen bajosan jutott a garashoz, akkor se, amikor milliókat keresett. Ha valami régi szép színes szövetet vittek párisi palotájába s megtetszett neki, annyit kérhetett érte a brocanteur a mennyit akart, - ha volt nála annyi, odaadta érte. Volt is hire a párisi műkereskedők között; búcsut jártak hozzá, amíg végre felesége ki nem adta az utasítást a kapusnak, hogy a műterembe semmiféle csudakereskedőt fel ne bocsássonak. Párisi palotája berendezésének pénzértéke meghaladta a milliót, de azzal,

amit túlfizetett, kiadott rá legalább másfelet. Saját magára alig költött, amikor künt élt Neuillyben, a «*Honfoglalás*» óriási vászna számára épített műtermében dolgozva, napi ellátása nem került tíz frankba. Egy-egy új nyakkendőnek vagy új kabátnak úgy tudott örvendeni, mint a diák s tanuja voltunk, hogy egy elgurult ezüst frank után elkeresgélt napokig, - máskor meg százfrankos bankót nyomott az Odeon előtt egy öreg ember markába, aki nem koldult, de olyan kimerülten, olyan elhagyatottan üldögélt ott a lépcsőn az aprószemű őszi esőben, mint a favágó, aki nem bírja már vállára emelni a rózsét, de a halált is hasztalan várja. «Hogy hasonlít szegény egyik zsidóhoz, a Pilátuson...» - szólt Munkácsy s aztán jutott csak eszébe, hogy már most vagy haza kell menni pénzért, vagy pedig kölcsön kell kérni valakitől egy aranyat, mert klubjába ígérkezett ebédre (a Volney-utcai klub tagja volt) és épen csak az a százas volt nála. Nagy és kicsi pénz között nem igen tudott ő különbséget. Mesésen keresett az ecsetjével, (Sedelmeyer tíz év alatt két milliót fizetett neki), de tulajdonképpen csak annyi fogalma volt a pénzről, hogy most van a zsebemben, most meg nincs... Mikor hasztalan keresgélte össze pénz után minden zsebet és a «bibliotékát», - így hívta azt a rakás papirost, levelet, amivel rendesen tömve voltak belső zsebei s amik közé úgy elrakta a bankókat amiket «az asszony» rábizott, hogy aztán alig találta, - olyankor búsult egy-egy kicsit és felsóhajtott: «Isten tudja, mi lesz már megint belőlem!...» Az a naiv gyermek maradt ő teljes életére, aki az öreg Jánosnak odaadta egy tallérért az ezüst evőeszközeit, a tallért meg boldogan cserélte el a piros kendőért. Mindig kellett valaki melléje, aki az ilyen dolgait igazítsa.

Ebben az időben a jó Ligeti viselt rá gondot s maga beszéli a következő esetet, jellemzésére annak, hogy Munkácsy pénzügyeinek elintézéseiben milyen gondatlan volt.

A közoktatásügyi magyar királyi minisztérium jegyzőkönyve szerint: «Második, ismét utazási segélyét Munkácsy Mihály az 1868. évi augusztus 14-én 13637. szám alatt kelt vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelettel *hivatalból kapta*». Tehát a nélkül, hogy folyamodott volna érte.

Munkácsy elfelejtett idejében folyamodni a stipendiumért s ezt Ligeti csak akkor tudta meg, amikor már a folyamodások benyújtásának határideje lejárt. Ligeti erre személyesen kereste föl a kultuszminisztert, Eötvös József bárót, hogy előadja, milyen csapás az Munkácsyra ami történt, elmulasztván folyamodványát idejére benyújtani és kivált most, amikor végre Knaus mellé, Düsseldorfba juthatna, ami az ő legfőbb óhajta, most valóban végzetessé válhatik reá nézve, ha stipendiumhoz nem segíti a miniszter.

Eötvös, sajnálattal, de azt felelte, most már késő, nem segíthet, mert a folyó évi budget már ki van merítve. Viszont, megígérte, hogy a következő esztendőben lesz majd gondja Munkácsyra. Ligeti nem tárgyalt. «Kegyelmes uram», - kezdte kérését újból, - «hátha a magasra törő lelkesedést és a munkakedvet az egy évi nélkülözés előli benne, és félek, hogy excellenciádnak aligha lesz egyhamar alkalma jótéteményét ily kiváló tehetség fejlesztésére fordítani.» Végre is engedett a miniszter s így felelt: «No legyen meg tehát! Én neki a magam felelősségére ismét nyolcszáz forintot utalványozok a jövő évi budget terhére.»

És így is cselekedett, kijelentvén, hogy «az esetre, ha az a fiatal ember be nem váltaná a hozzá fűzött reményeket, ő a saját zsebéből téríti meg az állam pénzét.» De erre nem került a sor s az az egyszerű levél, amellyel tizennégy év multán a néhai nagy magyar író és miniszter özvegye üdvözölte a «*Krisztus Pilátus*» alkotóját, mintha csakugyan annak a nyugtázó kézszorítása lett volna, aki egykor a fiatal művésznek hitelezett.

Íme a levél:

Tisztelt Munkácsy úr! «Kitűnő emberek nem állhatnak egymás mellett anélkül, hogy kezet ne fogjanak egymással.» Ezt írta boldogult férjem a «*Gondolatai*»-ban. A sors megtagadta tőle

azt az örömet, hogy Önnel, kiért már évekkel ezelőtt lelkesedett, kezét szoríthasson azon percben, midőn az egész haza dicsóíti az Ön nagy művét. Engedje meg hát nekem, hogy mintegy szellemi üdvözléssel megküldjem munkáinak e kötetét. Fogadja el az Ő emlékeül s fogadja el egyszersmind, kérem szerény, de igen őszinte hódolatom kifejezését is. Budapest, 1882. márc. 9. Eötvös József özvegye.

Ligeti írt volt Knausnak is, de mielőtt a düsseldorfi művész várva-várt válasza megérkezett volna, Munkácsy lehozatta Bécsből a *«Lakodalmi hivogatók»*-at, hogy a pesti műtárlaton is bemutassa. A képet két hétre engedte csak át a bécsi műkereskedő, ez a két hét elegendő volt azonban arra, hogy megtekintsék azok, akik Munkácsy tehetsége iránt érdeklődéssel viseltettek. «E kép itt» - írja Ligeti, - «igen jó hatást tett, különösen a sajtó igen elismerőleg nyilatkozott róla. A kép azonban csak rövid időre lévén átengedve, mintegy két hét lefolyása után tulajdonosának visszaküldetett. Egy napon egy úri ember gróf Andrássy Gyula azon üzenetével jött hozzám, hogy ő excellenciája sok szépet hallván Munkácsy képéről, azt meg akarta nézni, de elkésett, most azt kérdezteti tőlem, nem volna lehetséges annak visszahozatalát kieszközölni, hogy ő azt megnézhesse? Én erre azt válaszoltam, hogy a kép néhány nap múlva itt lesz, a miről majd ő excellentiáját értesíteni fogom. Én pedig rohantam Munkácsy fölkeresésére, főlshólván őt, írjon a műárusnak, hogy késedelem nélkül, mint gyors-szállítmányt küldje vissza nekünk a képet. De hiába beszéltem én Munkácsynak, hogy most majd a miniszterelnök fogja az ügyét támogatni, és hogy majd így lesz, meg amúgy lesz, - az én jóhiszeműségemben sehogy sem akart osztozni, és a kép visszahozataláról tudni sem akart, míg végre határozott kívánságomnak engedve, így szólt: «No jól van, én visszahozatom a képet, de fogadni mernék, hogy nem fogok vele nyerni semmitsem». «Na hát fogadjunk» - felelém - «de mibe? Egy jó vacsorába?» «Áll!»

A kép megérkezett hozzám, a miről a gróftól értesítvén, ő többet magával el is jött. A képet megdicsérte, közvetítésemet megköszönte és eltávozott!

Míg én néztem utána, Munkácsy, ki addig egy melléktérben várta a gróf távozását, hozzám sietett és a vacsorát kezdte emlegetni, nevetve. «De nem úgy van», mondtam, «az ügy még nincs befejezve, az áldás majd csak ezután fog jönni.» De bizony várhattunk mi arra, nem jött az meg soha.»

Azaz hogy megjött bizony az mégis. Munkácsy *«Százszármalom»* című képe a gróf Andrássy-család birtokában van, egy kisebbszerű portréval együtt; a gróf koporsója fölé pedig, a terebesi családi sirbolt kápolnájába, Munkácsy 1894-ben festette a nagyszabású oltárképet *«Szent Asszonyok a keresztfánál»* a grófi család harmincezer frankos megrendelésére. Ugyan-ez a kép állott kisebb kivitelben, Munkácsyné térdeplője fölött Munkácsy párisi palotájában s a kép színvázlata, melyet kivételesen pasztellel készített a mester, egyike az ő szerencsés pillanataiban odavetett, színeiben zseniális apróságainak. A nagy képről majd annak idején fogunk szólni.

Ligeti ajánló levelére 1868 augusztus nyolcadikán érkezett meg Knaus válasza.

«Was nun Deinen jungen Freund Schützling betrifft» - írja a düsseldorfi mester, - «welcher hieher nach Düsseldorf zu kommen beabsichtigt, so verspreche ich Dir gerne ihm, wo ich kann, förderlich zu sein; ich bin zwar nicht in der Lage einen Schüler annehmen zu können, es soll ihm aber, so weit meine Zeit es erlaubt, mein Rath bei seinem Bestreben nicht fehlen.»

Amikor Ligeti közölte Munkácsyval a jó hírt, az csak úgy tombolt végtelen örömeiben és miután stipendiuma ügyét is szerencsésen eligazította Ligeti, csak épen búcsuzni ment haza nagybátyjához s aztán indulni akart rögtön.

De mégis belévelt egy jó hónap, míg útra kelhetett.

Ez az idő se veszett azonban el haszontalanul, vázlatkönyveibe sok becses kis adatot gyűjtött. A «*Síralomház*» első ötletét is ekkor kapta, még pedig Jankó János említette neki egy ízben, hogy milyen érdekes képet lehetne «kanyarítani» a síralomházba ültetett szegénylegényről.

XXXV.

1868 októberének első felében utazott Düsseldorfba.

Düsseldorf, a Rajna-parti Műnhen, egyike a legszebb fekvésű városoknak s természetes, hogy a festők szívesen telepednek meg benne. Művész-kolóniája ebben az időben szinte olyan népes volt, mint a műnheni; az élet olcsó, patriarkális, a vidék gyönyörű, a nép szelid és barátságos; az úgynevezett «düsseldorfi iskola» pedig vonzotta azokat, akik a pathetikus műnheni stílusnál inkább vágytak az egyszerűbb, természetihívebb felé, akik a klasszikusan «tökéletes» merevségeinél többre becsülték a néha ugyan alant járó, de szabad mozgásu, jellemzés-hűségére törekvő zsánert.

A düsseldorfiak az «igazság»-ot keresték a művészetben, - amitől nincs okunk ezuttal se megriadni, mert hiszen az ilyen nagyokat kongó jelszavak soha se jelentenek többet, mint amennyit a szó ér, akármekkora szó legyen. Mint akár a klasszikusok, a romantikusok, a naturalisták, vagy akár az impresszionisták «igazság»-a, a düsseldorfiak «igazság»-a is csak elmélet volt s annyit ért, mint minden elmélet: egy-egy zseniális művész teremtő ereje nyomán botorkáló mesteremberek vergődése az «iskola» mindig, a formákba kapaszkodnak, azt esztergályozzák iszonyu gonddal, roppant tökéletessé s egyre üresebbé. A düsseldorfi igazságból is, mihelyt iskolává nyomorodott, így lett valami limonádé ízű, regényeskedő érzélgés, mely tragikus homályban, sötét, komor színekben, világháborító viharra tornyosuló súlyos fekete felhők alatt adja - a libalopó cigányt.

Eszünkbe jutnak Heine sorai. Ő itt született s olvasva düsseldorfi visszaemlékezéseit, János Vilmos választó fejedelemről, («jóraláló úr volt, aki nagyon szerette és maga is gyakorolta a művészetet; ő alapította a düsseldorfi képtárt és az ottani csillagvizsgálóban máig mutogatják egy fölötté művészi faserlegét, amelyet szabad óráiban - huszonnégy volt neki napjában, - faragott») midőn «köszöni a jó szivességet», alattvalóinak kipróbált hűségét s feloldozza őket kötelmeik alól, - valahogyan egyre a düsseldorfi iskola komor világításu képeit látjuk magunk előtt. «Levették a városházáról a választófejedelmi címet, mindenütt mintha csak napfogyatkozásra készülnének az emberek, sívár némaság; a tanácsos urak olyan lemondólag és lassan lépdeltek, sőt még a mindenható utcai hajdú is olyan volt, mintha már senkinek se parancsolna... Én pedig mentem haza. Sírtam és jajveszékeltam, hogy a «választófejedelelem köszöni a jó szivességet.» Anyámnak elég baja volt velem, de én tudtam amit tudtam és hasztalan beszéltek nekem. Sírva feküdtem le és azt álmodtam, hogy végítélet napja van... A szép virágos kerteket és zöld réteket, mint szőnyeget szedték fel a földről és összegöngyölgették; az utcai hajdú, felállott egy magas létrára és levette a napot az égről, mellette állott a Kilián szabó és így szólt hozzám: nekem haza kell mennem, szépen fel kell öltöznöm, mert én halott vagyok és még ma lesz a temetésem... Egyre sötétebb lett, halványon fénylett néhány csillag az égen, majd ezek is lehullottak, mint ősszel a sárguló falevél; lassankint eltűntek az emberek, csak én, szegény gyermek, én bódorogtam ott egyedül... Végre megálltam egy dülledező parasztgunyhónál egy fűzfabokor mellett s látok egy embert, aki gödröt ás és látok mellette egy gonoszképű asszonyt, aki valami olyasfélét takargatott a kötényében, mint egy emberfej. A hold volt a kötényében. Óvatosan bocsátotta le a gödörbe... A pfälzi invalidus a hátam mögött állott és zokogva betűzte, hogy: a választófejedelelem köszöni a jó szivességet... Mikor fölébredtem, a nap éppen úgy süttött be az ablakomon mint máskor...»

És az ember, ellenére azoknak a bús világítású, apró eseteket végítélet napjára illő hangulatban tálaló képeknek, megkönnyebbülve konstatálja, hogy még mindig szét vannak teregetve a föld virágos, zöld szőnyegjei, a hajdú hasztalan kapaszkodik a nap után, a hold sincs gödörbe temetve és a nap épen úgy süt be az ablakon, mint máskor.

Munkácsy színeit is fenyegette ez az édeskés német borongás és hosszasan küzdött, amíg végre ebben is rátalált önállóságára. Rajongott Knausért s eleinte külsőségeiben is hatása alatt volt Düsseldorfban, amikor pedig szabadulni igyekezett, maga Knaus kedvetlenítette el, nem bízva a saját egyéniségét kereső fiatal művészen. Az igaz, hogy tévedését a befejezett *Siralomház* előtt menten bevallotta. Általában véve azonban, Munkácsyra lágyítólag hatott Düsseldorf s egyénisége, éppen a korlátlan rajongás révén, amellyel Knaus iránt viseltetett, komoly veszedelemben forgott.

Knaus (sz. 1829) hatalmas jellemző-ereje volt Munkácsyra a legüdvösebb befolyással, felfogásbeli egyszerűségét is szerencsésen nevelte, de bizony a német paraszt-zsáner mestere kissé alantjáró szellem volt s magasabb tartalmú koncepciókra nem volt fogékonysága. Az ő higgadt, csöndesen mosolygó természete nem egyezett Munkácsy erőszakos, megrázó érzésével, de talán épen azzal erősítette, hogy gátolta s azzal használt neki, hogy tekintélye súlyával vissza-vissza szorítván őt, tartalmában tisztította, iszapját leülepedésre kényszerítette. Főként technikájának befejezettségét bámulta sóvárogva Munkácsy s az egész düsseldorfi iskola. Többé-kevésbé az egész kolónia Knaus hatása alatt állott e tekintetben, lesték minden ecsetvonását s modora törvényeket szabott.

Knaus szívesen fogadta Munkácsyt, akit jó szerencséje ezúttal is követett. Megérkezése után, október huszadiki kelettel a következőket írja Ligetinek Düsseldorfból: «... Megérkezésem után mentem egyenesen lakás keresésére; hogy azonban erre némi tájékozást szerezzek magamnak, föl akartam keresni egy itt levő müncheni *Ludwig* nevű ismerősömet, akitől tanácsot kértem volna. Kérdezősködve tehát a Mahlkastenben lakása felől, utasítás szerint mentem egy házba, hol ismételt kérdésemre: vajjon lakik-e itten egy Ludwig nevű festész? igenlő választ nyertem s bevezettetést a szobaleány által, ki a csengetésre kinyitotta az ajtót, egy pompás szobába, hol a keresettet bevárjam. Várakozásom közben elég időm volt körütekinteni a szobában és meg nem foghatni az egész dolgot, tudva, hogy az én Ludwigom olyan magam forma s hónapos szobában szokott lakni. Itt pedig egy herceg is ellakhatnék. Szóval nem tudtam, hogy hol vagyok; azt gyanúba kezdtem venni, hogy jó helyt járnék, legfőljebb gondolám, ha elválásunk óta holmi gazdag házasságok történtek volna. Azonban, amint így töprenkedem, egyszer nyílik az ajtó s belép, de ki?... Sejtelmem igaz volt, hogy nem az én ismerősömnél vagyok, mert a belépő idegen volt, épen e szobákba illő intelligens ember; természetesen én aztán kezdtem exkuzálni magam, mondtam, hogy egy Ludwigot keresek s távozni akartam s midőn ezt tenném, mondja az idegen nyájas mosolylyal, hogy ő is Ludwig és festő, csak hogy neki a keresztnéve Ludwig, a vezetéknéve *Knaus*... Itt megálljon egy kicsit Ligeti úr, s képzelje el magának meglepetésem mívoltát, ha ugyan lehet azt elképzelni. Én Isten kezét láttam benne, mely engem megérkezésem első perceiben ily különösen odavezetett, hová már oly rég vágytam. Természetesen a Knaus név hallatára, mint egy villámütéstől találva éreztem magamat első pillanatban, alig tudtam szóhoz jutni; de aztán még is csak összeszedtem magam s mondtam, hogy ki vagyok, és hogy nem mertem volna így ajtóstól berontani hozzá, de ha már így történt, hát nagyon örvendek. Ligeti úr levelét ugyan nem adhattam mindjárt át, mert nem volt nálam, hanem különben sokat kérdezett az igazi szíves és meleg visszaemlékezés hangján Ligeti úr felől, mire én hűségesen válaszoltam. Én ki is kértem mindjárt abbeli szívességét, hogy néha legyen útmutatóm, mit ő nagyon szívesen meg is ígért; és már volt is nálam. Az ateliert, a melyben vagyok, ő rekkommendálta, így történt, hogy tovább nem is mentem keresni, mert egészen jó s még az az előnye van, hogy Knaustól talán 100 lépésnyire van».

Düsseldorfi levelei az első hónapban teli vannak hódolattal Knaus iránt. 1869 január tizedikén írja: «Igen bizony! kiderült ott is valahára, és tiszta kék egén fényesen ragyog Knaus meleg barátságának éltető napja, át meg át hatva sugaraival keblem minden rejtékét. Hogy miben mutatkozott Knaus ily barátsága, ah! egy kedélyes társaság között elköltött ebédben, melyre engem is meghívni elég szíves volt...»

Később, Knausnak egy kiállított művéről írva, lelkesen kiált föl: «Hát bizony csak famoze Kerl ist dieser Knaus, der Allmächtige soll ihn schützen!» igéri magának, hogy «megstudírozom úgy, hogy vagy ragad rám belőle vagy belebolondulok. Hogy a kettő közül melyik történik meg, majd meglátjuk a következő két nagyobb képnél, melyeket nem sokára kezdek, egyik a *«Falu kutyája»*, a másik *«Siralomházi jelenet»*.

Megismerkedik Vautier Benjáminnal (sz. 1829) s tőle is tanul. Természetesen Vautier is a sváb és rajnai népelet jókedvű zsáner festője, a zsáner felé biztatja őt s itt készített első tájképei után (*«Aratáskor»*, *«Viharos tájkép»*, *«Száras malom»*) megfesti az *«Ásítózó suszterinas»*-t. Düsseldorf szép fekvése, a gyönyörű vidék hatása alatt tájképeket is próbál s bár ezt a műfajt soha se tekintette igazi alkotásnak, néhány sikerült tájképet festett.

Munkácsy azonban, hova-tovább, mind kevésbbé volt megelégedve magával. Érezte, hogy kezdi veszíteni önállóságát Alakjai idegenek, mint a *«Regélő vándor»*-on.

Dolgoztam én szakadatlanul - beszélt nekünk egy ízben, - de nem szerettem azt, amit csináltam. Amikor a palettát kezembe vettem, nem ment a munka olyan igazán, mint régebben, amikor még kevesebbet tudtam, de azt hittem, Isten tudja micsoda remekmű lesz abból, amit éppen csináltam. Éreztem, hogy csak vásári portékát gyártok, amit más is meg tudna festeni. Rossz kedvem volt. Azt hittem, most sül majd ki, hogy elfogyott a szufla s többre már nem telik. Szerettem volna levakarni másnap, amit előtte való nap vászonra kentem, hiszen olyat láttam én másnál is. Töprengtem, mi lesz már belőlem... Úgy járkáltam egyik műteremből a másikba, mintha elvesztettem volna valahol valamit s azt keresgélném. Minden héten más modorba zökkentem, ma az egyik piktort utánóztam, másnap a másikat. Szólni se mertem arról senkinek, hogy mi bajom, de olyan szerencsétlenül éreztem magam, mint egy kivert kutya.

Ekkor ötlött eszébe a *Siralomház*.

Elkészítette vázlatát s a rajzot megmutatta Knausnak. Knaus azonban egész ridegen azt tanácsolta néki, ne fecsérelje idejét ilyen vakmerő, erejét túlhaladó vállalkozásra, hanem csak folytassa szépen, nyugodtan és rendszeresen tanulmányait.

Ekkor írt Engel barátjának Bécsbe, egy elkeseredett levelet, amelyben panasz, szomorúság, harag, rajongás, lelkesültség, de meg nem rendíthető erős akarat, remény és meggyőződés van kifejezve, - «majd megmutatom annak a németnek, hogy én azt a képet mégis megfestem és lesz belőle kép!»

Március elején fogott a képhez, lázasan, csak annak élve. Négyszer kezdte teljesen újra, mert hisz az eszmét látta, tisztán állott előtte, de a kivitellel nem volt megelégedve, «folyton a más munkájához hasonlított». Juliusban panaszkodik Ligetinek, hogy pénze már nagyon fogytán van, mert csak a modellek is két forintjába kerülnek naponta s miután időközben harmadszor is folyamodott stipendiumért és a kormány utalványozott is néki hatszáz forintot, kéri Ligetit: az Isten szerelmére, küldje a pénzt minél előbb! Ugyanekkor két kis tájképet küldött a pesti tárlatra; az egyiket Andrássy Gyula gróf vásárolta meg.

Amikor a kép, ezúttal ötödször újra kezdve, alá volt festve, azt írja Engelnek: «Barátom, a *Siralomház* alá van festve. Az apró festőknek nagyon tetszik. Tegnap Vautier volt nálam és elismerőleg nyilatkozott, azt mondván, «ha színben is oly hatásos lesz, gratulálni fog a

képemhez». Néhány hét múltán ezt írja: «Pajtás, búcsut járnak hozzám a piktorok, persze ők még *Siralomház*-at nem láttak, hát nekik nagyon tetszik. Mindenütt sokat beszélnek a képemről, no de igyekszem is úgy megcsinálni, hogy Knausnak is tessenek, aki most nincs Düsseldorfban. De szeretném, ha látnád, majd elküldöm a fotografiáját.»

Szeptember harmincadikán írja Ligetinek, hogy a stipendium hatszáz forintját nem kapta ugyan még meg (akkor már úton volt a pénz), de «hogya Ligeti úr akkorig nem járt el benne, azt ugyan nekem hiába beszéli akárki, még magának Ligeti úrnak sem hinném, tudva, hogy értesülve van rendkívüli állapotom felől... Bizony furcsa is az, amikor az ember nem érez a zsebében egy veszett krajcárt sem, amint én voltam az elmúlt néhány napon át. Csak voltam, mondom, de volnék ám még most is, ha be nem teljesül rajtam azon jó közmondás, hogy a segítség mindig ottan van legközelebb, a hol a veszély legnagyobb. Midőn zavarban voltam, mindig arra gondoltam, hogy most már rosszabb nem lehet. Minthogy pedig a természetben megállapodás nem létezik, ergo sorsomnak csak jobbra lehet fordulnia, és ez a gondolat mindig valami kedves sejtelemmel töltötte be aggályos lelkemet. És csakugyan egy szép péntek napon, épen azon, amelynek reggelén szép 26 talléros számlát kaptam a festékkereskedőtől (ami azonban jó kedvemben legkevésbé sem háborított), bekopogtat a műterembe valaki. A «herein» szóra benyit egy kerek emberke; rokonszenves alakja, mint egy vigasztaló angyal, tünt föl előttem. Először angolul szólított meg, de látva, hogy nem sejték hozzá, németül mondta, hogy atelieremet akarta megnézni, mert hallotta, hogy egy nagyobb képet festek, s szavai végeztével már munkában levő képem előtt állott... Hosszú néma csend állott be... Arcáról nem bírtam leolvasni, micsoda hatást tesz rá képem, végre megnyílnak ajkai, kérdé, hogy mennyiért engedném át neki a képet? Képzelteti, mennyire meglepett ez a kérdés és mennyire zavarba hozott, miután még soha sem gondoltam az árának meghatározására. Anglusom azonban olyan arccal állott előttem, a miről a legkomolyabb vevő szándékot olvastam le. Egy pár percnyi gondolkodás után feleltem tehát - mondván - tíz ezer frank. Ismét néma csend... Nem bírtam leolvasni arcáról semmit, míg nem azt kérdezte, hogy mikor lesz kész és mennyi előleget kérek rá? Nem hittem füleimnek!... Megtapogattam magam, hogy álom-e vagy való - és úgy találtam, csakugyan, való miszerint a 10,000 frankból egy garast sem alkudva le, hanem kivéve tárcáját, 100 tallért adott azon megjegyzéssel, hogy az előlegül kért még 200 tallért, legközelebb Párisból küldi meg, hová most utazik. Ez a hír bizonyára Ligeti urat is kedvesen lepi meg stb.»

Október tizenharmadikán értesíti Ligetit, hogy stipendiumát megkapta és köszönetet mond fáradozásaiért. Ugyanekkor írja: «Kezd nem rosszul menni a dolgom. Annak a hírére, hogy képemet oly jól eladtam, az itteni műkereskedők nem tudnak eléggé nyájasok lenni.»

«Kész a képem, - írja később Engelnek - kész a *Siralomház*! Tegnap bekopogtatott hozzám Knaus, az én kis műteremnek alig nevezhető szobámba, oda áll a stafelej elé és nézte, sokáig nézte a *Siralomház*at. Aztán izgatottan felém fordult, hevesen megszorította kezemet és bocsánatot kért tőlem, hogy rajzom bemutatásakor oly kicsinylőleg nyilatkozott velem szemben. Gratulál és azt tanácsolja, hogy küldjem el a párisi kiállításba - ilyen képet mostanában senki sem festett. Ki vagyok békülve sorsommal, de csak azért, hogy az a nagy német bocsánatot kért tőlem. De büszke is vagyok az ő bírálatára. Jövő héten küldöm Párisba.»

November végén kelt levelében a következőket írja Ligetinek: «Ime én is megszólalhatok ismét, még pedig azon tudattal, hogy az ön protektori és atyai szívének örömet okozok a következő sorokkal. Képem valahára kész lett s a tűzpróbán már keresztül is ment, a mennyiben Vautiernek egy képével külön volt kiállítva s annyira tetszett, hogy bizony-bizony nem hittem volna s csak azt sajnáltam, hogy már el van adva, mert most sokkal jobban eladhattam volna, a kölni múzeum számára, ahonnan két ízben is kaptam fölhívást. Ma indítom képemet útnak Páris felé, ahová valószínűleg egy pár hónap múlva magam is követni szándékozom. Noha itt valóban jól kezd menni dolgom. Amióta képem ki volt állítva, az

egész környezetem megváltozott, büszke professzorok a legnyájasabban üdvözlnek... különben az ilyfélét ismeri ön.»

1870 április harmadikán értesíti Ligetit, hogy a képért, éppen a becsomagolás előtt, húszezer frankot ígért egy angol, de minthogy az már akkor el volt adva, rendelt hát egy hasonló nagyságú képet húsz ezer frankért. «Istók bizony - írja Munkácsy - majdnem resteltem megírni, mert attól félek föllentésnek fogja találni, hanem akár hiszi, akár nem, úgy van.» 1870 május huszadikán pedig ezt írja: «Most vettem Párisból egy sürgönyt, mely tudatja, hogy a jury képemnek odaítélte az arany medaliumok egyikét, s tudván, hogy a hír senkit jobban meg nem örvendeztet, mint az én patronusomat, tehát siettem azt vele tudatni.»

XXXVI.

A bolthajtásos komor helyiség félhomályában, fehér terítővel borított asztal mellett ül a halálraitelt betyár. Súlyos bilincs a lábán. Az imádságos könyvet elrúgta maga elől. Rémuló arcú gyerekek, kíváncsi asszonyok állanak előtte. Egy vénasszony jajgat: Istenkém! Istenkém! - és látni se akarja, de azért eljött, hogy megnézzze. Ott az a fiatal anya is már, karján a csecsszóó gyermekkel, aki szánakozva nézi majd a halálrahurcolt Messiást is. A Messiást megmutatja kicsinyeinek, míg erre a boldogtalanra csak maga vet egy félig vádoló, félig szánakozó pillantást s gyermekét úgy öleli előle, mintha féltené, hogy rá talál tekinteni az az elkárhozott. A harmadik asszony, kosárral karján, alig mert bejönni, menne is már, de nem eresztí az, amitől borzad. A katonaviselt marcona kovács csak úgy félvállról tekint rá; látott ő már különb sort is ennél, hanem azért kiveszi mégis egy pillanatra a kurtaszárú makrapipát szájából s ott az arcán a gondolata, hogy: ez a regula testvér!... Egy fiatal parasztlegény lesütött fővel, meghatottan nézi, talán valami atyafiság is lehet köztük, tán egy jó szót is kívánna mondani néki, de azt a szót se találja és ott a panganétes katona a halálraitelt mögött.

És ami a betyár-romantikából megcsinálja a mély perspektívájú tragédiát, ami a verembe zuhant fenevad sorsa iránt is irgalommal tölt el bennünket: az a két alak, ott jobbra, egészen közel hozzá, olyan közel, hogy egy ökölcsapással agyonzúzhatná őket. Egy asszony a sarokban, a fal felé fordulva zokog s bújna szegény a kőbe, süllyedne a föld alá szegyenében, de mégis ott van mellette, mert az a bilincsekbe vert, kötélreitelt gonosztevő az ő embere, apja annak a csöpp jószágnak, aki ott ácsorog mezítláb s az ujját szopja. Hát velük mi lesz aztán?... Az asztal mellé cseréptányér van letéve a földre, egy-két irgalmas garas gyűlt is már számukra.

Két gyertya között feszület áll az asztalon s a feszület előtt a betyár keze még konokul ökölre szorítva, tekintete még dacos, de már ott sápad rajta a kétségbeesés, szeme előtt kísért a halál s csak az ád erőt néki, hogy nézik... Ha majd elfogynak előle a nézők és magukra maradnak ők hárman, majd odaszól akkor az asszonyhoz, hogy - ne sírj már no!... És a gyereket is megcírógatja... És majd ha azok is elmennek és majd ha nem látja, de senki, oda borul akkor ő is a feszület elé...

A nyitott ajtón dereng be némi szabad világosság, azt is megdézsmálja a külső folyosó fölé vert vasrács s a még eleven ember ravatalán égő két gyertya sápadt fénye küzködik a félhomálylyal.

Milyen csönd van! És hogy hallja az ember annak a szerencsétlen asszonynak a fuldokló zokogását.

Az első magyar zsánerkép ez, amely műremek, magyar festőművésznek első maradandó becsű alkotása.

Vizsgáljuk előbb a kép tartalmát.

Jaj annak a festőnek, aki litteraturát csinál az ecsettel. Néki az alakjait s a cselekvés egymásutánját nem a lélekküzdelmeket nyomon követő szavakkal, hanem formákban, színekben kell kifejeznie az ideáját; a festő alakjai nem mozdulnak, cselekvésüket, lelkiállapotukat csak egyetlen pillanatban mutathatja be vásznán, tehát az egész ábrázolt esetnek, alakjai lelkiállapotjának éppen azt a pillanatát kell megkapnia, amely mindent egyszerre, egészen, egységesen kifejez és jellemez egyazon vásznon. A hely, az idő és a cselekvés egysége könyörtelenül kötelező a festőre nézve, de sőt úgy kell elénk állítani ezt az egyetlen pillanatát a jelennek, hogy lássuk a multat s tudjuk a jövőt is. Egyike volt ez mindenha a festő legbajosabb feladatainak, az antik művészet az akció sorozatok egymásutánját adva bujt ki alóla; a görög festők, - amennyire Pauzaniasz Periegezise után sejtjük s a cseréprajzok informálnak, - nem tudták megoldani; a naiv középkor művészei pedig szintén sorozatokkal, az alakok szájába vagy kezébe adott feliratos szalagokkal segítettek magukon. Ez az egyik főoka annak, hogy az antik művészetek a külső szépnek, a formáknak kultuszát viszik tökélyre, - a belső kép, a tartalom után a középkor tapogatózik, amíg végre lelket igazán csak a művészetek új-kora ad a formákba.

A Siralomház teljesen megmond mindent. Tudjuk az esetet: ez a nyers lelkű ember nagyokat vétett, rabolt, ölt, elfogták, elítélték, holnap akasztják. Arca, magatartása jellemzi őt, környezete pedig az esetet. Családja gyászban, szégyenben és nyomorban marad utána. Az az elforduló asszony, aki mégis ott van mellette s a gyermek: a legmeghatóbb, legbeszédesebb festett jelenetek egyike. A falu nézi, megdöbbenve, szánakozva és ismerjük néhány bemutatott alakja után a falut is. Az eset hatása minden arcon jellemző, s egyben jellemzi az alakokat egyenkint is.

Bár nem holmi arra való ostyák a művészi formák, hogy többé-kevésbé keserű erkölcsi vagy filozófiai labdacsoportokat takargasson beléjük a művész, de nincs műalkotás, amelynek erkölcsi tartalma ne volna. Nincs *l'art pour l'art*. Minden igaz művészetben, (sőt a három esztendő gyermekember próbálgatásaiban, az eszkimó iramszarvas agancsra karcolt ákombákjaiban is, a pásztor ember bicskafaragásában) él s kifejezésre jut a művész lelke, tudásának, érzésének és meghatottságának arányában. Ahogy az emelkedett lelkű művészember él az alakjaiban s ítéletet mond róluk, úgy az aljas lelkű, föstvéni alakjait, beléjük fogja festeni saját lelkének aljasságát, bármint iparkodjék tárgyilagos maradni, sőt ha sikerülne teljesen objektívnek maradni, ami lehetetlen, éppen ez tanuskodik ellene. Így van ez az irodalom terén is; Flaubert halhatatlan Bovaryja, a lehetséges tárgyilagosság e mesterműve, Flaubert egyéniségét jellemzi első sorban. Akár akarja, akár nem, a festőművész véleményt szuggerál tárgyáról alkotásában a nézőnek s egy bizonyos fajtájú filozófiával szolgál, annál érdekesebben, hogy mindezeknek magáévá tételében nemcsak sokkal több szabadságot hágy nézőjének, mint például az író az olvasójának, de úgyszólván teremő társává kényszeríti véleményének, erkölcsi ítéletének megformálása közben s nem csupán egy hangulattal, de gondolatokkal gazdagítja, a melyekhez annál inkább ragaszkodik a néző s az olvasó, bármilyenek legyenek azok, mert hisz alkotásukban közreműködővén, joggal a sajátjainak is érzi azokat.

Munkácsy e képén a legtisztultabb erkölcsi hatással szolgálván, értékben annak megfelelő hangulatot ébreszt bennünk is, amihez aztán viszont mi, egyéniségünk gazdagsága arányában, keresünk formákat.

Ezt a képet csak magyar művész festhette meg így.

Kutatva maradandó becsének mélyebben fekvő okait és kiegészítéseül annak, amit a Lakodalmi Hivogatók kapcsán mondtunk s anélkül, hogy átlépnők az író munkáját a festő alkotásaitól elválasztó határokat, a melyek főként a festő kifejezésének módjában és eszközeinek természetében foglalvák, ugyanazon elmélet kínálkozik alkalmazásra, amelyet Beöthy Zsolt állít föl, az irodalmi maradandó alkotások törvényeit keresvén. «Az az egész probléma, amellyel az irodalmi elmélet foglalkozik, két kérdésre vihető vissza: miféle tényezők működnek közre az irodalmi művek keletkezésénél és az irodalmi műveknek

micsoda tulajdonságai azok, amiktől hosszabb vagy rövidebb életük függ?» Hangsúlyozva a kidolgozás döntő súlyú értékét, ami az irodalmi alkotásban is szinte olyan elsőrangú tényező, - ugyanezt a két kérdést állíthatjuk föl egy festmény előtt, művészenek egyéniségéről s invenciójáról, azaz tárgyának belső tartalmáról szólva.

«Kétségtelen az, hogy (a festő csakúgy mint) az író, művét lelkének nem csak sajátlag egyéni elemeivel, adományaival, tartalmával alkotja, hanem jelentékeny részük van az alkotásban valója ama elemeinek is, melyek voltaképp egész nemzetének, egész korának, sőt a multnak vonásai. Minden irodalmi művet nemcsak az egyén lelke alkot, hanem benne és általa nemzetének lelke, korának lelke s a hagyomány útján a mult nemzedékek lelke. A kapocs, mely bennünket a nagy írókhoz és műveikhez fűz, nem csak a lángelmének vonzó ereje, hanem az is, ami benne és bennünk mint egy nemzetnek, egy kornak, egy hagyománynak közös lelke él és hat. Arany költészete nem csak az ő lelkének a miénktől tartalmára és mértékére nézve való különbözése által hat, hanem azzal is, hogy a mi magyarságunk, a mi törekvéseink, a mi kedves hagyományaink szintűgy élnek benne, mint bennünk s tisztább, mélyebb és erősebb kifejezésre jutnak.»

Mindez talál, áttéve Munkácsy s művészetére, mindaddig, amíg alkotásaiban az ő magyar erejéből táplálkozik, tehát amíg maradandó becsű műveket teremt.

A magyar irodalom összes maradandó becsű alkotásainak, a krónikásoktól elkezdve, Balassi Bálinton, Gvadányin keresztül Katonáig s Arany Jánosig, van egy olyan vonása, amely szuverénül jellemzi: *az erős nemzeti érzés uralkodása*; a fajszeretet, a nemzeti érdek s mindaz, ami vele összefügg, főként a magyarság féltése és megbecsülése nyomon kísérhető irodalmunkban elejétől máig s minden maradandó becsű alkotás a magyar természet, jellem és érzület találó kifejezése.

Ha szólhatnánk magyar művészettörténetről, - ezidáig csak arról lehet szó, hogy mi a művészetek története Magyarországon, - abban is ugyanezt konstatálhatnók s az lesz magyar művészet, amiben ezt fogjuk konstatálni, aminthogy hasonlót tapasztalunk az összes nagy nemzeti művészetekben, Egyiptomtól elkezdve, Asszirián, Babilonon, Görögországon, Etrurián, Rómán keresztül, valamint a középkori nemzetek művészetében, Spanyolországban, Itáliában, a Németalföldön el egészen a mult századközépi angol művészetig, bár kapcsolatos hatásai alatt egymásnak a fejlődés külső formáiban, de mindenha s mindenütt akkor teremtett maradandót a képzőművész, amikor zsenijének a zamatja nemzeti. A németalföldi festészet története szolgál erre a legjellemzőbb példákkal. Milyen színtelen, kérészéletű erőlködés ott a művészek munkája mindaddig, amíg az olasz Renaissance óriási idegen terhe alatt vergődik a festészet s milyen hatalmas, mihelyt haza talál, otthon marad és nemzetivé lesz. Vagy az egyiptomi művészet, - amely jellemző vonásainak pregnáns volta, keletkezésétől teljes lehanyatlásáig való áttekinthetősége révén is a legbecsesebb művészethistóriai tanúságokkal kínálkozik, - milyen beteg és tucat az asszir és perzsa hódoltság idején, hanyatló mindig, valahányszor a nemzeti érzés satnyul, viszont virágzó s alkotó ereje teljében akkor van, amikor szabadon nyilvánul és erős a nemzeti érzés.

Ez a reveláló nemzeti érzés nyilvánul a *Siralomház*on, ez jellemzi Munkácsy összes maradandó becsű alkotásait, ebből az erősségből táplálkozik zseniális egyénisége a Jézus-képek s a Milton alkotásakor, lévén azok mindmegannyi nyomon kísérhető evolúciói úgy fogamzás, mint felfogás és beállítás dolgában az ő magyar tárgyú képeinek, de a melyeken a folytonos idegenben tartózkodás folyamán, ugyancsak nyomon követhető a nemzeti érzés vérszegényedése s véle arányban, - valjuk ezt most be, a mikor örökbecsű alkotásainak hosszú sora elé érkezik a *Siralomház*-zal - a művész hanyatlása. Ez a reveláló nemzeti érzés az, amely hivatva van, hogy megadja karakterét a magyar művészetnek, ha majd lesz a műértő és műpártoló magyar közönség közreműködésével, erős, egészséges nemzeti művészet. Addig,

ahány *Siralomház*, külföldre kerül és ott marad, vele vagy utána vándorol művésze is, hogy ott is pusztuljon.

A *Siralomház* tartalmának magaslatán áll a kép kidolgozása is.

A kidolgozásnak harmóniában kell lennie a kép tárgyával. Egy drámai jelenet más szín-összhangot, más világítást, sőt másmilyen ecsetkezelést kíván, mint például egy szelid idil. A kép színei összhatásának, a tónusnak is ki kell fejeznie a kép tartalmának karakterét.¹² Jó zenét hallva, egy-két perc elegendő, hogy teljesen tisztában legyünk az egész zenemű jellegével, - így, egy festményre pillantva, a nézőnek rögtön belé kell magát találnia a kép tárgyának hangulatába: a színek összhatásának kell őt azonnal lelkiharmóniába helyeznie azzal, amit a festő mutat néki vásznán. A szónok nemcsak azzal irányítja hallgatóit, amit mond, de anélkül, hogy szavait értenők, már maga a hang s a hanglejtés is elegendő, hogy tudjuk, gyászbeszédet mond-e vagy ünneplő-szónoklatot, vádol-e vagy védbeszédet tart. Ha a festő helyesen oldotta meg koloritjának e filozófiai részét, szóval azt, amivel színeinek összhatásában tárgya jellegének tartozik: a festményre vetett első pillantásnak abba a hangulatba kell bennünket ringatnia, amelynek előidézésére a művész egész művével törekszik s amelyben, mielőtt jóformán még meg is különböztethettük volna az alakok és tárgyak formáit, mielőtt még kivehettük volna az egyes részletek jellegét, már úgyszólván tudjuk a képet, készen vagyunk, hogy megértsük és úgy, amint ő kíván megértve lenni.

Nem zavarja meg ez egy csöppet se a kolorit egyéni voltát. Rubens, az az eredeti Rubens marad, Rembrandt is híven az a Rembrandt, akire azonnal ráismerhetünk, bár koloritjaik összhatása megannyiszor hűségesen alkalmazkodik tárgyuk jellegéhez. Rubens párkái a Medici-sorozatban, csak olyan Rubensek, mint «Lajos születése» - s a két kép tónusában mégis kifejezésre jut az a különbség, amit a két képtárgy különböző jellege kívánt meg. Az «Asztalos család» és a «Vén filozófus» egyformán a legegényibb Rembrandt munkák, rájuk ismer azonnal mindenki, aki életében három Rembrandt-képet látott - s a különbség, amit a két különböző képtárgy jellege megkíván a színek összhatásában, gyönyörűen rajtuk van és anélkül, hogy kilépett volna Rembrandt, egy tapodtnyra bár, a saját egyéniségéből. Delacroix,¹³ aki kétségen kívül egyike volt a legnagyobb koloristáknak, nem csupán arra törekszik, hogy palettájának ragyogó színei harmóniában legyenek tárgyának jellegével, de festményeinek általános tónusa mindannyiszor mintegy már előre jelzi azt; mielőtt még közről szemügyre vehetnők egyes alakjait s cselekvésüket, megkapott már bennünket az egésznek az a megdöbbentő, komor vagy ünnepélyes jellege, amiben úgyszólván, sűrítve van magának az egész témának a hatása.

A *Siralomház* tartalmának jellegét remekül fejezi ki a kép sötét tónusa. A düsseldorfi szinpadi sötétséghez Munkácsy megtalálta a tragédiát. Lehet, hogy éppen annak a sötétségnek a révén jutott hozzá; a koloristák fantáziája a színeken keresztül dolgozik, hogy úgymondjuk, a művész feketén vagy pirosan látja tárgyát. Ő, ebben az időben, düsseldorfi tónusokban látott, feketén - és ez szerencsésen összefért sok küzködésen átment egyéniségének inkább szomorú alaphangulatával is.

Koloritja egyszerű, színekben nem pazar. Erő, csupa erő minden ecsetvonása.

A kolorit, - amely a kép tartalmának jellegét is meghamisíthatja, ahogy ez néha a színvakmerőségekben bujálkodó Rubensen s a ragyogó színekbe szerelmes velencéseken gyakorta megesik, - olyan tömören fejezi ki azt, amit mondani akar, mintha egyéb kifejezés nem is volna rá. Valeurjei gondosak, bár ő ezt később elhanyagolja néha.

¹² Montabert: «Traité de peinture.»

¹³ Véron: «La Peinture.»

Számtalanszor vádolták, hogy nem tud rajzolni. Rubens se tudott többet, de segített benne a rajzoló a gondolkozó s a gondolkozón segített a festő.¹⁴ Ezért számtalanon vannak, akik szilaj lendületében nem tudják Rubenst követni. «Érzik, hogy valami kitörő fantázia repíti, de látni csak azt látják, ami lefelé húzza a közönségesbe, a túlságosan reálisba; látják a duzzadó izmokat, a dagadó s gyakran elhanyagolt formákat, a nehézkes típusokat, azt a sok-sok húst és vért. Azt nem veszik észre, hogy megvannak a formulái, van stílusa, eszménye és hogy az a magasabb rendű formula, az a stílus, az az eszmény a *palettáján van*.» Munkácsy csakúgy, mint a többi nagy koloristák: Rubens, Veronese, Titian, Rembrandt, Giorgione, Tintoretto, Correggio, Delacroix nem olyan középszerű rajzoló, mint ahogy mondogatják. A valóság az - írja Véron, - hogy nem a rajzra helyezik a fösúlyt, azaz jobban mondva, mindegyikök rajzában természetük lirizmusa érvényesül és olyan hatalmas függetlenséggel kezelik és alkotják a formákat, hogy azon botránkozik meg a kaligrafisták tehetetlensége és tudatlansága. Nem lenne bajos kimutatni, hogy bizonyos tekintetben s éppen a lényegesben, a koloristák rajza magasabb becsű azoknak a professzoroknak a rajzainál, akik hivatásszerűen hirdetik az egyedül üdvöztető rajzot. A koloristák reliefje a «*modelé*», igazabb, élőbb és kétségtelen, hogy azok a hullámzó, el-elmosódó vonalak, amelyekkel ők jelzik a körvonalakat, inkább kifejezik a természetet, semmint azok az élesen kiváló, merev vonalak, amelyek kimetszik a vászonnál Ingresnek és iskolájának az alakjait. A rajz, Thoré jellemző meghatározása szerint, nem egyéb a festészetben, mint az ütem a zenében. Mi az ütem hang nélkül? Üresség, lehetetlenség. Az ütem a hang határa s így a rajz is a szín kerete. Prudhonról mondták, hogy nem tudott rajzolni a szerencsétlen! Az igazság az, hogy nem úgy rajzolt, mint versenytársai. Eljárása teljesen más módon volt s eredményeiben ugyancsak becsesebb. Míg Dávid iskolája a külső vonalakat rajzolta, azt hívén, hogy az alakot adja, annak geometrikus körvonalait adván, valami keretfélét, amiből hiányzik a belső valóság, - Prudhon rendszeren a világosság és árnyék nagy masszait rakta föl eléb s alakjainak a reliefjét dolgozta. A festészetben a rajz nem is egyéb, mint a színezés differenciáinak az eredménye, - az az eszményi vonal, amely a színezett felületeket határolván, elválasztja őket egymástól. Ezeknek a színezett felületeknek a reliefjeit szintén csak a színek adják meg s ez az, amit «*modelé*»-nek nevezünk: a színek s a világosság gyöngébb vagy erősebb volta domborítja ki és viszi hátrább az ábrázolt alakok egyes részeit.

Munkácsy eljárása is körülbelül ilyen volt. Legnagyobb vásznainak a rajzával is végzett egy délután s inkább csak a kompozíciót jelezte néhány gyors szénvonással, ami nem zárta ki azonban azt, hogy egyes alakjairól gondos, külön-külön színvázlatokat és tanulmányokat ne készített volna, amelyek igen gyakran megannyi kis remekművek.

Egyes képein, mint ezen a *Siralomház*-on s később is, körülbelül a nyolcvanas évekig, túlságosan bitümbé dolgozott, végtelen kárára az utókornak, mert ez a gyönyörű meleg tónusokat ágyazó festék, amilyen hálás eleinte, olyan alattomos és gonosz, amikor megvénül. Nagyobb mennyiségben alkalmazva nem szárad, nem hal meg, hogy az idő nemes patinája bevonhassa, hanem megöregszik s folyton élni akar, - színét veszti, ráncosodik; ha meleg van nyújtózkodik s összezsugorodik, mihelyt fázik. A *Siralomház*-at is megviselte már a bitüm, a «*Tépéscsinálók*» valósággal oda van s a *Milton* is szenvedett már sokat.

Munkácsy először valami dús bitüm- és okkerkeverékkel vont be vásznát s abba dolgozott azután. A rajzot hol az ecset nyelével, hol meg csak úgy a hüvelykujjával jelezte, néha pedig balkézzel, a karján fekvő paletta sarlójának a hegyével, egész karból vont nagy sebesen a kontúrokat. Arcképe, amelyet tizenöt évig készült a florenci Pitti galériának megfesteni a Mesterek arcképcsarnokába, ilyen kezdetleges állapotban maradt. A florenciek ismételt és ismételt felszólítására hozzáfogott 1895 végén, hogy elkészítse. Lefényképezte magát a

¹⁴ Fromentin: «Les Maîtres d'autrefois».

választott pózban (ezt a képet adjuk a kötet elején), preparálta is vásznát a szokott bitüm- és okkerkeverékkel, de persze óvatosabban alkalmazva a bitümot, hanem a rajzvázlatnál tovább nem jutott. A vászon úgy maradt s rajta alakjának gyors konturja, néhány perc műve, az ecset nyelével odavetve.

A *Siralomház* rajzán is lelnek talán hibát Ingres hívei.

Ecsetkezelése - minden tekintetben teljes és hatalmasan egyéni - alkotásai hosszú során végig ilyen marad. Színeinek gazdagsága, előadásának epikai ereje és erejébe vetett nyugalma, lélekkeső jellemzőképessége és stílusának ünnepélyes méltósága mellett ecsetkezelésében is megkapjuk zsenijének jellegét. Tonche-a csalhatatlan; mintha nem is keze vinné az ecsetet, hanem a lelke, érzései, gondolatai csapnának vele vászonra, azzal a tüzes, féktelen eréllyel, amivel teremő hevében dolgozott. És amikor gyöngéd, szelid akar lenni, egy-egy kedves arcot vagy bájos, üdén rezgő színfoltot cirógatva, - megannyi szerelmes csókja az a láng-észnek, csak a lehelet lengeti olyan enyhe könnyűséggel a pelyhet, ahogy ilyenkor bánik az ecsettel. És soha sehol nyoma sincs habozásnak. Amit meghúzott, azt nem kell, lehetetlen is javítani, mintha más módja nem is volna több a kifejezésnek, csak az az egyetlen: az övé! Utánozni éppen olyan lehetetlen őt, mint ahogyan ő nem tudta volna még egyszer megcsinálni ugyanúgy. És minden alkotása megannyi rögtönzéseként hat.

Az a *Siralomház*, mely a Szépművészeti Múzeumban van, bár minden tekintetben hű másolata a Düsseldorfban festett első képnek, sőt színeiben üdébb, épebb, mert kevesebb benne a bitüm, bár a legjobb időkből való alkotása Munkácsynak s ecsetkezelése nemcsak hogy éppen olyan mesteri, de sőt természetesen még gyakoroltabb, mégis van különbség a kettő között: - alkotás mind a kettő. Ez a különbség a kivitelben rejlik. Munkácsy olyan eredeti, hogy önmagát se utánozhatta.

A Düsseldorfban festett *Siralomház* jelenleg Philadelphiában van a «Park Múzeum»-ban. A kép sikerült rézmetszetét Mathey-Doret készítette. «A *halálraitelt*» eredetije Hágában van.

XXXVII.

A *Siralomház* egy csapásra világgá vitte a fiatal művész nevét. Goupil, a párisi műkereskedő, mielőtt még megszavazta volna a párisi zsűri Munkácsynak az arany érmet, személyesen utazott le hozzá Düsseldorfba, hogy megvásárolja ami kész képet talál műtermében s lehetőleg állandó összeköttetésbe lépjen vele.

Ekkor vitte el tőle, a «*Mosónék*»-at, amely később Munkácsy barátja s 1876-tól kezdve állandó megrendelője, a világhírű műkereskedő: Sedelmeyer Károly birtokába került s onnan mihozzánk. Ez a kép az 1897-iki müncheni nemzetközi műtárlaton is ki volt állítva. Erőteljesen festett, komor alkonyati hangulat. A mosónék csoportja szerencsésen jellemzett, bár nem nagy igényű munka; a művészi megfigyelés teszi kiválóan becsessé. Technikájában inkább az effektusok gyors, határozott és hű visszaadására törekszik, mint a gondos kidolgozásra, ami főként a sok fehérnemű erős foltjai révén kissé nyugtalanítólag hat. Az alakokon nem sok gondot fordít a valőrökre, de a hátsó tájképen hibátlan a harmonia, egyike Munkácsy sikerült tájképeinek s olyan mesteri biztonsággal, olyan szélesen van dolgozva, mintha ő egyenesen tájképfestőnek készült volna. Jellemző, hogy egyénisége milyen teljesen érvényesül, bármit fessen, a bibliát, egy kis szalonfülkét, tájképet, vagy egy cserép virágot. A kép színeiben nem igen szenvedett, talán némileg komorabbá lett összhátásában az idő folyamán, mint amilyennek eredetileg készült. Alakjai németek, technikája a düsseldorfi iskola hatása alatt áll. A fejekhez német modelleket használt, mintha hallaná az ember annak a trécselő asszonynak lapos, elnyújtott német szavait. Egyike ez azoknak az első lépéseknek, amelyek idegenbe

viszik a mi Munkácsynkat. Keressük benne a magyar emlékeket?... Talán van az eszmében s a csoport beállításában; érdekes, hogy ott azonban, ahol mindenesetre természet után dolgozott, a tájképen vannak meg a leghatározottabban: a német vidékbe belelátta a magyar falu-alját.

Május tizenhetedikén vásárolta meg Goupil az *«Ébredés»* című kis képét is, amely Knoedler úr tulajdona s jelenleg valahol Amerikában van.

Goupil dicséretekkel halmozta el és két képet rendelt meg nála tízezer tallérért, teljesen reá bízva, hogy fesse azt, ami néki tetszik, sőt úgy egyeztek, hogy a képek eladása után nyerendő hasznót megfizetik. Munkácsy csak habozva fogadta el a műkereskedő ajánlatát. Éppen most, első nagy sikere után rendült meg önmagába vetett bizalma, - attól félt, hátha nem tud olyan jó képet festeni, mint amilyen a Siralomház!?... Hátha csak véletlenül sikerült ez olyan szerencsésen!... Vonakodott, nem akarta a pénzt előre elfogadni. Végre Goupil azt tanácsolta, telepedjék át Párisba, ő majd ott gondoskodik költségei fedezéséről.

- De hátha nem készülök el a kikötött időre képeimmel? - töprengett még egyre Munkácsy. - Mert olyannal, amivel magam is meg nem leszek elégedve, meg nem kínálom az urat.

- Nincs itt szó határidőről, - bízatta őt Goupil. - Akkor ad képet, amikor készen lesz vele. Csak azt ígérje meg, hogy dolgozni fog.

Munkácsy végre beleegyezett s elhatározták, hogy átköltözik Párisba, előbb azonban hazanéz egy kicsit.

Haza is jött. Hozta az arany érmet. Bécsben megállott és meglátogatta barátját, Engelt, aki akkor készült orvosi szigorlatra. Boldogan kopogtatott be hozzá, a hajdani közös kis diák-szobába. «Hej be nagy öröm, az az ifjúkori öröm!» - írja Engel. - «Azt hittük, miénk a világ. Kivágta a nagy érmet. Ezt megtartom, - mondá, - de ezt és egy csomó bankót mutatott, ezt elmulassuk! Mulattunk lelkesen, a boldog jövőért.»

Május végén érkezett Pestre s hálás örömmel beszélte el Ligetinek és jó barátjainak sorsa váratlan fordulását, amiben még maga is alig-alig tudott nyugodtan hinni. És ha el is hitte, hogy most így van, - «hisz az arany érmet állandóan a zsebemben hordtam s Isten tudja hányszor meg nem tapogattam egy nap, hogy megvan-e még?!» - de így lesz-e holnap?... Nem volt nyugta, nem tudott ő pihenni. Alig töltött néhány napot tétlenül Pesten, már festeni akart. Műtermet keresett, hogy menten megkezdjen valamit Goupilnak. Bajos volt akkoriban kellő világítású műtermet találni Pesten, ma se igen van. Végre a belvárosi reáliskolában fedezett föl Ligeti egy jó világítású termet s kieszközölte, hogy az igazgató átengedje Munkácsynak. «El is kezdett ő itt egy kisebb képet,» - írja Ligeti, - «egy ittas állapotban lévő férj, amint nyomorban sinylő családjá közé ront; de valószínűleg a szokatlan környezet és a sok alkalmatlankodó jóbarát miatt, sehogy se akart az neki sikerülni, úgy, hogy ő is jobbnak látta az egészet abbahagyni.» Ugyanehez a képhez hozzáfogott Párisban, 1871-ben másodszor is, de akkor se volt vele megelégedve, megsemmisítette, mielőtt elvitethette volna műterméből Goupil. 1873-ban harmadszor is megfestette s akkor sikerült, azaz hogy csak akkor volt vele ő is némileg megelégedve. A képet 1873 május tizenharmadikán vette át tőle Goupil, címe: *«Részeg ember hazatérése»* és jelenleg Schwabacher úrasszony tulajdona, Párisban.

Most rémült meg csak igazán Munkácsy: hát csakugyan nem tud festeni!... Ligeti vigasztalta és bízatta: pihenjen, mozogjon sokat, küldte vidékre, nézzen szét a nép között, de jegyzőkönyvnél egyebet ne vigyen magával, vesse egy-két vonással papírosra eszméit, tanulmányozza részleteiben azt, amit lát s ami megkapja, de ecsethez ne nyúljon. Munkácsy követte is a jó tanácsokat. Kirándulásokat tett, jegyzeteket készített, megtölt a lelke magyar kedvvel s mégis látszik ennek áldásos hatása következő alkotásain, mint meglátszott mindannyiszor, valahányszor csak itthon járt. Ekkor ötlöttek eszébe a *Tépéscsinálók* s a *Konyhapolitikusok* ideái, ekkor gondol már az *Éjjeli csavargók*-ra, is, amiket Párisban készült megfesteni.

Juliusban akart indulni Düsseldorfba, hogy onnan haladéktalanul Párisba költözzék, de Julius tizenötödikén a francia parlament megszavazta a hadüzenetet s kitört a francia-porosz háború. Munkácsy, barátjai tanácsára néhány hétig még itthon maradt s csak augusztus végén tért vissza, egyelőre Düsseldorfba, ahol kényelmesebb műtermet keresett és azonnal munkához látott.

Mielőtt a Tépéscsinálókhoz fogott volna, egy kisebb szabású, inkább tanulmányszerű képet festett. Már ebben is a *«Tépéscsinálók»* lebegett előtte. Rendes szokásává lett, hogy a nagyobb kompozícióknak egyes alakjait külön vásznon dolgozta ki előbb, főként a lelki-állapot kifejezésének tanulmányozására törekedvén; így, néha egy-egy ülésre gyönyörű apróságokat alkotott. Ilyen képe a *«Fiatal legény»* is, amit szeptember tizenharmadikán, tehát alig néhány nappal Düsseldorfba érkezése után vett át tőle Goupil, (Goupiltól a kép Georges Petit úrhoz, az előkelő párisi műkereskedőhöz került, akitől Amerikába vitték el s azóta nyoma veszett.) A Tépéscsinálókba ugyanis Munkácsy három jellemző férfialakon, a sebesült honvéden, a sápadt nyomorékon és az öreg emberen kívül még egy negyediket is tervezett az asszonyok közé: egy poltront, aki ép, egészséges, mégis otthon maradt, amikor mindenki elment... És ott pirul, mialatt a sebesült honvéd beszél az asszonyoknak.

«Egy nóta járt az eszembe,» - beszélt nekünk egyízben Munkácsy - «valahogy úgy van, hogy: Magyar lányok maradjatok pártába, igaz magyar nem szoríthat karjába... Nem emlékszem tisztán, csak két utolsó sorra:

Aki elment, annak nem kell,
Ki hon maradt, nem érdemel
Szeretót.

Ezt az otthonmaradt épkézláb legényt akartam még belefősteni, amint bujik szégyenében a szoknyák mögé.»

De a tervezett alak nem került a képre. És amikor azt kérdeztük a Mestertől, miért hagyta el, - olyan lelkiből felelt rá: - «Hát mert egy se maradt otthon!»

A Tépéscsinálók tervezgetései közben egyremásra főstötötte a kisebb képeket, de nagy részük befejezetlenül maradt. Nem volt megelégedve magával. Ekkor festette a *«Halálraitelt»*-et, de csak Párisban, 1871 márciusában tudta tőle elvinni Goupil s akkor is szinte erőszakkal (a kép Dreyfus úr tulajdona, Párisban), egy ugyanazon időből való *«Tanulmányfej»*-jel együtt, amely Schwabacher úrasszonyé.

Néha, amikor elbeszélgettünk régi képeiről, messzi idegenbe szakadt édes gyermekeiről az ő lelkének s elnézegettük egyes innen-onnan előkerülő vázlatait, kérdeztük az ősz Mestert, hogy ugyan hány képet festett? Nem tudott rá felelni, még úgy hozzávetőleg se igen emlékezett képeinek a számára. Megfőstötötte egyiket a másik után, hisz szüntelenül dolgozott, csüggött valamennyin egész lelkével s azután elhordták tőle szanaszét, újat kérve folyton és ő teremtett egyre, az utolsó pillanatig, amíg bírta az ecsetet.

Legkeservesebb lelki küzdelmei ebben a korban voltak, a Siralomháztól a Miltonig. Ő csüggedésnek, tehetetlenségnek gondolta azt, ami tulajdonképpen a teremtő erő vajudása volt s tetézve azzal, amit talán az idegenbe kényszerült zseni nosztalgijának nevezhetnénk.

Attól félt, agyonnyomja a Siralomház sikere. Mert híre napról-napra terjedt, a zsánerbe szerelmes németek, amint neszét vették, hogy Franciaországba készül, iparkodtak, hogy lefoglalják maguknak. Felszólították, vállalna professzori állást Weimárban. Amint neszét vette ennek Goupil, egyre-másra írta Munkácsynak a leveleket, hogy valahogyan el ne fogadja az ajánlatot. De hát nem is volt szükség Goupil tanácsára. «Magam se tudom én, hogy csinálom amit csinálók, hogyan tanítanék meg rá valakit» - mondotta Munkácsy legutóbb is, akkor, amikor valami olyasféléről volt szó, hogy a létesítendő magyar művészakadémia élére állana. Ha a

weimáriak ajánlata néhány pillanatra habozóba ejtette, annak oka az lehetett, hogy attól tartott, hátha a Siralomház volt egyetlen, utolsó sikeres alkotása.

Voltak azonban derült, meglepéssel telt pillanatai is. Kedve aszerint alakult, hogyan ment a munka. A pesti pihenő jót tett neki. December hetedikén írja Ligetinek: «Denique másként megy ám most a dolog, mint ezelőtt két és fél hónappal, midőn Pest utcáit koptattam tétlenül. No, de annak is meg volt legalább a jó oldala, hogy mostan teljesen friss erővel fogván a dolgokhoz, sokkal gyorsabban haladok munkáimmal, mint különben.»

E télen, karácsony estéjén ismerkedett meg, kedves barátja Pál László révén, leendő feleségével, született *Papier* Ceciliával, aki ekkor *De-Marches* báró hitvese volt. A báró szerette a magyarokat, 1867-ben járt is nálunk, feleségével együtt.

Művészünk felesége, aki nemcsak dicsőségében vett részt, de egy negyed századon keresztül magára vállalta férje teendőiből mindazt, ami művészi munkájának körén kívül esett, aki az életben örökké járatlan művészember társadalmi kötelezettségeinek terheit viselte, aki a világ-hírű Munkácsy műterem köré alakult királyi szalont vezette s a művész látogatására érkező uralkodóktól kezdve a nagyvilág annyi előkelő alakját tudta vendégszeretettel fogadni, Munkácsyné, két kétségbeesett sóhajtás között, a következőleg írta meg nekünk egyik szomorú levelében, ez első találkozásuk történetét luxenburgi kastélyából, Kolphachról:

«Az 1870-iki háború folyamán férjemmel Düsseldorfba utaztunk, hogy meglátogassuk néhány barátunkat, francia tiszteket, akik német fogságba esve, Düsseldorfban voltak elhelyezve. Karácsony napján a Brutenbacher-Hofba voltunk híva ebédre. A véletlen úgy akarta, hogy az én terítékem éppen a Pál Lászlóé mellé esett, akit Munkácsyval együtt, egy francia ezredes hívott meg az ebédre. Minthogy Pál se igen tudta magát megértetni a francia tisztekkel, kértem Marchesot, segítsen rajtuk, tolmáskodjék nekik. Munkácsy elkeseredve kiáltott föl: «Mégis csak borzasztó, hogy a magyart külföldön senki sem érti!» Hanem aztán módját találta a társalgásnak, karrikatúrákat rajzolt s azt kézről-kézre adtuk az asztal körül. Az uram, Marches, éppen abban az esztendőben látta a párisi Salonban s nem győzte eléggé csodálni Munkácsy Siralomházát, bemutatkozott Munkácsynak, aki még azon estére meghívott bennünket a Mahlkastenbe. Persze éltünk az alkalommal, hogy így együtt láthassuk a düsseldorfi művészeket és nagyon kellemes estét töltöttünk ott. Pál és Munkácsy meglátogattak bennünket másnap s gyakran voltunk együtt. Elhagyva Düsseldorfot, Marches lelkre kötötte Munkácsynak, hogy okvetlen fölkeressen ám bennünket, ha majd Párisba jön, amit meg is cselekedett 1871 januárjában. Szívesen láttuk, segítettünk neki, hogy valami tisztességes világítású műtermet találjon, egyéb vásárolni valót is együtt szereztük be, hogy meg ne csalják túlságosan. Mert egy kukkot se tudott franciául. Még vendéglőt is mi választottunk neki, szóval gondját viseltük mindenkiben, amire szüksége lehetett eleinte. Gyakran ellátogatott hozzánk s családi körben fogadtuk, terítéke az asztalon volt, amint érkezett. Bizalmasan közölte velünk örömeit s apró csalódásait. Sokszor bíztattam, - nőszüljön meg! Össze is hoztam őt szalonomban néhány fiatal leánnyal, ő azonban, tréfálkozva, egyre csak azt felelte: «Majd ha egy olyan asszonyt találok, mint Ön, azt feleségül veszem.» Nagyon ragaszkodott hozzánk, egyebüvé nem is igen járt, amíg be nem mutattuk néhány kedves emberünknek s így lassankint más családokkal is összeköttetésbe lépett. Két esztendő mult el így. Marches báró meghalt. Munkácsy mélyen gyászolta őt, olyan odaadó barátsággal környezte betegsége folyamán s halála pillanatában is annyira a miénk volt, hogy apósom, Han Steenhuyer gróf maga biztatott utóbb: «Maga még fiatal (huszonhét éves voltam), ne maradjon özvegy. Lásza, férjhez mehetne majd annak idején Munkácsyhoz, aki őszintén tiszteli. Olyan ember ez, mint amilyenek a munkái, komoly, teli nemes indulattal.» Követtem apósom tanácsát és 1874 augusztus ötödikén megesküdtünk az én édes Miskámmal Kolphachon, ahol menten műtermet is építettünk s ahol annyi szép dolgot teremtet, anélkül, hogy egy csöppet megpihent volna valaha. Istenem!...»

XXXVIII.

A «Tépécsinálók»-on Párisban teszi ugyan az utolsó ecsetvonásokat Munkácsy, de a munka jellemző részét Düsseldorfban végezte s talán ez az alkotása az, amelyen leginkább érvényesül a düsseldorfi iskola minden jó hatása, de valamennyi hibája is.

Ha azzal a lehetőleg elfogulatlan kritikával vizsgáljuk, amely éppen a legnagyobb mesterek alkotásai előtt érvényesülhet szabadon, be kell vallanunk, hogy a német érzélgés felé hajlik. Komorságában egy-egy hajszál választja el a szinpadiastól. Az erő közel járt a nehézkességhez; ott, ahol meghatott, mintha édeskés volna, érzik a düsseldorfi cukor ize s ha a jellemzés bravúrai nem óvnák, könnyen egyhanguvá válnék és útszélivé a túlságos sóhajtozás. A kivitel eredetiségéből sokat fölemészt az a törekvés, hogy a kép általános hangulata szinte akadémi-kusan egységes legyen. Most, hogy a képet napról-napra jobban pusztítja a bitűm, amióta a színek hovatovább teljesen odalesznek, egyre erősebben nyilvánul az alapidea s az idea kifejezése között a kényelmetlen ellentét. Amit magyarul érzett és gondolt Munkácsy, azt németül fejezte ki s ez érzik a képen. Nem azon a nyelven beszél, amelyen gondolkodik. Ő ezt gondolta: Amikor megharsantak a trombiták, egyszerre fölállott minden ép szívű, magabiró ember a zászló alá, csatasorba. Apa, fiú, testvér, férj és szerető, mindenki elment, ki tudja, visszatérnek-e valaha! Csak az asszonyok és a gyerekek maradtak a faluban, meg az öregek, akiknek karja nem bírja már a fegyvert; meg a kuckóba szorult nyomorék. És az asszonyok és a gyerekek, - azt se tudják, ki az özvegy, melyik az árva, - összehordják ami fehér gyolcsuk akad s hosszú, örökké tartó délutánokon azt fosztogatják halálos mély csöndben, ismeretlen sebekre kötésnek... Néha fölrezen egyik-másik, de nem mondja, mire gondolt. Mindnyájan arra gondolnak. Lélekszorogva várják a hírt s félnek mégis tőle. Ha az ajtó nyílik, ha egy szű megpercen, mind jelent az valamit... Lámpát se gyujtanak esténkint, hanem úgy üldögélnek együtt szótlánul, a sötétben. Végre megjött az első. Bokáját járta keresztül a golyó, mankón került haza. Ezután hát már az is ott ült közöttük s ők mindent meg akarnak tudni tőle. És az beszél nekik: a csatákat mondja.

Ott ül az asztalfőn. Szép, daliás, tüzes magyar fiú volt, amikor elment a hazáért, - mint sápadt, roskadt, szomorú ember sántikált vissza. Isten tudja, talpraáll-e még valaha!... Hanem azért kigyullad a homloka, szikrázik a szeme, amikor arról beszél, amit akkor csináltunk és úgy szorítja szívére a mankóját, mintha zászlónyele volna. Éppen most mondja:

... Ott rohannak... pusztító tűz...
A fele már ki van dőlve...
Most elnyeli a füstfelleg...
Meghaltak tán? - Nem! ott mennek!
Ott hallatszik, hogy *Előre!*

Mint viharkor a tengernek
Összezúdul minden habja:
Mind ott voltak... egymás mellett
A fiú és édes apja.
Apa elhult - és a fiú
Ráborúlt a vérző főre:
«Csak egy szót még édes apám!...»
A haldokló fölnézett rá
És azt mondta, hogy: *Előre!*

Az asszonyok kétségbeesett kíváncsisággal, csudálkozva, rémülten, sírva, álmélkodva hallgatják, minden szem őt nézi s mialatt egyik se feledí a magáét, aki ott van még, vagy ott maradt örökre; ezért magyar asszony az valamennyi, aki gyászolta az egyik fiát,

De ha maradt még egy fia,
S kívánta a haza tőle:
Az egyiket nem siratta,
A másikat odaadta
S ment a gyermek, ment *Előre!*

Egy görnyedt hátu öreg ember, akinek minden fia, valamennyi unokája elment s őt magát csak az tartotta itthon, hogy már a kanalat is alig bírja, nem tud ülve maradni, fölállt s úgy hallgatja, harminc évvel fiatalabbul. Egy kis púpos, aki alig látszik ki az asztal mellől, lélegzetet se mer venni, nehogy egy szavát elszalassza; lángol az arca, reszket, pirul, liheg kínjában és a zokogás fojtogatja, hogy ő nem lehetett ott.

Bizonyosan ilyenformán gondolta ezt Munkácsy s mialatt megfőstötte az idegen környezetben, német modelleket használva, művészi fejlődésének legkényesebb korszakában, amikor a kétségbeesésig reagált minden hatásra, teli volt önelégületlenséggel, amikor nem bízott egyetlen ecsetvonásában se: elpusztult ideájának eredeti zamata, halvány német fordítás lett a magyar eszméből. Vajjon az ő lelki szenvedéseiben nem éppen az volt-e ekkor a legkegyetlenebb, hogy nem találta az összhangot egyéniségének magyar volta s az idegen környezet között? Ez kínoztá, ez bénította anélkül, hogy számot tudott volna adni róla magának?... Képe erről tanúskodik. Benső ellenmondásaiból ezt érezzük ki.

A magyar honvéd egész magatartása, különben érdekes feje, de még a gesztusa is inkább egy német színészé, aki a publikumot érzi maga előtt, viszi a szerepe is, de a sugót se felejtí. Az a sápadt leány előtte az valami német iskolamester érzélgős leánya, nem magyar menyasszony, se nem magyar testvér az. Az öreg asszonynak csak a kozsókjá került hazulról; annak a pólyás cselédjét ringató anyának a fejkendője, meg a szék, amelyen ül s talán csak a honvéd mellett kezeit tördelő erélyes arcú asszony és a baloldali háttérben látható, a «Lakodalmi hívogatók»-ból ismerős alak a mi fajtánk, az öreg emberrel együtt, aki kétségen kívül a kép legigazabb alakja, feje, tartása, beállítása remek. A kis púpos merőben idegen arcán - bár ha egy kis irigység megokolt is lehetne rajta - ellenszenves a kajánság, aminthogy a gyolcsot hasító vénasszony megszeppent, inkább tamáskodó arckifejezése is nyugtalanítólag hat, mert nem illik a kép eszméjének pszichológiai egységébe. A szoba berendezése, bútorzata is idegen s nem segít ezen az apró módosítás. Az első pillantásra érezzük, hogy nem vagyunk itthon. Az 1873-iki párisi Szalonban kiállított kép francia címe pedig, «*Épisode de la guerre de Hongrie 1848*», határozottan lokalizálni kívánja a jelenetet.

Bevallott tárgya ellenére idegen kép ez, amelyen Munkácsy érzelmeinek s gondolatainak áttételében nem emelkedett még arra a szuverén magaslatra, ahol az általánosan emberi kifejezésében olyan hatalmas, hogy feledtetni tudja a hiányosságokat, amelyek minden kozmopolita művész alkotásában megtalálhatók: csúszik alóla az anyaföld, sorsa menthetlenül fonnyadás, mint a fáé, a melynek gyökérszájai kiszakadtak a földből. Addig él, míg a saját erejéből táplálkozhatik. Mennyi ilyen erő volt Munkácsyban, hogy huszonöt év alatt se tudta fölemészteni teljesen!

Ne keressük, milyen lett volna ez a kép, ha itthon főstheti meg, nézzük, mint ígérkezik rajta a «*Milton*».

Aki Munkácsy művészi fejlődését abban az irányban óhajtja követni, amelyben mi kísérjük, hasonlítsa össze a két képet olyan módon, amint azt a Lakodalmi hívogatókkal és a Krisztus-Pilátussal cselekedtük.

Ami a kép technikáját illeti, a kész Mester alkotása ez is, de a mint hogy nincsen olyan jól gondolt és jól érzett kép, amely megfestve is jól ne volna, úgy ennek a képnek a technikájában is megtaláljuk a kevésbé sikerült részleteket. Mindenekelőtt a túlságos bitüm ágyazás, a mi

bosszúállóan gyilkolja a képet! Ha több egyszerűséggel törekedett volna hatásra, kevesebb bitüm került volna színei alá is. Ha a fejek arckifejezéséhez megtalálta volna a különböző lelkiállapotokban s érvényesítenie is sikerült volna azt az egységet, amely mindenkinek meghagyva a maga egyéniségét, mégis egy csapásra tereli valamennyit, ha visszaadhatta volna a szenvedésében is «magyar» asszony lelkét: - kevesebb részlet-munka jutott volna az egyes fejekre, nem válnék ki olyan élesen egyik a másik mellől és talán a valőrök is több igazságban volnának. Ecsetkezelésében is vannak zökkenők. Erélye itt-ott mintha meglankadna, mintha tétováznék, a rohamosan lüktető balladából sekélyes románc lesz a bágyadt fiatal leány alakján, kivált az arcán. És hiányzik az egésztől Munkácsy modorának az az elementáris lendülete, ami olyanná teszi az ő teljesen sikerült alkotásait, mintha óriási oroszlánsörényből kötött ecsettel, egyetlen mozdulatra készült volna az egész.

A «Tépéscsinálók» gróf Károlyi Sándor tulajdona és Budapesten van.

XXXIX.

1871 januárjában költözik Párisba, a rue Perréeben vesz lakást és műtermet. Nevét már jól ismerik a műkereskedők s amint híre terjed megérkezésének, a háború okozta zavaros viszonyok ellenére, kecsgetetöbbnél kecsgetetöbbsé ajánlatokkal halmozzák el. Ő azonban híven megmarad Goupil mellett 1876-ig. Hogy milyen szívesen vásárolták vásznait, jellemzi az, hogy 1871-ben, Párisba érkezésének első évében, már nyolczvanezer frankot keresett ecsetjével.

Ekkor történnek az utolsó levélváltások közte és jó barátja, Ligeti között, aki olyan önzetlenül örvendett sikereinek, mint a milyen atyailag viselte gondját idáig. Egyik utolsó levelében utolsó jó tanácsul azt adja néki: ügyeljen, el ne sekélyesítse művészi becsvágyát a gyors siker. Erre a levélre válaszol május harmincegyedikén Munkácsy s élete e korszakának befejezéséhez jellemzőbb sorokat nem találhatnánk, mint azok, a miket maga írt: «Levelét, mint mindig, most is nagy örömmel vettem, annyival inkább, minthogy újabb bizonyítékát adja benne sorsom iránti meleg részvétének, mit valóban köszönök. Köszönöm azt is, hogy oly higgadtan figyelmeztet arra, a mi sokaknál bizony bekövetkeznék helyzetemben, a sok megrendelésből eredhető veszedelmet értem. Másnak egyszerűen csak megköszönném a jóakarátú figyelmeztetést, de önnek többel tartozom, tudva, hogy teljes részvéttel van pályám iránt. Én, a mi a megrendeléseket illeti, csak annyit fogadtam el egyelőre, a minek minden megerőltetés nélkül megfelellehetek, illetőleg tudniillik a mennyiséget; mert ha a minőségről van szó, akkor nem beszélhetek könnyűségről. Oh! én sokkal nehezebbnek tartom megtartani a megállapított hírnevet, mint megszerezni. Hisz íme a tapasztalás is azt mutatja. Én magam se tudom, hogy jutottam, minden nagyítás nélkül, egyszerre olyan állásra, a milyenről csak néhány hó előtt is még csak gondolni sem mertem volna. Ez bekövetkezett egy szerencsés véletlen által. De már most a szerencsés véletlent, azaz a véletlen szerencsét egy egész életre kiterjeszteni, biz ahhoz azt hiszem, erőm legnagyobb megfeszítése szükséges. Ezt tehát tenni fogom, mert a hanyatlás gondolata óriási szörnyként áll előttem, mely néha még álmomat is zavarja.»

MÁSODIK KÖTET

I.

Nyomon követtük idáig Munkácsy élettörténetét, itt meg kell állanunk. Számtalan jellemző apróság, sok érdekes élethistóriai adat kínálkozik biográfusának, hogy annál határozottabb körvonalakkal rajzolja meg az ő nagy és kedves alakját, de azok az apróságok, azok az adatok nagyrészt magántulajdonok ma még, szerető barátok és rokonok őrzik kegyelettel.

De itt lesznek örökbecsű alkotásai, huszonöt év pazar munkája, legérdekesebb s legjellemzőbb oldaláról ezek mutatják be a művészt, egyéniségének tüneményeszerű fejlődését, akit a gondolatok értetnek meg s aki mint magánember is, alkotásaival párhuzamosan fejlődik hasonlíthatatlan nagy úrrá, lelkének előkelősége, egyszerű őszintesége révén. És ezek beszélnek el, csudálatosnál csudálatosabb diadalokon keresztül a tragédia történetét is, azét a megrendítő kimerülését, amely 1896-ban kiütötte kezéből az ecsetet, hogy négy évi kálvária után sírba vigye.

Ezt a huszonöt évet Párisban töltötte, csak nyaranta vonult el Kolpachra vagy Lamalouba, de oda se pihenni, ott főtötte szép tájképeit. 1874-ben nősült meg s akkor költözött át a rue Perrééből a rue Lisbonneba, ahol egy évig lakott feleségével, fölépítette ezalatt első párisi palotáját a rue Legendreban, a Parc-Monceau mentén. Milyen boldog ő akkor! Hogy ő néki háza is van Párisban!... Naponkint eljárt, nézte, mint építik, számtalanszor végig lépegette, mekkora a hossza és hinni is alig tudta, hogy ő belőle palotás piktor lett. Nem tölt belé egy-két esztendő, szűknek bizonyult a kis palota. Páris egész előkelő társasága, a világ szellemi uralkodói, koronás hatalmasok s nábobok jártak búcsut a magyar művész műtermében, - új házat kellett építtetni s ekkor készült az Avenue-Villiers-n a két emeletes palota. Mesés berendezésű hely volt az, garmadában hevert benne a műkincs s minden fülke, minden szöglet megannyi gyönyörű kép. Egy-egy részletét megörökítette családi jeleneteket ábrázoló képein.

A második emeleti nagy szalonban történtek a pénteki fogadások s ugyanott folytak le azok a fejedelmi estélyek, a melyeken két-háromszáz meghívott vendég vett részt. Óriási kandalló állott a terem háttérében, akkora és olyan, hogy csak a velencei dózsák palotájában akad párja. A terem méreteiről nyújthat fogalmat az, hogy az emeletmagasságnyi kandalló tetején még elfért egy páncélos vitéz lóháton, öles dárdával jobbában. És minden bútordarab műretek volt ott. Egy spanyol templom kórusát vásárolta meg a felső galéria folyosójára, a Pyrénéusokból került egy remekbe faragott vén templomi szószék a két ablak közé, az ajtók, az ajtófélfák (mert hisz nem volt ott bekilincselte ajtó), a mennyezet megannyi olasz, németalföldi régi vésetek vagy magyar stilusban próbált faragások voltak; a goblének, a keleti szőnyegek, a márvány- és bronzszobrok, az ezüst, elefántcsont és porcelán apróságok, a régi mesterek képei mind megannyi múzeumba való kincs; egy-egy bútordarab egész kis vagyont ért meg. És mindezen Munkácsy izlése, a ki olyan elragadó harmóniába rendezte el feleségével a kincset érő tárgyakat, hogy nem az értékükkel nyomták agyon egymást, hanem a szépségükkel alkottak művészi meleg, barátságos otthont, amelyben megfordult Lajos-Viktor, a mi királyi hercegünk, az angol trónörökös (ma király), a jelenlegi orosz cár apja cárevics korában, a svéd király, a dán uralkodó, a spanyol királyné, a nápolyi királyné, Frigyes herceg, a luxenburgi nagyhercegné, Bonaparte Roland herceg, a francia, angol, német arisztokrácia, a magyar főurak, hogy a sorrend kedvéért először a született méltóságokat említsük, mert ritka az olyan művész vagy író Párisban, aki ne járt volna nála vagy helyet ne foglalt volna vendégszerető asztala mellett. Liszt heteket töltött Kolpachon, arcképét is ott festette meg Munkácsy; Haynaldot benső barátság fűzte hozzá; Daudet, Dumas, Pailleron, Müntz a tudós műtörténet-író, Yriarte, Pitié tábornok, I. Comte rendes vendégei voltak s velük a Párisban élő művészek, írók s tudósok közül: I. Breton, Chaplin, Jules Lefebvre, Duez, Stevens, Vibert, Detaille, Roger-Jourdain, Schenk, Mosler, Antokolszky, Laguillermie; E. Renan, Hébrard, Arsène

Houssaye, Nordau, Goncourt, L. Ulbach, de Pène, Albert Wolf, Gonse, René Delorme, Dézamy, Deroulède, Deschanel, Blowitz; Brozik, Bruck Lajos, Charlemont, Jettel, Liebermann, de Thoren, Krieshaber, Massenet, Bertha Sándor, Fourcaud; nagyobbbszabású alkotásainál még a műteremben tett látogatást a francia köztársaság néhai elnöke, Carnot s annak idején Gambetta. Türr tábornok terítéke, amikor Párisban időzött, rendesen az asztalon volt s a magyar társadalom előkelőbb alakjai az ő szalonjában ismerkedtek meg a francia társasággal. Az angol és amerikai nábobok vetélkedtek Munkácsyné egy-egy meghívójáért s nem egyszer gyűjtötte maga köré a párisi magyar kolónia fiatal művésznövendékeit, akik a milyen elfogulva nyitottak be abba a fejedelmi palotába, annyi fesztelen lelkesedéssel érezték aztán körében, hogy szerető jó barátjuk, segítő kollégájuk az az áldott nagy ember, aki embernek is akkora volt, mint művésznek. Soha se felejtette ő el, hogy milyen jól esett neki, a mikor Knaus düsseldorfi fényes műtermében barátságosan kezét szorított véle s vissza is adta ő azt a kézszorítást kezdő társainak mindannyiszor, valahányszor csak alkalma nyílt reá, aminthogy nem feledkezett milliókkal fizetett vásznai közt azokról a szerény százasokról, amikkel az ő sorsán lendített annak idejében a magyar kormány: nemcsak stipendiumot bocsátott magyar művésznövendékek segélyezésére, de azt is hálásan lerőttá, amit néhai mestere, Szamossy vesződött vele. Szamossy tehetséges fia ott dolgozott mellette s az ő műtermében állott valaha Karlovsky és Rippl Rónai festőállvány is.

Egy vágyát nem teljesíthette csak a sors, - nem volt gyermeke. Pedig talán akkor lett volna egészen boldog... Imádta a gyermekeket, ritka az olyan képe, a melyen ha helyet szoríthatott, egy-egy gyermekalak ne volna.

Egy este - a Honfoglaláson dolgozott akkor, kétszer is befejezte és nem volt megelégedve munkájával - kis társaság volt nála. Ott ültünk a második emeleti nagy szalonban, a kandalló előtt. A kandalló elé hatalmas királytigris bőre volt terítve s két oldalt magas támlájú angol diványok állottak, apró Louis XV. székekkel és zsámolyokkal vegyesen. Egy óriási pálma levelei mintegy sátort vontak a társaság fölé. A vörösös-barna gerendákból ácsolt teremtető díszes faragványai közül kis villámfényű csillagok szeliden hintették le a világítást. Munkácsy szótlanul állt közöttünk a kandalló előtt. Háta mögött embermagasságnyira lobogott a tűzhelyen a tűz. Szerettük volna szórakoztatni őt, de nem igen sikerült. Megható, felejthetlen látvány volt az akkor este: abban a pazar környezetben az az érdekes fejű, fehér szakállú művész, amint a kandalló vörösén árnyalta körül mozdulatlan alakját és ő gyötrődött, mint egy kezdő növendék, mint egy elzülléstől reszkető, vagyombukott milliomos, aki a rémes dobszót hallja szüntelen.

- Mondja Mester - kérdeztük őt - mikor érzi magát boldognak?

«Soha!» - felelt határozottan. Majd utána tette: «Akkor legkevésbé, amikor készen van a képem».

Mindnyájan hallgattunk. Egyszer csak valaki így szólt: - Milyen szép, hangulatos lehet ez a fülke itt, a mikor csak a tűz világít!

«Igen» - szólt hirtelen közbe Munkácsy - «az szép!...» És megfordult, merően nézett a tűzbe s elgondolkozva, egész megindultan, ezeket mondta: «Egyetlen egyszer töltöttem itt egy éjszakát... Akkor is így égett a tűz, nekem itt vetettek ágyat előtte. A feleségem, szegény, lent kinlódott az első emeleti hálósobában, én meg itt reszkettem, lestem a hírt. Akkor nagy boldogságot vártunk. Azt hittük, lesz egy fiam! Leány lett s az is halva érkezett. Pedig milyen jó lett volna!... Most már tizenöt éves volna!... - Akkor is így égett itt a tűz és csak ez világított...»

1884 márciusában boldogan várta nevének örökösét Munkácsy, de a sors nem hallgatta meg óhajtasukat. A kis leány nem élt meg s alig temették el, kis hijja, hogy édes anyja is utána

nem ment. Néhány nappal a gyermek születése után, Munkácsyné még betegen feküdt, egy éjszaka meggyúlt a hálószoza melletti szobában fölhalmozott gyermekkelengye. A sok könnyű vászonnemű, a csipkével borított árva bölcső néhány pillanat alatt lángban állott s a tűz már áttört a hálósobába, a mozdulni nem tudó asszonyt fenyegetve. Szerencsére, Munkácsy még idején érkezett. Fölkarolta az ágyból s takarót se vethetett rá, úgy vitte le a palotából az utcára s menekült vele barátjához, Fromantinhez. A tüzet is szerencsésen megfékezték és eloltották az érkező tűzoltók, de a kis gyermeknek még a kelengyéből se maradt egy darabka se.

Ebben a szomorú emlékű, kiégett szobában rendeztette be aztán Munkácsy az ő egyszerű hálósobáját. Magyaros mintázatú terítővel volt borítva az ágya s a mennyezet is azzal a szövettel volt behúzva: pirosra színezett tulipántos rajzú figurák voltak rajta. («Azt mondják, hogy perzsa minták! Dehogyan perzsa! Magyar volt ennek még az öregapja is! Érzem én azt.») Az ágya mellett állott könyves szekrénye, a falon néhány kedvenc képének a metszete lógott, egy asztalon heverték magyar ujságjai; öltözőasztal, szekrény s a mosdó fülke, ennyi volt a szoba összes bútorzata, olyan egyszerű, igénytelen, mint ő maga.

Óriási műterme a második emeleten volt, a nagy szalon mellett. Ott érezte magát mindig legjobban, a «műhely»-ben, mint a hogy ő szokta volt mondani. Egy remek nagy hollandus szekrényt, - mely gyúrva volt szebbnél szebb antik szövettel s kosztümökkel, - a hatalmas vázlattartó polcokat, a breton faragású nagy kandallót leszámítva, nem volt ott egyéb butor a festék- és ecsettartó asztalokon, a nagy kerekcsajtorján és a festőállványokon kívül. A falakat nagy képeinek első szín- és szénvázatai borították. Az egyik szögletben lógott a «Krisztus-Pilátus» színvázlata, odébb a «Kálvária», alakok egyes képeiről, a kandalló fölött «Mozart» szénvázlata. Két csavaros jeruzsálemi oszlop között egy gyönyörűen fakult goblénen a Kentaurok harca, - a vázlatkönyvekkel megrakott polcok fölött egy másik nemesen fakult goblén volt kifeszítve, amelyen egymásnak rontó elefántok s tomboló paripák közt verekszik macedóniai Sándor. Az ablak melletti sarokban volt az ő karamáni szőnyegekéből feszített kedvenc pihenő sátra, alóla át lehetett tekinteni az egész műtermet; a szögletet betöltő kerevet fölött tükrök lógtak s egy óriási tükör a sátor fölött is, hogy kétszeres távolságban is láthatta alkotásainak szín- és távlat hatását. Ott szokott pihenni, ott gondolkozott el esténként. Mert folyton dolgozott. Reggel hét óra felé, amint fölkel, első útja műtermébe vezette. Ott költötte el egyszerű reggelijét, s utána dolgozott délig; a rövid villásreggeli után, - ami, ha vendégei nem voltak, hagyományosan egy szelet sonkából, borjú kotlettből és sült krumpliból állott, a mire megivott két pohár szódavízzel kevert piros bort s utána egy csésze fekete kávé, - alig pihent tíz percet, fogta az ecsetjét, dolgozott, a míg reá nem alkonyodott. Akkor pedig - ha csak okvetlenül útja nem volt valamerre - a mikor már sötét volt a műteremben és nem látott a vászontól semmit, akkor is ott maradt, behunyt szemmel üldögélve abban a saroksátorban és nézte a képét akkor is és dolgozott rajta tovább a lelkével. Rendesen tizenegy órakor feküdt le. És ilyen volt az ő élete csaknem zökkenő nélkül mindig. Mialatt megcsinálta a maga nagy fejezetét a művészetek történetébe, észre is alig látszott venni, hogy az egész művelt világ ott rajong és lelkesedik körülötte, hogy ünneplik, magasztalják, - ha időnkint kiállt a munkából diadalainak elismerését fogadni, szinte ő sokalta meg a dicsőséget s a mint úgy mosolygott magában, legtöbbször arra gondolt, hogy «No ezt se hitte volna Pista bátyám!... Miska és művész!...»

A mikor utóljára járt Budapesten utolsó képével, Bródy Sándor látta őt és jellemezte a leg-hívebben: «Elnéztük, mindegyre nézegettük az oroszánfejű ősz urat az Ecce-Homo bemutatóján, a mint képét magyarázgatta a román királyi párnak, Szilágyi Dezsőnek, Tisza Kálmánnak s most legutóbb a királynak. Mily nyugalom, mily fensőség és természetesség ez a fölcseperedett asztaloslegény, a legigazibb grandseigneur, a kit életünkben láttunk és közlőről láttunk a német császárt is. De Európa leghatalmasabb uralkodója sohasem feledkezik meg a

kiváló mesterségéről, szuverénitását előtérbe bocsátja mindig, - a mi szegény piktorunk pedig oly naiv, mint egy gyermek. Mi teszi olyan úrrá mégis? Talán az, mert úgy gondolkodhatik: ember? mi az ember? festménytárgy. Jó vagy rossz, szükséges vagy szükségtelen; verklis vagy király, mindegy, piktura, csak látszat, nem egyéb. Ami állandó érték benne és rajta, az a róla vett másolat. Hol van Gyula pápa? Örökké egy négyszögméternyi területen, a palezzo Pittiben, de az is csak azért, mert Rafael festette. Többször érintkeztünk, beszélgettünk a Mesterrel az utóbbi időkben, egyszer sem filozofált és egy szóval sem mondta, a mit fentebb beszéltünk róla. A nézése, az egész magaviselete megerősít mégis a pszihologizálásunkban. Az új képe pedig igazolja őt, a miért olyan nagy úrnak érzi magát... Nem kereste a kitüntetések, mégis elhalmozták vele. Ki látta még hatalmas mellére feltűzdelve rendjeleit? Ha muszáj, hát felteszi. A régi, egyszerű, jókedvű humoros magyar fiú maradt ősz fejjel, a becsületrend lovagjának öltözetében, akkor is, a mikor mint Páris egyik legelegánsabb alakja fogadja szalonjának vendégeit, a világ született és magát kiküzdött előkelőségeit».

Ideje se jutott volna rá, de alig is olvasta ő mindazt a magasztalást, a mivel könyvekben, röpiratokban szóltak róla s a mivel a világsajtó huszonöt éven át elhalmozta. «Csak azt csudálom» mondta néha, a mikor felesége föl vitt hozzá egy-egy halom kritikát, - «hogymindnyájan, mennyire jobban tudják mint én, hogy mit akartam csinálni!»

Egyebeket se igen érkezett olvasni. Ha akadt egy kis szabad ideje, Dürer bibliáját forgatta vagy Rembrandt köteteit s fel-felsóhajtott: «Mégis csak borzasztó, hogy ezek mit tudtak!»

II.

Párisba érkezve, makacsul neki fogott ismét annak a Pesten kezdett képnek, a mely ott nem akart sikerülni s a melylyel ezúttal se volt szerencsésebb. Utóbb fogjuk elmondani, mennyit vesződött vele s mennyire elkésérítette, míg végre elvitette tőle Goupil, de sőt csakhamar még egy hasonló tárgyú képet is rendelt nála, mely *«Iszákos»* címmel került Miéville úr párisi galériájába. (1874 június.)

1873-ban festi az *«Éjjeli csavargók»*-at, a melyet tárgyában, ha nem ezt a címet adja rá a párisi műkereskedő, bizvást a *«Siralomház»* bevezető fejezetének tekinthetnénk. Csaknem ugyanazon alakok élnek a képen. A baloldali asszonyt láttuk a Siralomház kosaras asszonyában, itt mintha az urára ismerne abban a megkötözött facér mesterlegényben, a ki szemére húzott süveggel fordítja el fejét előle s a ki szintén ismerősünk; ha jól megnézzük, a Siralomház lesütött fejű alakjára emlékeztet. De itt a halálraitélt is, az apró naplopók társaságában szinte méltóságos alak ő. Itt az anya is, karonülő kicsinyével, itt vannak a gyerekek, de hiányzik a képről mégis valami, hogy hatása zavartalanul egységes lehessen... A beállítás elmés, a pszihologia egységes, a jobboldali hat alak megannyi jellemrajz s mind a hat arc típus, a csavargók csoportja zseniálisan van komponálva és térbe állítva, az egész kép az első pillantásra teljesen informál s elmondja az elzúllás történetét, a jobboldali csoport minden egyes tagjának halljuk gondolatait: az a házsártos fehérnép, csipőre szorított kezekkel, mintha már nyelvelne - «megcsípték a jó madarakat!... megmondtam én ezt előre!...» a három összebújó leány inkább azt a szegény asszonyt szánja, akinek az ura odakerült a csavargók közé; az a koravén kis leány, az maga a rideg polgári tisztesség, a kinek az lesz az élete gondja, hogy soha pókháló ne legyen a sarokban s minden kilincs ragyogjon; a zöldséges kofa, ő a piac filozófiáját képviseli a mesterileg elhelyezett csoportban.

Mi az, ami mégis zavarólag hat? Talán a háttér, az a tipikusan német kis város a mögött az egyetlen igazán magyar alak mögött, aki annyira kiválik egész melléje adott környezetéből, hogy szinte erőszakolt az ottléte?...

Abból a korszakból való ez a kép is, amikor Munkácsy valóságos lelki válságokon vergődött keresztül.

1896 áprilisában, együtt jöttünk haza Párisból a milléniumra, - beszélgettünk életének e korszakáról a vasuti hálókocsiban. Sok bizalmas apróság után régi barátjaira került a szó. A többek közt a festőre, Pál Lászlóra, akivel Düsseldorfban kötött benső barátságot s együtt költöztek át Párisba is, - Pál Lacira, aki olyan kedves gavallér volt.

«Néki örökké gyönyörű új keztyűi voltak, szép nyakkendői és ha egyszer megázott a kalapja, ő azt többé föl nem tette volna ám a fejére. Már az igaz, a jó Isten is gavallérnak teremtette. Amikor föstöttünk, néki akkor is lakcipő volt a lábán» - beszélt derülten.

- Jó képeket csinált?

«Hát tudott volna szegény, bizony tudott volna, annyi bizonyos, de mindig egyében járt az esze. Egyre azon búsult, mért nem gazdag ember ő! Meg aztán már akkor az én képeim jól keltek. Engem biztatott is, hogy csak iparkodjam. Valahányszor elvittek tőlem egy képet, ő azonnal csináltatott magának egy rend szép új ruhát. De jól is állt ám rajta a ruha! Én mindig csak olyan asztaloslegény voltam mellette. Emlékszem egy égszínkék nyakkendőjére, azt igazán irigyeltem tőle!»

- Miért nem vett olyat magának?

«Hiszen én vettem azt magamnak, de ő menten felkötötte. Azt mondta: «Nem neked való ez Miska!» Annyi már szent, hogy jól is állt neki!... Szegény jó Lacim te!...»

- Hogy pusztult el?

«Megütötte a fejét és abból lett valami baja... Agyrázkódás, aszondták... Isten a megmondhatója! Hisz csak az a vége mindennek. De tudja Isten, mintha még az is könnyebben menne az embernek fiatal korában, az a meghalás...»

Felkőnyökölt párnájára s úgy beszélt a következőket:

«Egyszer én is nagyon közel voltam hozzá, hogy túlessem rajta. Azt hittem akkor, nem érdemes már élni. A «Siralomház» utáni időkben történt ez. Akkoriban halálosan el voltam keseredve. Gyakran úgy, de éppen úgy éreztem magam, mint mostanában. Agyon nyomott a «Siralomház» sikere. Csak úgy repült a hírem s tömtek volna pénzzel a képkereskedők. Mégis akkor voltam én a legszerencsétlenebb, higgye el. Nem mertem fösteni. Hisz bármit csináltam, mindenki csak a «Siralomház»-at emlegette. Magamnak se tetszettek újabb képeim, könnyen elhittem, hogy valamennyi gyöngébb a «Siralomház»-nál. Goupil, a párisi képkereskedő meg már látatlanba fizette következő nagy képemre az ezreket és én csak annál inkább kétségbe voltam esve, hogy lerogyok saját sikerem súlya alatt. Hogy hátha nem is tudok én már a «Siralomház»-nál soha különbet fösteni! Mert jobbat kellett csinálni, hogy elfelejtsék azt. Képzelve, a nevemet nem is igen tudták kimondani, «Le dernier jour»-nak hívtak. (A «Siralomház» francia címe: «Le dernier jour d'un condamné».) Emlékszem, lakást kerestem Párisban s valahogyan Chaplinhez, a festőhöz vetődtem be. A mikor mondtam, hogy ki vagyok, hát biz azzal nem igen törődött, de valahogy szóba került az a magyar, a ki a «Le dernier jour d'un condamné»-t csinálta s azt kérdezte tőlem Chaplin, ismerem-e azt a magyart? Mondtam neki, hogy hisz én vagyok az a magyar s erre rögtön vitt be a családjához, éppen vendégei is voltak. Nesztek, itt a «Le dernier jour» és össze-vissza ölelt. Utóbb pedig egészen elcsüggedtem. Bántott a lelkiismeretem is, hogy mindaz, a mit Goupil fizetett és a mit

nagyrészt elköltöttem párisi berendezésemre, - könnyelműen csinált adósság, soha se tudom visszafizetni. Goupil például 36,000 frankot fizetett egy készülő képemért. A mikor készen volt, megmutattam neki. Kissé sötétnek találta. Másnap utána küldött, de akkor már nem volt meg a kép. Azt hittem, lelkiismeretlenség úgy odaadni, megsemmisítettem. Biz ő dühös-ködött. De hisz azt találta, hogy sötét!»

- Micsoda kép volt az ?

«Egy szegény, szoptató munkásasszonyhoz részegen támogatják haza szombat éjjel az urát... Biz az kissé barna volt, de hisz azt akartam én, szomorú képet, igazat. Megígértem, hogy majd festek helyette egy másikat. Megígértem, de nem ment. Hasztalan erőlködtem, mintha a festék is másmilyen színűvé lett volna, mihelyt a palettához nyúltam. Undorodtam az ateliémtől, iszonyú fáradtnak éreztem magam és mentől jobban erőlködtem, annál többet fájt a fejem. Elhatároztam, hogy jó, hát nem csinálok egy darabig semmit. Sokat sétáltam s lovagolni is akkor kezdtem. Adtam az urat kínomban. Korán reggel már a Boisban voltam és egész estig feléje se néztem a pemzlinek. Azt hiszi, használt? A fenét használt. Akkor meg az volt a bajom, hogy nem vagyok a vászon előtt, hogy hátha éppen most tudnék valami tisztességes dolgot csinálni. Este is, amikor haza kerültem, teli volt a fejem jó ideákkal, de reggelre, amikor hozzá kellett volna látni a munkához, mindaz, a mit előttevaló este olyan nagyszerűnek gondoltam, összezsugorodott. Végre attól kezdtem félni, hisz ha ez így tart, én még megbolondulok belé.

Elmentem Goupilhoz, kértem, vegye át tőlem butoromat, berendezésemet, meg azt a néhány kisebb képet és csináljon ezekből pénzt. Ő csak nézett rám, hogy ugyan mi lelt?!... Hát azt a pénzt szeretném önnek visszatéríteni, a mit adott. Azt felelte, hogy azt ő nem butoromért adta. Igen, de én képet többé nem festek! Franciául se igen tudtam, hát bizony bajosan értette meg, hogy mi lel, de a mikor megértette, nagyot nevetett és azt mondta, hogy menjek el valamerre pihenni és ha pénz kellene az útra, hát csak szóljak neki.

Ez megvigasztalt néhány napra, de akkor meg már nem mertem munkához fogni, mert hátha megint csak úgy lesz!... Gondoltam, mégis csak jó lesz néhány hétre elhagyni Páris. A feleségemnek élt még akkor az első ura s elmondtam az asszonynak, aki akkor éppen Párisban volt, hogy milyen kétségbeejtő állapotban vagyok. Tudja mit, - szólt ő, - jöjjön hozzánk Kolpachra... Én bepakoltam s csakugyan elutaztam hozzájuk Kolpachra. Ott történt aztán az, ...»

- Mi?

«Nem is emlékszem tisztán a részletekre. Csak azt tudom, hogy sokat küzködtem magammal, sokat szenvedtem. Mit ér az élet, ha nem tudok már festeni!... Mondom, nem tudom, hogy szántam rá magam, elég az hozzá, leugrottam biz én ott az emeletről. A háziak jobban megremültek, mint a mekkora baj bennem esett. Én csak jól megütöttem magam, egyéb bajom nem történt. Elhitettük egymással, hogy véletlen baleset volt csak az egész, de utóbb bevallotta a feleségem, hogy ők jól tudták, mit akartam én.

És lássa, még aznap este, megjött minden kedvem a pingáláshoz.

Egy fehérre meszelt, tágas helyiségbe szállásoltak. Valami csarnokféle az. Azok a fehér mezők a bolthajtások alatt úgy csábítottak aznap este, amint hanyatt fekve bámultam föl rájuk, hogy teli kenjem őket képekkel. A parkban láttam néhány hatalmas fát, eszembe jutottak. Azokból milyen pompás tájképek telnének oda föl a falra! Féléjszaka eltervezgettem, hogy mit festhetnék majd a plafonra... s e közben jóízűen elaludtam. Másnap reggel rögtön festeni szerettem volna. Persze se pemzli, se festék nem volt a kastélyban, de a báró azonnal befogott és Luxemburgból meghozattunk mindent, a mire szükségem volt. A munka pompásan haladt, kidekoráltam az egész plafont négy képpel s magam is meg voltam elégedve velük. Hát mégis tudok festeni!... Ma is úgy van még Kolpachon az a terem. Néhány hét múlva

visszautaztam Párisba, jókedvűen és azzal a vigasztalódással, hogy lesz, a hogy lesz, huncut, a ki többet költ, mint a mennyi telik tőle. Festek, a hogy tudok, a teremtsit annak a «Siralomház»-nak!

De a «Siralomház»-at mégse felejtették el *Miltonig*. Akkor aztán megtanulták a nevemet és azóta «Münkácszi» vagyok a franciáknak.

III.

A kolpachi pihenő után kezdett «*Zálogház*» című képéhez.

Barbizonban, a fontainebleau-i erdő alatt telepedett meg néhány hétre, vidám piktor barátjai: Pál László s Jettel társaságában és a derült barbizoni világ, az a kedves kis festő tanya, ahol a francia iskola halhatatlanjai: Millet, Rousseau, Corot, Diaz, Bodmer együtt élve a szabad természettel, örökbecsű képeket festettek, pompás hatással volt a mi Munkácsynkra is. Kedvével együtt derülnek palettája színei is, a düsseldorfi sötétségbe kezd bederengeni a fontainebleau-i nap s a «Zálogház» ablakfüggönyén találkozunk először azzal a csodálatosan szép, gazdag, bársonyos, meggypiros színnel, a melyhez hasonlót egy-egy becses keleti szőnyegen, néhány antik daghesztánon és csak a nagy angol arcképfestő: Lawrence képein, például a Mrs. Cuthbert portréján láthatunk. Ez a piros hangolja át lassankint Munkácsy színskáláját azokba a hasonlíthatatlanul dús tónusokba, a melyek nagy alkotásait jellemzik, ez a piros avatja őt páratlan koloristává ugyanakkor, amidőn a festői elbeszélés és jellemzés mestere. Nem lehet azt tollal elmondani, micsoda szépséges szín az és milyen színakordok teremője! Aki egyszer látta, nem felejtí el soha. A sárgában és zöldben is adott sok színpoézist Munkácsy, de ez a piros az, ami palettáját szuverénül jellemzi. Itt talált rá Barbizonban. Ezuttal még csak néhány tenyérnyi kerül belőle vásznára, az is csak úgy tapogatott modorban, még csak kezdődve, de már elég arra, hogy az egész kép jellegét előnyösen megváltoztassa s hogy - bocsánat, ha túlmerész a hasonlatunk - a szó egész nemes értelmében vett «humor»-ral mondhasa el mondani valóit, hogy az érzelgős, a német regényírónői, csokoládészínű düsseldorfi stílus helyett úgy beszéljen a nyomoruságról, az emberi szenvedésekről, mint például Dickens.

Csakugyan, valóságos dickensi fejezet ez a kép. Az ötlet is, hogy éppen a zálogházba gyűjtse azt a sok apró nyomort, olyan szerencsés, mint amilyen elmés. Ismeri minden alakját, megannyi kis história valamennyi, s történetkéiket elmondják maguktartásában, arckifejezésükben. Annak a bulvártaposó kisasszonynak a történetét, aki csipkekendőjét hozta be, számtalanszor olvastuk, talán Dosztojevszky írta meg legszebben; az öreg asszony Daudet alakja, lehet, a dicső Delobelle felesége, a mikor már elrepült a kis Zizi; az elzüllött művész, aki hegedűje révén akar kenyérrevalóhoz jutni, Maupassant embere s milyen bámulatosan van az megfestve! Az öreg hivatalnok tisztán Akakievics Akaki, az új köpönyeg hőse, a Gogolé, aki az ő kicsi kis ekzisztenciája önzésének közepette nem lát, nem hall, nem érez másfelé, szép csöndesen megbecsülné s elkönyvelné Krisztus palástját is, míg aztán egyszer a saját köpönyegjére nem kerül a sor. Némely alakját szinte követni látszik sorsában Munkácsy. A baloldali munkáslegényben mintha ráismernénk az Éjjeli Csavargók munkására, a kosaras asszonyt is láttuk már s találkozni fogunk vele még; a «Hazatérő részeg ember», vagy az «Iszákos» felesége, persze hogy ő is itt van szegény asszony, két gyermekével...

E képet, mint nagyobbára minden érdekesebb kompozícióját, kétszer festette meg. Az első, a melyet 1873-ban fejezett be, New-Yorkban van, a «Metropolitan Museum of art» tulajdona, a második, a nyolczvanas évekből, Sedelmeyer galériájából került a Szépművészeti Muzeumba;

a szénvázlat Rippl Rónai Józsefé volt, az «Ujoncok» szénvázlatával együtt. A rézkarcokat az «Éjjeli csavargók»-ról s a «Zálogház»-ról is a jeles Koepping készítette Sedelmeyer megrendelésére, híven visszaadva a festmények fakturáját is.

Munkácsy technikája ekkor úgyszólván már teljesen elérte fejlődésének legmagasabb fokát, modora itt-ott, egyénisége pazar gazdagságának nyilvánulásai közben, változik néha, gyakran szinte dekoratív módon egyszerű, máskor gondos, mint egy hollandus mesteré, de mindig jellemzően eredeti. Később, szobai jeleneteket ábrázoló képein, hatással lesz reá Fortuny, de ezt is inkább a saját vallomásai révén tudjuk, annyira magáévá érzett át minden külső hatást. Színei lassankint derülnek, bár mindig, még csupa jókedvében is, mintha állandóan visszavisszaszállna eléje ifjúkori küzdelmei egéről egy-egy szürke felhő, - azok felé a meghatottan elmélázó hangulatok felé hajlik, a melyeknek sejtelmes poézisét úgy adja vissza ő a színeiben, mint a magyar nótá: amikor boldogságról dalol, akkor is borongós.

Következő nagy képén még egyszer, szinte utoljára, haza jön képtárgyért s alakokért. Nászutazáson járt itthon feleségével és akkor jegyezte föl a «Falu hőse»-nek ideáját, az «Ujoncok»-ét is akkor.

A «Falu hőse»-n, amelyet előbb festett meg (1875.), azon frissiben érvényesül is itthon kapott benyomásainak színmagyarsága s egyike ez a legsikerültebb magyar zsánerképeknek.

A rézkarcot Mathey-Doret készítette róla.

Kis vázlatrajza egyike a művész legjellemzőbb jegyzeteinek; hogy milyen egészen együtt s készen látta ő képét abban a pillanatban, mihelyt eszébe ötlött! Egyáltalában ritkán s csekélyet szokott volt ő változtatni így fogamzott első ideáin a kidolgozás folyamán. Ezen a kis jegyzeten is ott van már legjellemzőbb vonásaiban az egész kép, mintha csak többszörös fáttyóval volna borítva s azokat szedegetné le róla munkaközben, egyiket a másik után, hogy a részletek is, melyek ott vannak alattuk készen, előtűnjének.

Később készült s kevésbé sikerült másik magyar tárgyú képe, az «Ujoncok», mely a Szépművészeti Muzeumban van. 1876 elején festette.

Magyar reminiscenciái külső formáikban elhalványultak s az alakokon, kivált az előtérben ülő két nagy alakon, a búcsuzó szerelmes páron erősebb a düsseldorfi emlékek íze. Valószínűleg az is befolyással volt ennek a Magyarországon termelt ideának az elnémetesedésére, hogy éppen megelőzőleg düsseldorfi jegyzetei után nagyolt egy képet, a Bécsben levő «Sebesült vándor»-t, a melyen a tartalom s a kifejezés között még erősebb az ellentét.

A kép kissé megsötétedett, egy pár festék átette magát; technikája tüzes, erős; ecsetvonásai szélesek, határozottak s némely drapérián szinte dekoratív jellegűek. Roppant könnyen s önbizalommal dolgozott, hisz két remekműve esik e két magyar tárgyú kép dátuma közé. A «Falu hőse»-n nyilvánuló gondos, teljes lelkiharmóniában végzett munka mintha tréning lenne amazokhoz, ezen pedig meglátszik az a szabad, kissé majdnem könnyelmű elnyújtózás, a melylyel a versenynyertes súlydobó hajít még egyet diadalmas dobásai után. Színekben nem válogató; az előtér két alakjának arcán el van hanyagolva szín, meg valór; a formákkal való jellemzésre törekvésben kevés ügyet vetett erre. Valószínűleg az egész képen kevés szó lehet, minden a jellemzésre, az erőre csúcsosodik ki; a Milton mestere festette már ezt, ha balkézzel is, de ugyanazokkal a végtelen egyszerű eszközökkel s éppen ezért van ezen a képen valami nyugodalmas epikai vonás, az előadó mester érezni látszik, hogy hatalmában az előadás minden hatásos eszköze. Legsikerültebb a baloldali búsuló legény, annak a feje a jellemzés valóságos mintaképe. A kép összhatása meglehetősen nehéz, tónusa jóval sötétebb következő képeinek a tónusánál.

1876-ban, felesége ösztönzésére abbahagyja egy a múlt nyár folyamán Kolpachon kezdett képét (*«Exámen a falusi iskolában»*) s megfesti a remek *«Műtermet»*, amely a Salonban érmet nyer és *«Hors Concours»*-ságot biztosít Munkácsynak a párisi kiállításokon.

A *«Műterem»* tulajdonképpen kettős portré: saját magát és feleségét festette meg, amint akkori, a rue Legendrebeli műtermének kandallója előtt egy készülő tájképét vizsgálják.

Munkácsy, világos-szürke bársony ruhában, szőnyeggel borított kis asztal sarkán ül, balkezében palettája, jobbában az ecset s mialatt szinte komoran, némi elégedetlenséggel vizsgálja a festőállványon lévő képet: azt várja, mit szól hozzá a felesége, aki ott ül előtte és műértő nyugalommal, nagyon figyelmesen nézi ura munkáját, nyilván ő is érzi, hogy valami nem egészen sikerült még, de ugyan mi?... A jobboldali háttérben békésen szundikál a rajzmappa előtt egy kövér kis mopszli, - de nem is a Munkácsy lelkével teljes otthon volna ez, ha hiányoznák belőle, ha ott nem volna, csak a háttér sejtelmes félhomályában legalább, az ő édes vágya, az, akit úgy várt s annyi szeretettel oda tudott képzelni családi körébe: egy gyermek. Ott van a festőállvány mögött (mindig ott volt ő a jó Mester festőállványa mögött), talán modelt állt az imént.

Valami jóleső melegség árad erről a képről: a nyugalmas otthon poézise. Sok küzködés után révbe ért Munkácsy, jólét veszi körül, családja van. Az otthon meleg hangulata van gyönyörűen beléfestve abba a szobába. A háttér félhomályában a fakult kárpitokról erősödik lefelé a színskála, a kandallón levő edények, a butorok félvilágításban vannak, a földre terített keleti szőnyegen pompásan omlik szét s a tompa háttérből is szépen válik ki az asszony kék színekbe burkolt alakja. Talán Munkácsyné profilja éles egy parányit, olyan erős világításban van. Az egész francia sajtó egyhangulag magasztalta a kép koloritját, elismeréssel konstataulta színeinek derülését. Mint portré is, mestermű mind a két alak, szinte el se lehet képzelni, hogy a saját arcát tükörből másolta s hogy felesége pózolt hozzá, olyan természetesen és annyi igaz kifejezéssel foglalnak helyet a kép tárgyának az egységében.

A *«Műterem»* Amerikában, Maryland fővárosában, Baltimoreban van: Mr. Walter tulajdona; az egész világon elterjedt szép rézkarcot Ch. Koepping készítette róla.

Alig fejezte be, megfestette utána a *«Kis kutyák»*-at, e jókedvű apróságot. Vázlatrajzait ott találtuk jegyzőkönyvében a *«Milton»* kép első ötletei között, néhány későbbi interiőr képének tervével együtt, a melyeket sorra meg fog festeni derült szép koloritban, nagy történelmi tárgyú alkotásai közben. Valamennyi ugyanazt az alaphangulatot ecseteli: az előkelő családi jólét, a melyben hosszú évek során át minden vágya egy gyermek...

Ilyenek az 1877-től 1888-ig festett zsáner képei közül: a *«Délutáni tea»*; a *«Pálmaházban»*; *«A tigris»*; a *«Kis macskák»*, vidám társa a *«Kis kutyák»*-nak; *«Zongora előtt»*; *«A baba látogatói»*, 1882-ből, a melyen a saját árván maradt s azután elégett bölcsőjét festette le (Ch. Courtry karcolta e képet rézbe); a *«Két család»* és a *«Készülődés a papa névnapjára»*, a melyekről Laguillermievel készítettett acélmetszeteket Sedelmeyer.

És itt új korszak kezdődik Munkácsy művészetében. Eddig megteremtett úgyszólván egy külön műfajt, a Munkácsy-zsánert, a melyben minden szubjektivitása érvényesül s a legeredetibb formákban, - talán művészte lírai korszakának nevezhetnők ezt el, ha egyáltalában minősíteni akarjuk, ami annál bajosabb, mert bíz ő nem fér el semmiféle rubrikában. A zsáner-festőnél tartalmasabb, az epikusnál ötletesebb, - talán drámai vénája jellemzi legerősebben?... Vagy inkább mint pszichologus ígér remekműveket?... A gondolatai becsesebbek vagy az érzelmek nemességével ragad el bennünket? A mikor már gyönyörűen komponált, a színei voltak vérszegények s ime egy csapásra hatalmas koloristát látunk benne! Előadása hódító, de eszközeinek az egyszerűsége még bámulatosabb. Nem hasonlít senkihez, azokhoz legkevésbé, a kiktől tanult, mindig ő maga, minden ízében s annyira eredeti, hogy utánozhatlan, még

iskolát se teremthet soha. Interiőr képeit már próbálják utánozni, de csak a butort tudják úgy elhelyezni a szobában, mint ahogy ő szokta volt és a szoba, bár tömve van, üres, - bár minden úgy áll, ahogy ő szokta állítani, nincs annak lelke. Ez az! Éppen az utánzóin látszik meg az ő karaktere, az hiányzik a másolatokból, a mi az ő képeit jellemzi: a lelke, a miből életet ad minden tárgyába, minden alakjába... És mialatt így dicsérjük szubjektivitása őszinteségét, elének állnak a Siralomház alakjai, az Éjjeli csavargók, a Zálogház vén hegedűse, a Falu hőse, a tépést csináló asszonyok s azt kérdik: hát mi!? hisz mi is élünk, önmagunk vagyunk!... Csakugyan, annyira önmaguk, mintha semmi közük se volna teremtetőjükhöz.

De iparkodjunk doktriner formában megfelelni arra a kérdésre, mi jellemzi kiváltképpen a harminckét éves Munkácsy művészetét, - minden jellemzi, amit eddig teremtett s minden, amit ezután fog alkotni. Teli van megdöbbenő meglepetésekkel. Szépen megokolva lehetne megrajzolniuk őt máig, eddig látott képei után s elég négy tájképére tekinteni, hogy új okoskodást építsen az ember tájképfestői talentumára, bár ott is minden vonásában ugyanaz a művész érvényesül individualitásának összes mélységeivel és bravurjával; hogy mennyire nem korlátozzák határok a művészi rátermettséget (művészetnek a teremtést, zseninek a teremtő képességet tekintjük s nem az elméletfaragást és a szórszálhasogatást) s milyen hiú minden elmélet, ő a példa reá: ma megfesti a zsáner remekét, holnap ámulatba ejti a világot a legnagyobb szabású történelmi képpel, a melyen bajos lesz megállapítani, hogy a gondolkozó filozófiai értéke a becsesebb vagy a poéta nagyobb-e az ábrázoló piktornál? És holnapután meg fogja festeni a világhistória leggrandiózusabb jelenetét s az emberiség Megváltóját úgy, hogy az Egyház megtalálja benne az ő Krisztusát és Renan is levett kalappal áll majd előtte, mondván: így képzeltem az én Jézusomat. Ő pedig, Munkácsy, nem tud semmiféle kérdezősködésre egyebet felelni, mint hogy ő ezt így látta maga előtt, a mikor eszébe jutott a kép; egy falatka papírosra néhány perc alatt lerajzolta Chaplinné szalonjában, barátságos beszélgetés közben a Milton s a Jézus első ideáját éppen olyan könnyen, *mihelyt eszébe jutott*, mint a kis kutyák csoportját vagy a Falu hősét, aztán behúzott egy nagy vásznat az ő bitümes keverékével s mialatt ott matatott rajta, egyik szép színfolt a másik után véletlenkedett elő ecsetje alól és talán azok segítették, a színeken keresztül intuitive látta vászonra dolgait és fogott az alkotáshoz, csinálva Jézust így, Milont meg úgy, csupán azért, mert az egyiket így, a másikat meg éppen úgy diktálta neki valami, folyton érezve azonban, hogy az a legjobb, amit csinál. Nem mintha nem kereste volna a kellőbb színt, a helyesebb kifejezést, de csak úgy, amint a legtalálhatóbb szót keresi formába kívánczó gondolataihoz az író, az ütemet és hangot lelkében zsongó muzsikájához a zeneszerző.

Egymás mellé helyezve összes képeit, - alig száradtak meg, úgy szanaszét hordták a világ minden részébe és ő tudta legkevésbé, hányan s ugyan merre vannak, - látjuk, hogy bár szédítő iramban hág magasabbra és magasabbra a fejlődés, de nincs azokban ellenmondás: egyik igéri a másikat. A meglepetéseket az a tüneményszerű gyorsaság okozza inkább, amelylyel a ma ígéreteit váltja be a holnap, - ahogy a szédítő hegycsúcsok sorakoztak s hóhatárokon fölül egymás mellé az Alpesek ugyanazon vonalán, egyazon geológiai anyagból s köztük a gazdag, viruló völgyek, tátongó szakadékok, apró tavak, ki nem tölt medencék és a jégárak nyomán maradt morenagátak... egy egész világ.

IV.

1877 telén festi meg *Milont*, amint tollba mondja leányának, Évának, halhatatlan hőskölteményét az első emberpár bűnbeeséséről s másik két leánya, Judith és Ráfael hallgatják őt.

Óriási tárgy!...

Milton Jánost festeni meg: a lángeszű költőt, az angol irodalom dicsőségét úgy, hogy adva legyen benne ne csak a történelemteremtő államférfiú s a mély gondolkozású filozófus, de az angol szabadság hőse és vértanúja, meg a magánember is, aki szerencsétlen volt dicsőségében úgy, mint szerelmében, túlélte egészségét, szemevilágát, tűzhelye kényelmét, pártja szerencsáját, sőt még gyermekei szeretetét is. Mert csak így lesz az Milton.

«Milton¹⁵ az emberiség történetének egyik legemlékezetesebb korszakában élt, éppen az Ormuzd és Ariman, a szabadság és a despotizmus, az ész és az előítélet közti nagy küzdelmek válpontján, a mikor az emberi faj sorsa az angol nemzet szabadságával egy kockára volt téve. Akkor kiáltatának ki azok a hatalmas elvek, amelyek azóta utat törtek maguknak az amerikai erdők mélyeibe, amelyek felköltötték Görögországot kétezer évi szolgaságból és sülyedésből s amelyek Europa egyik szélétől a másikig olthatlan lángot élesztének az elnyomottak szívében, megingatva az elnyomók térdeit szokatlan félelemmel. Az elveknek, amelyek akkor zsenge életükért küzdöttek. Milton legönfeláldozóbb s legékesebben szóló bajnoka volt... Nyilvános élete olyan, mint a minő ilyen magasröptű szellemtől és hatalmas elmétől várható. Nem volt puritán. Nem volt szabadszellem. Nem volt királpárti. Jellemében minden párt legnemesebb tulajdonai olvadtak összhangzó egységbe. Hasonlóan a puritánokhoz, úgy élt: «mint a ki örökké nagymestere szemei előtt van.» Mint azok, szemét folyvást a mindenható bíró s örök jutalmazóra függeszté és így sajátította el tőlük a külkörülmények megvetését, az állhatatosságot, a nyugalmat és rendíthetlen határozottságot. Egész lelkével gyűlölte a zsarnokságot, de meg voltak benne mindazon díszes és becsülésreméltó tulajdonok, amelyeket csaknem egészen a zsarnokság pártja egyedárúsított. Nem volt senkinek fejlettebb érzéke az irodalom becse, finomabb izlése az előkelő időtöltések, lovagiasabb gyöngéd érzése a becsület és szerelem iránt. Habár gondolkozása demokratikus volt, izlése és társasága inkább összhangzottak a monarhiával és arisztokráciával. Birta mindazon érzületeket, amelyek a daliás lovagokat félrevezették, de ő ezen érzületeknek ura volt és nem szolgája. Mint Homér hőse, élvezte a bűvölet minden gyönyörét, de nem volt elbűvölve. Az illúziók, amelyek elbájták képzeletét, soha meg nem gyengítették okoskodó erejét. Az államférfiú biztosságban vala a fény, regényesség és páthosz elől, melyek a költőt szárnyain hordták... Egyénisége alkotásaiban érvényesül, az erő és szellemének magas röpte jellemzik... Milton, mint Dante, államférfi és szerelmes volt és mint Dante, szerencsétlen dicsvágyában, szerelmében... Ha valaha csüggedtség és keserűség valakiben menthetők valának, úgy Miltonban lettek volna menthetők; de szellemének ereje győzött balszerencsén, vakság, köszvény, kor, szegénység, családi bánat, politikai csalódás, rágalom, száműzetés, elhanyagolás nem bírták megzavarni nyugodt és fönséges türelmét. Vérmérséke nem volt eleven, de mindig különösen egyenlő. Kedélye komoly, talán szigorú, de morddá, boszussá semmi szenvedés nem változtathatta. Amilyen volt midőn a nagy események előestéjén visszatért utazásából az egészség és férfiszépség virágában, irodalmi érdemeiért ünnepezve s honfíúi reményekkel telve, olyan maradt ő akkor is midőn a szerencsétlenségek sújtották s megöregedve, szegényen, világtalanul, kegyvesztetten vonult halni gunyhójába. Így lehetett csupán, hogy bárha «Elveszett Paradicsom»-át oly életkorban írta, amikor a szépség s gyöngédség képei rendszerint fakulni kezdenek még azokban az elmékben is, melyekből aggodalmak és csalódás ki nem törülheték, ő fel tudta ékesíteni művét mindazzal, ami bájos és gyönyörteljes a fizikai vagy erkölcsi világban.» Theokritosznak vagy Ariostónak nem volt az érzékük finomabb s egészségesebb, nem élvezték nagyobb gyönyörűséggel a napsugarakat és virágokat, csalogánydalt, nyári gyümölcs nedvét s az árnyas forrás hűvösséget. Fogalma a szerelemről egyesíti a hárem minden kéjét, a lovagtornák minden galantériáját az angol tűzhely szűztiszta s nyugalmas

¹⁵ Macaulay T. B.: «Milton.»

szeretetével... Gondolatai hasonlítanak azokhoz a mennyei gyümölcsökhöz és virágokhoz, melyeket Massinger mártír szüze küldött a földre a paradicsom kertjeiből, melyek más föld terményeitől nemcsak díszesebb virágzás s nagyobb édességek által különböznek, de hatásuk csodásan erősít és gyógyít. Nemcsak gyönyörködtetnek, hanem fölemelnek s megtisztítanak.»

Ezt az alakot akarta megfesteni Munkácsy.

Műveit olvasva, elképzelte őt e század elején Macaulay is: «Csaknem azt hisszük, hogy meglátogatjuk kisdéd lakában; hogy látjuk őt ülni orgonája mellett a színehagyott zöld kárpitok alatt, - hogy felfoghatjuk szemeinek gyors pillantását, melyek hasztalan keresik a napvilágot, - hogy olvassuk nemes arcának vonásaiban dicsőségének és szenvedéseinek büszke, szomorú történetét. Képzeljük el magunknak a halotti csendet, melyben ügyelnénk legcsekélyebb szavára, - a szenvedélyes tiszteletet, melylyel elébe térdelnénk kezére borulni és sírni felette, - a buzgóságot ahogy vigasztalnók, ha ugyan van szüksége vigasztalásra ilyen szellemnek a tehetségeire s erényeire érdemetlen kor elhanyagolása miatt, - a hevet, melylyel vetekednénk leányaival vagy quaker barátjával, Elwooddal a kiváltságért, hogy olvashassuk néki Homéroszt vagy hogy mi írassuk le a halhatatlan szavakat, a melyek ajkairól folynak.»

Munkácsy egy Fauszt-kép ideájával foglalkozott s e közben kezébe került és olvasta Macaulay tanulmányát, azután a hőskölteményt lapozgatta s ő is látta Milont. Három kis vázlatot vetett papírra. Az első csaknem maga a kép; a másodikban jobbra ültette Milont, de így Éva, jobbkézben tartva a tollat, takarva lett volna ha írásra készen ül; a harmadikon a szobába nyitó Elwoodot is föl akarta venni kompozíciójába. Vászonra, alig ennyi előkészület után, az első ötlet került és megfestette Milont úgy, hogy «aki ezt a képet látta, az többé az »Elveszett Paradicsom« költőjét soha más alakban el nem képzelheti s ha valaha Milton nevét hallja, Munkácsy képére fog gondolni, a mint Teli Vilmos vagy Macbeth nevének említésekor Schillerre vagy Shakespearere gondol.»¹⁶

A kép baloldalán, szembe a nézővel, egy magas támlájú préselt bőr karosszékekben ül Milton. Feje előre hajolva, homlokán ott küzdök formájáért a gondolat s a mint a költő balkezét a szék karjához feszíti és jobbját ökölbe szorítva tartja mellén, mintha a Sátánt látná maga előtt az örök éjszakában, a mint alakja Atlaszként az égig érve, viaskodni készül az őrangyalokkal... Fekete bársony, puritán szabású ruha van rajta, széles fehér gallér hajlik ki vállára, kezelői is fehérek. Ballába a szék alá húzva, a jobb előre nyújtva mintegy versei ütemeit skandálja. Alakja roskadt, mégis csupa méltóság. Középen szétválasztott szürkülő fűrtjei a fehér gallérra göndörödnék le. Ötvenes éveiben lehet (44 éves korában vakult meg s 60 éves volt, amikor befejezte az Elveszett Paradicsomot), arcán meglátszanak a szenvedés nyomai, de az erély uralkodó. Vaksága bravúrosan van kifejezve, inkább tudjuk, mint látjuk; homlokán és szemöldökei közt annyi a magasztos gondolat, úgy ragyog a szellem, hogy azok alig bocsátják tekintetünket az üres szemgödrök felé. Jobbról töle az ablak, a melynek ónkarikákba foglalt zöldes üvegein ezüstössé tompulva dereng be alakjára a világosság, fejétől jobbra egészen megvilágítja a szék támláját, fehér gallérját s egy sugárkéve egy vonalba dül át a két kezén, hogy a baloldalt álló asztal szőnyegén hulljon szét a leánya, Éva elé helyezett papírosokig. A karosszék piros színe hihetetlen szép harmóniába olvad össze a fekete bársony ruha színeivel abban az enyhe ezüstös világításban és hogy a fehér színek, meg a pirosak és a szürkék (szőke leányai szürkében vannak) milyen csudálatosan puhák ezen a képen, milyen mesés árnyékvilágosságokban érvényesülnek, ahhoz csak zenében, egy gót székesegyház boltívei közt elringó orgonahangokban lehetne valami hasonlíthatót találni.

¹⁶ Gotthold Neuda: «Opinions of the continental Press on Munkácsy and his latest picture: Milton dictating Paradise Lost to his daughters.»

Milton hallgat, de most rögtön szólni fog.

Ezt várja három leánya, bájos, szőke, három angol leány; Milton típus valamennyi, hasonlítanak apjukhoz és testvérek, anélkül, hogy egymáshoz hasonlítanának. Valami van mind a hármukon, amiből érezzük, hogy szinte borzongva élvezik azt a gyönyörűséget, amit atyjuk szava fog okozni nekik. Egyben várják, feszült figyelemmel és félnek tőle. És hogy sugárzik belőlük a szerető gyöngédség apjuk felé... Hogy is festette volna őket másként Munkácsy! Azt a gonosz valóságot, hogy ez a három leány nem szerette, megunta az apját, hogy a vak poéta gyöngygondolatai gyakran hullottak szét a semmibe, mert leányai nem törődtek szavaival s nem irták papirosra, - ezt hogy is hitte volna el Munkácsy!...

Szép három leánya szeretettel veszi őt körül.

A legkisebbik, Rachel, ott ül mellette, hogy mindjárt kéznél legyen, ha kívánna valamit. Ő hasonlít legjobban apjához. Most a tű megállt kezében. Nézi apját s várja szavait. Testvére, az édes szép Judith áll mellette. Egy vörös bársony szék támláján a keze, mozdulni se mer, nehogy zavarja a csöndöt, szinte lélegzetfojtva várja a következő mondatot s szíve dobogása szinte hallatszik. Ő a legszebb a három testvér között, ő örökölte apjának méltóságos nyugalmat és azt a nemes homlokot. Talán az ő alakján dolgozott Munkácsy ecsetje a legtöbb poézissel. Kétszer festette őt meg. Először egyedül, külön vászonra, melyen egy leheletkönnyű fehér batiszt kendőcskét kötött nyakára és sűrke pamutkendőt vetett a vállára, olyan bájos színűeket, olyan gyöngéd ecsetvonásokkal föstve arcát, puha szőke haját, mint ahogy szerelmese kezét vonja első csókra a húsz éves ifjú; azután megfestette a nagy képre: fehér gallért hajtva ki az ő vállára is, olyat, mint a testvéreié.

A toll Éva kezében van. Teste előre hajlik, feszült várakozással ügyel s egész lelkével hallgatja a következő verssorokat... Csudálja, tiszteli, szánja apját és mintha tudná, hogy századok fogják olvasni minden leírandó betűjét. Őt is kétszer föstette le Munkácsy. Igéző sápadt arca változtatás nélkül került a kis képről a nagy vászonra.

A XVII. század stílusában bútorozott szoba egyszerű, de izléses és előkelő. A lányok viselik gondját. A hátsó falat fakult, zöldesszürke, alakosgoblén borítja, fekete renaissance szekrény áll középen, balra alacsonyabb könyvespolcon néhány foliáns és smaragd-zöld fajansz kancsó egy kisebb fajta, inkább dekoratív tükör alatt. Mindez tompított világításban, inkább félhomályban és az egész szoba teli csönddel, azzal a beszédes csönddel, a melynek annyi lelke van és olyan lélekébresztő... És ezt a csöndöt színekben fejezi ki s le tudta festeni Munkácsy.

A képet, kisebb körben, Sedelmeyer állította ki s tőle került az 1878-ki párisi világkiállításra, ahol mesés sikert aratott, egyikét azoknak a diadaloknak, amilyenekben csak a Renaisancera ébredt olaszok közt volt egyszer-egyszer része egy-egy Mesternek abban az új eszményre talált, művészetszerelmes szép korban.

A francia köztársaság hivatalos közlönyében («Journal officiel de la République française») Émile Bergerat hosszú tanulmányt közölt a fiatal Mesterről. Munkácsy nem alapíthat s nem fog iskolát alapítani. Egyénisége sokkal kivételesebb, semhogy tanítványok csoportosulhassanak köréje. Modorának utánczó eredménytelen munkát végeznének. Temperamentumának dús forrásaiból csak ő meríthet sikerrel. Munkácsyszerűt csak ő alkothat. Ha ősokeket akarunk találni e magyar festőnek a művészethistória családfáján, a rembrandti vonalon kell keresnünk. Munkácsy az «Éjszakai Őrjárat»-ban vallja az ő krédóját, aminthogy abban vallották magukét az árnyékvilágosság németalföldi hívei, a Maasok, Hogheok, Bolok és Ostadeok. A világosság azon keresői közé tartozik, a kik a sötétséget olyan hatalmasan markolták össze, hogy aranyos sugarak csurrantak ki belőle. A modorhoz, amelylyel Rembrandt zsenije az igazat igazabbá tudta tenni, Munkácsy makacsul hű, az új elméletek ellenére, amelyeket manapság hirdet a naturalizmus a «plein-air»-ről s a teljes napvilágításról. «Milton»-ja első

vállalkozás a történelmi festészet terén s be kell vallanunk, hogy debüje megdöbbenően hatalmas. Ez a jelenet, - s milyen egyszerű mégis, - mindenkit elragad. Állítjuk, hogy a Champ-de-Marson kiállított összes festmények között ez az, a melyhez a legszivesebben térnek vissza. Mentől többször látjuk, hatása annál mélyebb és éppen ez a varázserő jellemzi a szép dolgokat, ez az ígézet a szép látványok bűvös tulajdonsága, ilyen a *remekmű* hatalma. Kimondtuk az illő szót. «Vallom, hogy ezuttal azon elvitázhatlanul tökéletes alkotások egyike előtt állunk, a melyek számára a kritika a «remekmű» elnevezést fősvényül tartogatja.» A technika magas minőségű, az ecsetkezelés őszinte, bátor és határozott, mesteribbet kívánni se lehet. A kompozíció - a lehető legegyszerűbb s teljesen áttanult - pompásan, «lyukakat nem hagyva», tölti be a vásznat, egységes és változatos, mint azt a poézis törvényhozói, Arisztoteléstől Boileauig, követelik. Az a bensőséges és hangtalan dráma, amelyet ecsete alá választott, olyan minden oldaláról világosan van elének állítva, hogy nincs a nézők közt senki, aki meg ne értené. Alakjai igazak, élnek s megtestesülvők a csalódásig híven.

Keresem a mű hiányosságait, egyet se találok. Vajjon a kitartó munka, mesterségének pazar tudása révén jutott Munkácsy ilyen eredményhez? Nem csupán. E kép s megelőző művei között óriási a távolság, szinte megmérhetetlen. És hirtelen, a nélkül hogy bárki számon adhatná miként, megnyilatkozik a festőben a poéta. Valami hatalmas látomány suhan el a művész lelki szemei előtt, mint messze multból költ jelenés és a ritka erélyű Munkácsy nem habozik egy pillanatig se, megragadja s magáévá teszi. Az eredmény minden várakozást túlszárnyal. Nem tudom, akad-e még valaha hasonló alkotáshoz elegendő ereje, bár szép-művészeti téren nem igen hiszek a véletlenekben. Bizonyos, hogy «Milton», - és ez az egyhangú véleménye mindenkinek, - az utóbbi húsz esztendő festészeti alkotásai között a legjobbak egyike s a hozzáértők véleménye szerint az 1878-ki világkiállítás csodái közé tartozik. A nagy «médaille d'honneur», a melyet a zsűri néki ítelt oda, méltó szentesítése e ritka sikernek. (1878 szeptember 15.)

A «Moniteur des Arts»-ban az «École nationale des Beaux-Arts» műtörténelmi tanszékének tudós professzora, Fourcaud, a többek közt ezt írja: «... Mindenütt egyedül dolgozott. Néhány pillantást is alig vetve arra, amit mások csináltak, iskolákba nem keveredve, csak a természet tanácsait követte. Egy primitív szemeivel lát s a keze modern, - ez Munkácsy. Láttam néhányat első rajzai közül; határozott erélylyel húzta meg minden vonását s a néhai gótikusok megfigyelő erejének zamatja érzik rajtuk. Abban az időben fogalma se volt művészi jövőjéről, azt másolgatta, amit a Dürer metszetek szépséges realizmusának a naivságával látott maga körül. Azok közül az intuitívek közül való, a kikkel együtt születnek a faj bizonyos tradíciói, akik maguk fedezik föl azt a mit nem tudnak, nem botorkálnak másokvágtá csapásokon, s így, bármit cselekedjenek, az az «új» megdöbbenő hatását gyakorolja. Tehetsége szemlátomást növekedett... Még egy lépést tett s ime már csak bámulnunk lehet. A «Milton», elvitázhatlanul, a világkiállítás egyik legmegkapóbb képe. Tárgya, - epikusan egyszerű, - kivált súlyos feladat. Hogy is fessen meg egy olyan embert, mint amilyen az az angol költő, akinek «hazája a magasztos volt»? Miként alkosson magának fogalmat arról a vakról, aki mint Homérosz, üres szemeiben hordta az egész eget, arról a zordon puritánról, aki nem akarta oktatásban részesíteni leányait, nehogy megrontsa lelküket? Mint fejezze ki az ábrázolt jelenet ama nagyszerű családiasságát a nélkül, hogy utszélivé vagy dagályossá ne váljék? Miként adja vissza annak a három gyermeknek rajongás nélküli naiv bámulatát? Ezeket a nehézségeket kellett megoldani és ezeket oldotta meg Munkácsy... Hatalmas vászon! A nemzetközi zsűri valószínűleg Munkácsynak ítéli oda a kitüntetés nagy értét. Becsületet szerez ő úgy saját hazájának, mint a francia vendégszeretnek». (1878 május 10.)

Dubose de Pesquidoux az «Union»-ban: «Vajjon csakugyan osztrák (?) festő Munkácsy? Közöttünk él, itt dolgozik s itt állít ki minálunk és úgy látszik, inkább francia ő, mint osztrák, inkább párisi, mint magyar. De mivelhogy a születés adja meg a nemzetiséget, ha csak el nem

nemzetietlenedik az ember, és mert az osztrák osztályba sorozták Munkácsyt (a világkiállításon), egyezzünk hát belé gyöngéden és ne követeljük őt vissza magunknak. A «Milton» rögtön megállítja a nézőt. Hatalmas, erős, hatása megrendítő. Nyugalmas, csöndes, csupa ragyogás ez a kép; alakjai «demi-teinte»-ben¹⁷ válnak ki a komor háttérből s csak úgy rezeg körülöttük a levegő, megdöbbenő képességeiről tanuskodva teremő erejében az étellel mérkőző művészetnek. Ezen a képen át betekinthetünk a művész teremő műhelyébe s tanulmányozhatjuk, miféle eszközökkel juttat alkotásaiba annyi erőt.»

Munkácsy széles szín és teinte¹⁸ ellentétekkel dolgozik, bátran csapja egymásmellé az ellentéteket és mégis, úgy olvad az mind egymásba, olyan pompásan mosódnak harmóniába; nem hogy bántanak vagy nyugtalanítanak a nézőt, sőt éppen ezek a differenciák domborítják ki alakjait s adják az egészre nem csupán látszatát, de valósággal akciót a realitásnak. Eredeti festő Munkácsy, kolorista, de inkább tónusainak helyessége és világítási valórjei,¹⁹ mint színeinek pompája vagy dús változatossága révén. Kivált kedveli a komor gammákat²⁰ s mégis világos tud maradni. A franciák között Ribot és Vollon hasonlítanak e tekintetben a magyar művészhez. Ez a sajátságos kolorit, amely a tónusok s a világítások bölcs adagolásával adja vissza a természetet és mintegy mozdulatra bírja alakjait a köréjük festett levegőben a nélkül, hogy színeket halmozna színekre, ez a legirigylendőbb és ez a legritkább. Rembrandt merített pazarul ebből a forrásból s Munkácsy ne vegye részünkről zokon, hogy Rembrandt is eszünkbe jut alkotása előtt. (1878 október 22.)

A méltóságos «Revue des Deux Mondes»-ban maga Cherbuliez hajt zászlót «Milton» előtt az 1878 augusztusi számban: «Magyarország abban a nagy szerencsében részesült, hogy olyan művész képviseli a Champ de Marson, akinek első kísérletei már mesteri alkotások voltak s aki folyton csak magasabbra hágott; utolsó műve a legjobb. A zsűri a kitüntetés nagy érmét Munkácsynak ítélte oda s minden ítélete között talán ez az egyetlen, amely általános helyesséssel találkozott, «Milton» a világkiállítás egyik legnagyobb sikere. Teli van e nagy vászon érzéssel, meghatottsággal és csönddel: érezzük, hogy ott most történik valami, az «Elveszett Paradicsom» születésének vagyunk tanúi.»

Cochin a «Français» 1878 november 5-ki számában írja, hogy Munkácsyra büszkék lehetnek a magyarok, diadalmasan viszi el a babért a kiállításon két versenytársa (Matejko és Makart) elől; hogy a «Milton» csodálatos kép és legtökéletesebb a világkiállítás összes festészeti alkotásai között... Bámulatos kompozíció, amelylyel a festő megközelíti az ábrázolt költőt. «Munkácsy ecsetjét az ihlet vezeti, szélesen dolgozik, apróságokon nem babrálni, vakmerő kézzel

¹⁷ «Demi-teinte»: Átmeneti színezés a kép élénken megvilágított és teljes árnyékban lévő részei között. A demi-teinte adja a festménybe az összhangot, ez tölti ki az árnyék és a világosság közötti átmeneteket. «Demi-teintebe tartott kép», «demi-teintebe tartott alak» kifejezések azt is jelentik, hogy a festmény tonalitása (tónusainak egy uralkodó tónus alá rendelt összege) nagyon enyhe, melyben semmi erőszakos, kiütő effektus nincsen. (Jules Adeline: «Lexique des termes d'art.»)

¹⁸ «Teinte»: Könnyed színárnyalat; szín, amelyet többféle színek keverésével nyer a művész; ugyanazon színek több vagy kevesebb intenzivitással való alkalmazása. (U. o.)

¹⁹ «Valeur»: Ugyanazon tónus intenzivításának fokai közt lévő viszony, vagy szomszédságba került tónusok intenzivításának a kölcsönös viszonya. (U. o.)

²⁰ «Szín-gammák»: A színek sorozata, osztályozva természetes egymásra következésük és fokozatos árnyalataik szerint. Színgamma alatt nem csupán a hét prizmaszínt s árnyalatainak végtelen sokszorozódását értjük, vannak erélyes-, szelid-, gyöngé- és semleges-gammák. Minden egyes tónus intenzivításának a fokától és többé-kevésbé eklatáns voltától függ egy gamma jellege. Egy festmény harmóniája például nagy veszedelemben forog, ha valamelyik részén olyan tónusokat talál alkalmazni a festő, a melyeknek intenzivítása nem azonos a kép többi részén alkalmazott gammák intenzivításával.

rakja vászonra egységes nagy színfoltjait s bocsátja rájuk a világosságot. Kifogásolták, talán némi joggal, hogy kissé mindennapiasan világítja meg képeit, hogy tónusai egyhangúak s némileg az igazság rovására... Találtak kifogásolni valót a modelljében is, a környezet kezelésében... Mindezekben lehet valamelyes igazuk; de hát mi a Munkácsy titka és mi az oka annak, hogy megragad bennünket képein a gondolat, mielőtt hiányosságaikról számot adhatnánk magunknak? Ez a titok, azt hisszük, Munkácsy mélységes kompozícióbeli művészetében rejlik: gondolatának minden porcikáját úgy osztja szét művein, hogy azok a lehető legegységesebben hatnak reánk és ölelésének föltétlen rabja lelkünk. Ez avatja Munkácsyt nagy festővé.»

Minden kritikusa talál benne valami magasztalni valót s mi itt csak a franciákat idézzük. Éppen ilyen szédítő sikere volt a képnek az angol, a német sajtóban és mindenfelé, ahol csak megfordult. Jellemző, mint vitatták Munkácsyt magukénak a németek s a franciák; Ménandre az «Assemblée nationale»-ban, Wolff a «Figaró»-ban franciának vállalja őt, egy kis luxenburgi lap pedig luxenburginak kívánja. A «Temps», a «Gazette des Beaux-Arts», a «Débats», a «Gaulois», «Soleil», «La France», «Musée universe», «Paris Journal», «L'Estafette», «L'Illustration», «L'Indépendance belge» s a «Monde illustré» egyhangulag remekműnek minősítik a Miltont. A vidéki kis lapocskától kezdve az óvatos «Revue des Deux Mondes»-ig, kivétel nélkül hordja a francia sajtó Munkácsy elé a babért s ezt tették mindenütt, a hova *Sedelmeyer* kiállításra vitte a képet.

Munkácsy döntő fontosságú összeköttetése Sedelmeyer Károlylyal, - ami csakhamar benső, mindvégig hű barátsággá fejlődött, - a «Milton» révén kezdődik. A világhírű műkereskedőnek, - aki szenvedélyes, nagytudású amatőr s maga is hozzányúl néha az ecsethez, - óriási része van művészünknek nem csupán külső sikereiben, de gyakran tüzelte nagyobb alkotások felé Munkácsy munkakedvét is. A «Krisztus Pilátus előtt»-re ő biztatta s utolsó képe, az «Ecce-Homo» alkotása közben is nem egyszer üldögélt együtt az egyformán megöszült két jó barát az avenue de villiersi műteremben és Sedelmeyer bátorítása is élesztette a csüggedő, fáradt, beteg Mestert.

Ismeretségük már akkor kezdődött, a mikor Munkácsy Párisban letelepedett. Találkoztak Barbizonban is, ahova Sedelmeyer gyakran kijárt a nagy francia piktorokhoz; Munkácsy műtermébe is el-ellátogatott néha, de üzleti összeköttetés nem volt közöttük.

Az 1877-78-ki télen azonban, látva a készülő Miltont, Sedelmeyer azonnal fölismerte a remek művet s vásárlójául ajánlkozott. Munkácsy azonban nem fogadhatta el az ajánlatot. «Kötve vagyok a Goupil céghez s mihelyt befejezem a képet, azonnal rendelkezésére is bocsátom», - mondá Sedelmeyernek.

Egy márciusi vasárnap ismét találkoztak, Páris környékén, Bellevueben, a hová szegény Pál László látogatására rándult ki aznap, feleségével, Munkácsy.

Pál akkor már meg volt zavarodva, ott ápoltatta Munkácsy Bellevueben, egy szanatóriumban, ahonnan csakhamar átszállították a charentoni örültek házába, ahol nemsokára meghalt. E gyászos emlékű találkozás alkalmával került közöttük másodszor szóba a «Milton» és Sedelmeyer ismételte a télen tett ajánlatát. «Sajnálom», - válaszolt Munkácsy, - «de lehetetlen. A kép készen van s holnap szállítatom Goupilhoz.» Sedelmeyernek tehát le kellett mondaní arról, hogy a képet megvásárolhassa.

Mily nagy volt azonban a meglepetésem, - beszélte nekünk Sedelmeyer, - midőn másnap, hétfőn, látom, hogy Munkácsy érkezik hozzám. Lehorgasztott fővel halad el kapusom páholya előtt s mogorván, tépelődve, mint ahogy járkálni szokott, amikor valami bántotta, jött keresztül az udvaron.

«Képzeld», - szólt csüggedt hangon, - «Goupil nem akarja elvállalni képemet. Azt veti, hogy ez nem volt afféle határozott megrendelés, meg panaszkodik, hogy egyáltalában nem megy az

üzlet, egy év óta nem kelnek a képek... Meg tudja Isten!... Szóval ő most nem vehet képet. Ha akarom, kiállítja üzletében s majd akad talán rá amatőr, de ő meg nem vásárolhatja. Már most hát én mit csináljak!?»

Annál jobb, szoltam én, így hát szabadon rendelkezhetik magával s képével. Megveszem én, ha akarja azonnal és ugyanazon árért, amelyet Goupiltól kért volna érte!

Munkácsy örömmel egyezett ajánlatomba, rögtön visszament Goupilhoz, a rue Chaptalba és hozzám szállíttatta az udvaron álló képet. Ez volt a mi üzleti összeköttetésünk bevezetése.

Amint megvettem a Miltont, kiállítottam szalonomban, meghíva néhány művészt és amatőrt. A kép azonnal meghódított mindenkit, széltiben emlegette egész Páris. Egy lelkes amatőr beszélt nálam, hogy találkozáva Goupillal, hivta, jöjjön s nézze meg a Sedelmeyernél kiállított képet, amelynél szebbet a mi korunkban nem festettek!... Májusban elküldtem a képet a világkiállításra. Ismeretes, hogy milyen diadalt aratott. A zsűri a «médaille d'honneur»-t ítélte néki, a kormány pedig a becsületrend lovagi méltóságáról tisztí rangra emelte Munkácsyt; ő felsége a magyar király pedig nemességgel tüntette ki. A képet még a világkiállítás folyamán eladtam egy amerikainak, Mr. *Robert Lennox Kenedy*-nek, aki ajándéku szánta a new-yorki «Lennox Library»-nek, amelyet bátyja alapított; fentartottam azonban magamnak a jogot, hogy a kép még egy évig birtokomban maradjon, s hogy rézbe karcoltassam. Azt akartam, hogy e remekmű, amely akkora diadalt szerzett mesterének Párisban, hirdesse hát végig előbb egész Európán az ő dicsőségét, mielőtt átkelne a tengeren az új-világba. Így állíttattam ki Budapesten, Bécsben, Münchenben, Berlinben, Düsseldorfban, Kölnben, Londonban és így tovább, - mindenütt rengeteg siker! Munkácsy elismerve korunk egyik első Mesterének, Europa összes kritikusai versenyezve magasztalják. Párisban kétszáz művész rendez lakomát tiszteletére, hogy hódolatukat bemutassák és szerencsekívánataikat kifejezzék néki.

Nos hát meg van elégedve? - kérdeztem akkor este a lakomán Munkácsyt, - leszokik hát végre az örökös tépelődésről, a fejlődégről?

«Csakugyan,» - válaszolt szavaimra, - «ha valaha, hát most igazán boldognak kéne lennem!... De Istenem! Ki tudja mit rejteget számomra a jövő?...»

Ne aggódjék, - feleltem neki, - ünnepelünk mi még nem egy diadalt. Ami pedig az anyagiakat illeti, az se aggaszsa többé. Mindent hajlandó vagyok megvásárolni, amit csak fest s akár előre, tíz esztendőre.

Akarja? «Hogyne akarnám!»

És így léptünk mi 1878 november negyedikén szerződésre, amelynek értelmében kötelezte magát, hogy tíz évig kizárólag nekem dolgozik; festendő képeinek árát időnkint együtt állapítjuk meg, alapnak a Miltonért fizetett összeget véve, olyan arányban, hogy évenként legalább százezer frankot kereshessen. A gondtalan nyugalom, amit a szerződés biztosított néki, mintha megtízszerezte volna munkakedvét. Az évi summák gyorsan szaporodtak s évi jövedelme százezer frankról csakhamar kétszázezerre gyarapodott. A tíz év alatt, 1878-tól 1888-ig, én két millió franknál többet fizettem kezébe, a mi szinte páratlan a művészek históriájában...

A kép ma is New-Yorkban van; a «Lennox Library»-ben; «Éva» a Chaplin asszony tulajdona, Párisban; «Judith» bájos szép alakja a Szépművészeti Muzeumé. A kép *színvázlata* Harkányi Frigyes báróé, Budapesten; a rézkarcot Ch. *Courty* készítette.

Ez a kép jelzi a magyar Mester mesés pályáján a legnevezetesebb dátumot.

Most már övé az egész világ, diadalról diadalra megy a mi Munkácsynk, el tőlünk, örökre...

És majd ha megfárad, ha majd új erőre volna szüksége világhódító útjában, - akkor keresné az édes anyaföldet, mely zsenijét olyan hódítóvá táplálta, akkor térne majd vissza, haza, ha vezetne egyetlen út is vissza.

Az arany-agyú ember meséje ez! Pazarul adott az aranyából, adott mindenkinek, mindegyre csak adott, markolta, szórta s hogy fogytán volt, tépte, szaggatta agyát az utolsó kis arany szilánkig.

Munkácsy 111 darab képet festett e tíz év alatt Sedelmeyernek, nem számítva egyebeket, nem az arcképeket s a bécsi műtörténelmi múzeum nagyszabású menyezeti-képét. E 111 kép kronologikus sorrendjét Sedelmeyer üzleti könyvei nyomán, Sedelmeyer egyik titkáranak, *Schnell* úrnak szíves közreműködésével állítottam össze, a mint következik:

1878: 1. «*Milton*» - vászon, 210 centiméter magas, 300 centiméter széles; jelenlegi tulajdonosa: Lennox Library, New-York. 2. «*Ugyanazon kép*» - vászon, 92-120. j. t. Lobmayer, Bécs, 3. «*A sebesült vándor*» - vászon, a budapesti Szépm. Múzeumban. 4. «*Társaság egy szalonban*» (A zongora előtt) - vászon, 110-150. 5. «*Társaság a kertben*» (öt alak s pávák) - fára festve. 6. «*Két alak egy szalonban*» - fára.

1879: 7. «*A baba látogatói*» - fára, 110-150.; j. t. Milton, New-York. 8. «*Ugyanazon kép*» - fára, 80-115.; j. t. Pinakotéka, Münhen. 9. «*Tájkép a fontainebleaui erdőből*» - fára, 90-115. 10. «*Gitározó fiatal leány*» - fára, 90-115. 11. «*A látogatók*» (négy hölgy egy szalonban).

1880: 12. «*Két család*» - fára, 108-150.; j. t. Wanderbilt, New-York. 13. «*Ugyanazon kép*» - fára, 80-115. 14. «*A műteremben*» (Munkácsy és Munkácsyné arcképe). 15. «*A délutáni tea*» - fára. 16. «*Virágok*» - fára. 17. «*Egy olvasó hölgy*» vászon.

1881: 18. «*Krisztus Pilátus előtt*» - vászon, 410-630.; j. t. John Wanamaker, Philadelphia. 19. «*Ugyanazon kép*» - vászon, 220-325.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 20. «*Ugyanazon kép vázlata*» - vászon, 64-100.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 21. «*Ugyanazon kép vázlata*» - vászon, 90-130.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 22. A «*Siralomház*» (másodszor festi) - fára, 120-170. 23. «*Éjjeli csavargók*» (másodszor festi) - fára, 120-170. 24-30. Hét darab tanulmányfej a «*Krisztus Pilátus előtt*»-höz. 31. «*A pálmaházban*» (három alakkal) - fára, 84-115. 32. «*Készülődés a papa névnapjára*» - fára, 104-140.; j. t. Cornelius Wanderbilt, New-York. 33. «*Ugyanazon kép vázlata*» vászon, 43-60. 34. «*Tájkép*» holdkelte) - vászon, 103-136.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 35. «*Patakpartján*» (napnyugta; öt alak, mosónék) - vászon, 90-125.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 36. «*Poros út*» (magyar tájkép, háromfogatú szekérrel) - fára, 95-116; j. t. Sedelmeyer, Páris. 37-41. Öt darab tanulmányfej a «*Krisztus Pilátus előtt*»-höz. 42. «*Tájkép*» (napnyugta). 43. «*Virágok*» - vászon, 143-110. 44. «*Virágok és egy serleg*» - vászon, 102-137.; j. t. Tretyakoff, Moszkva. 45. «*Virágokat rendezgető hölgy*».

1882: 46. «*Egy fiatal leány*». 47. «*A karlsbadi sétány*» - vászon, 61-92. 48. «*Részeg ember*» (három alak). 49. «*Téli út*» (magyar tájkép). 50. «*Zongorázó hölgy*» fára, 81-115.; j. t. Múzeum, Rotterdam. 51. «*Tükör alatt ülő hölgy*» - fára, 86-115. 52. «*Legelésző csorda*» (napnyugta) - vászon, 210-285.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 53. «*Hazafelé*» (napnyugta) - vászon, 210-285.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 54. «*Parc Monceau*» (asszonyok, gyermekek) - fára, 100-76.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 55. «*Az erdőben*» (napnyugta) - vászon, 63-52.; j. t. Beer, Páris. 56. «*A falu hőse*» (másodszor festi, kisebb méretekben) - fára, 118-170. 57. «*Zalogházban*» (másodszor festi) - fára, 118-170. 58. «*A luxenburgi falusi iskolában*» - vászon, 125-210.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 59. «*Parasztasszony kezében tányérral*» (félalak). 60. A «*Krisztus Pilátus előtt*» színvázlata - vászon, 64-100.; j. t. Lobmayer, Bécs. 61. «*Egy fiatal hölgy s egy agár*» - fára, 86-114. 62. «*Ugyanazon kép*» - fára, 58-73.

1883: 63. «*Kis leány a zongora előtt*» (öt alak) - fára, 93-140.; j. t. Ayer, New-York. 64. «*Cukor után nyúló kis leány*» - vászon, 88-115.; j. t. Rice, Boston. 65. «*Fiatal leány a parkban*» - fára, 115-87. 66. A hatvanhárom sz. kép kis vázlata. 67. «*Leányfej*» - fára, 63-52. 68. «*Mély út*» (portverő birkanyáj a háttérben) - fára, 87-115.; j. t. bpesti Szépm. Muz. 69. «*Erdőben*» (napnyugta; j. t. Harkányi Frigyes báró, Budapest.

1884: 70. «*A Kálvárián*» - vászon, 467-712.; j. t. John Wanamaker Philadelphia. (Munkácsy ez év második felében a bécsi menyegző-képen dolgozik.)

1885: 71. «*A dajka*» - fára, 92-140.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 72. «*A kandalló előtt*» (nászutazó ifjú pár) - fára, 92-140.; j. t. John Wanamaker, Philadelphia. 73. «*Kis macskák*» - fára, 87-115. 74. «*Beszélgetők*» (három alak) - fára; j. tul. Ferd. Blumenthal, New-York. 75. «*Szent asszonyok a kereszt alatt*» (részlet a «Kálvárián»-ból) - vászon, 400-222.; j. t. Muzeum, Drezda. 76. «*A Kálvárián*» (másodszor festi) - vászon, 215-332.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 77. «*A Kálvárián vázlata*» - vászon, 115-170.; j. t. Sedelmeyer, Páris.

1886: 78. «*Mozart halála*» - vászon, 260-370.; j. t. General A. Alger, Detroit Egyesült-Államok). 79. «*Ugyanazon kép*» - vászon, 105-151.; j. t. Lobmayer, Bécs. 80-81. A «*Moz. hal.*» vázlatai - fára, 55-72. mindkettő; j. t. Sedelmeyer, Páris. 82-85. Négy darab tanulmányfej «*Mozart*»-hoz. 86. «*Nagyapó névnapja*» - fára; j. t. Jay Gould, New-York. 87. «*Mezítelen női alak*» (fekve). 88. «*A kolpachi parkban*» - vászon, 93-140. 89. «*Gesztenyefa sor*» - vászon. 90. «*A kis fészekrábló*» - fára, 92-140. 91. «*Beszélgetés*» (három hölgy egy ebédlőben) - fára, 92-140. 92. «*A pálmaházban*» (két beszélgető hölgy s egy gyermek a földön) - fára, 92-140. 93. «*Az erdőtisztáson*» (három hölgy) - vászon, 114-87.; j. t. John Wanamaker, Philadelphia. 94. «*Az erdőtisztáson*» (két hölgy) - vászon, 88-115.; j. tul. Sedelmeyer, Páris. 95. «*Tehénpásztor*» (két tehén s a pásztor-leány az erdő szélén) - vászon; j. t. Palmer Potter, Chikagó.

1887: 96. «*A tigris*» (hölgy és gyermek a tigrisbőrön) - fára. 97. «*Fiatal hölgy*» (ül egy diványon) - fára; j. tulajd. Palmer Potter, Chikagó. 98. «*Ünnepély a kastélyban*» - j. t. Ch. Lockhardt, Pittsburg. 99. «*Az erős nagyapó*» - fára; j. t. Hanford, Chikagó. 100. «*Az üvegházban*» (ülő fiatal hölgy s egy kis leány öntözi a virágokat - fára, 93-127.; j. t. Sedelmeyer, Páris. 101. «*Alvó kis gyermek*» - fára. 70-90.; j. t. Sedelmeyer, Páris.

1888: 102. «*Tájkép*» (két hölgy) - fára. 103. «*Mosónék*» (esti táj) - vászon; j. t. Hanford, Chikagó. 104. «*A ballada*» (egy leány énekel, két lovag hallgatja). 105. «*A régi dal*» (fiatal leány énekel s egy öreg asszony hallgatja). 106. «*Facsoport*» (mosóasszonyokkal) - vászon, 80-115. 107. «*Pillanatnyi fölhevülés*». 108. «*A fiatal kapitány elbeszélése*» - fára, 133-102. 109. «*Beszélgetés*» (a hölgy ül s a lovag áll). 110. «*Az ő nótája*» - fára, 138-91. 111. «*Ifjú hölgy*» - fára, 80-62.; j. t. Kums képcsarnok, Antwerpen.

1891-ben került Sedelmeyerhez a «*Himző-asszony*» - fára, 91-72.; j. tul. Fischer, Baltimore.

1892-ben az «*Ebéd után*» (több alak ül az asztal körül) - fára, 110-150, a «*Flirt*» (két alakkal) - fára, 94-128), a «*Mosó asszonyok*» - vászon, 64-100, mindhárom jelenleg is Sedelmeyer palotáját díszíti s egy negyedik, ezen évből: «*Munkálkodó asszony*» - fára, 63-53.; j. t. Stotesburg, Philadelphiában.

V.

... Mindjárt reggel tanácsot tartván a Papifejedelmek a Vénekkel és Irástudókkal és mind az egész Tanácsbeliekkal egybe, Jézust megkötözve elvivék és adák kezébe Poncius Pilátusnak, a Tisztartónak. És mikor Pilátus a törvénytevő székbe ült volna, küldé ő hozzá az ő felesége, ezt izenvén neki: Ne avasd magadat ez igaz embernek dolgához, mert én sokat szenvedtem ma álmomban ő miatta.

Jézus pedig állá a Tisztartó eleibe és megkérde őtet a Tisztartó, ezt mondván: Te vagy-e a Zsidóknak Királyok? És monda néki Jézus: Te mondod! Monda azért néki Pilátus: Király vagy-e azért te? Felele Jézus: Te mondod, hogy én Király vagyok; én azért születtem és azért jöttem a világra, hogy bizonytságot tegyek az igazságról. Valaki az igazságtól vagy, hallgatja az én beszédemet. Monda néki Pilátus: Micsoda az igazság?...

És mikor ő vádoltatnék a Papifejedelmektől és a Vénektől, semmit nem felele. Mondta azért néki Pilátus: Nekem nem szólasz-é? nem tudod-é, hogy hatalmam vagy arra, hogy megfeszítsek és hatalmam vagy arra, hogy elbocsássalak? Felele Jézus: Semmi hatalmad nem volna én ellenem, ha néked onnan felül nem adatott volna; annakokáért nagyobb bűne vagy annak, a ki engemet a te kezébe adott. Akkor monda néki Pilátus: Nem hallod-é, mely sok tanubizonytságot tesznek ellened? Jézus nem felele néki egy beszédére is, úgyannyira, hogy igen álmélnék azon a Tisztartó.

Attól fogva igyekezik vala Pilátus őtet elszabadítani.

A Tisztartó pedig szokott vala az Innepen elbocsátani egy foglyot a község kedvéért, a kit ők kívántak. Vala pedig akkor nekik egy főfoglyok, ki Barabbásnak nevezeték vala. Monda nekik Pilátus: Melyiket akarjátok, hogy elbocsássam néktek? Barabbást-é vagy Jézust, ki mondatik Krisztusnak? Mert jól tudja vala, hogy irigységből adták volna őtet kézbe. A Papifejedelmek pedig és a Vének adák tanácsul a községnek, hogy Barabbást kérnék meg és Jézust elvesztenék. Kiáltának azért viszontag mindnyájan, mondván: Nem ezt, hanem Barabbást. Az a Barabbás pedig vala tolvaj.

Monda nekik Pilátus: Mit míveljek tehát Jézussal, ki mondatik Krisztusnak? Mondának néki mindnyájan: Feszíttessék meg! A Tisztartó pedig monda: De micsoda gonoszt tett? De azok annál inkább kiáltnak vala, mondván: Feszíttessék meg!

Ő pedig harmadszor is monda nekik: Mert micsoda gonoszt tett? Semmi halálra való bűnt nem találtam ő benne, megostorozván azért őtet, elbocsátom! A Zsidók pedig kiáltanak vala, mondván: Ha ezt elbocsátod, nem léssz barátja a Császárnak; valaki magát királylyá teszi, ellene mond a Császárnak.

Látván pedig Pilátus, hogy semmit nem használna az ő beszéde, hanem annál nagyobb háborúság lenne, vizet hozatván, megmosá az ő kezeit a község előtt, ezt mondván: Ártatlan ember vagyok én ez igaz embernek véréből; ám ti lássátok. És felevén az egész község, monda: Az ő vére mirajtunk és a mi fiainkon. Pilátus pedig ítélé, hogy meglenne, a mit kérnek vala. (Máté, Márk, Lukács és János Evangéliuma.)

A négy evangélista előadásából állította össze képének tárgyát Munkácsy.

1879-ben, Sedelmeyer biztatására kezd először foglalkozni egy biblikus tárgyú kép eszméjével, de nem bízik magában, elejti, meg ismét hozzányúl. Hogyan is?... Krisztust a XIX. századnak!... Gondolatnak is vakmerő volt, éppen Renan idejében és a renaissance istenemberei után. És a saját Jézusát kellett megtalálnia előbb, akiben úgy higgyen, hogy hinni tudjon benne kora és a jövődők népe is.

Mind az a sok filozófia, a mit számtalan kritikus két világrészben az ő képéről kiolvasott, valószínűleg ott is van az ő képén, - de hogy festette volna ő meg azt a képet, ha mindaz öntudatosan, ezer súlylyal nehezedik teremő ecsetjére?!...

Nem is az okoskodás révén találta ő meg, a mit keresett, az összefoglalóan alkotó lángész segítette hozzá, intuitive látta vászonra képét, ezt is, mint valamennyit, ami sikerült. Lapozgatva a bibliát, addig habozik és bizonytalankodik, míg végre megkapja eszméjét s azonnal kész kompozícióban áll előtte képe.

Soha jellemzőbbet, mint ahogy ő markolja össze egy kép keretébe azt, amit a négy evangélista helyben, időben és cselekményben szétszórva ír le. Olyan sorrendben iparkodtunk a fenti idézetben csoportosítani mi is a bibliát, ahogy Munkácsy képe adja azt. Nem kész jelenetet vesz ki a szent könyvből, hanem fókuszába fogja zsenije mindazt, a mire a négy evangélista elbeszéléséből szüksége van. Egyazon helyre kellett összecsoportosítania összes szereplőit, már pedig János apostol úgy írja: «Elvivék azért Jézust Kajafástól a törvényházba, vala pedig reggel és ők nem menének bé a törvényházba, hogy meg ne fertéztetnének...» (XVIII. 28.) Pilátus is kimegy a néphez, meg visszatér Jézushoz és így folyik le a nagy ítélkezés, így festette meg szép apró képekben Tissot is. Talán ez az oka, hogy az Új-Testamentom e hatalmas passzusát, néhány középkori miniatűrista naiv próbálkozásait leszámítva, soha egy festő se vette ecsetjére. Munkácsy e tekintetben is szabadon, egészen eredetit teremtett s legfőbb kompozíciójának módszeréhez találunk ősokeket, például Veroneset, Rembrandtot, Murillót.

Négy nap alatt elkészítette a kép első színvázlatát és az 1880. év folyamán kidolgozta.

Amint az első ecsetvonásokat megtette, nyoma se volt többé habozásnak. Már akkor egész lelke az ő Jézusáé volt.

«Mit fest?» - kérdezték tőle ismerősei. «Tizenkilenc század legnagyobb jelenetét!» - felelt ő. «Melyiket? Cézárt? Kolumbust? Luthert? Napoleont?...» «Nem! Krisztust, Pilátus előtt».

Minden Megváltók örök sorsát festette meg.

A képet szerette volna elkészíteni a májusi Szalonra, de nem fejezhetvén be a kitűzött határidőre, kérte a kiállító-bizottságot, engednék meg neki, hogy néhány nappal később küldhesse be. Kérését nem teljesítette a zsűri, amint hogy Gustave Dorénak se adott határidőhalasztást, jóllehet édes anyja temetése miatt késett meg. Munkácsy azonban nem tágított s egy külön termet kért külön beléptidíjjal képe számára az Iparcsarnokban, ahol a Szalon kiállítása volt. Ez ajánlatát tárgyalás nélkül elejtette a kiállító-bizottság. Erre a diszitő-művészetek múzeuma, mely ugyancsak az Iparcsarnokban volt elhelyezve, felajánlotta egyik termét Munkácsynak, amire a Szalon rögtön átírt a múzeum igazgatóságához, hogy elzáratja az összeköttetést a Szalon s a múzeum között, ha Munkácsy képét kiállítják. Valóságos kálváriát járt meg a kép.²¹

Így történt azután, hogy május közepén Sedelmeyer La-Rochefoucauld-utcai palotájában került bemutatóra s ott aratta először csudálatos, legendaszerű sikerét. Heteken és heteken keresztül tódult eléje a közönség, októberig háromszázezer ember nézte meg, Meissonier az első közt s meghatottan mondogatta: Rembrandt «Éjjeli őrző»-a óta ilyen színes képet nem festettek. Szájáról-szájra járt annak a kis gyereknek a mondása, akit anyja magasra emelt a tömeg között, hogy lássa ő is a képet. «Nos, látod?» kérdezte őt az anyja. «Látom» - kiáltott föl a gyermek - «de nem hallom!»... Persze azt hitte naiv csalódásában, hogy azoknak az élethíven előtte álló alakoknak meg is kell szólalniuk. «Párisban», - írja Jules Claretie a Tempsben - «nincs most szó egyébről, mint képkiállításról. Gambetta a minap délután

²¹ Figaro. 1881. május 9.

Sedelmeyernél járt, hogy megtekintse Munkácsy nagy képét. A képkereskedő palotája elől nem fogy a fogatok végtelen sora. Egész Páris megjárja a palota előtti kis kert finom poronddal hintett útját». A főpapság bámulta s magasztalásokkal halmozta el Munkácsy remekművét. A katolikus társaságok előadásokat tartottak a képről és eljött eléje kalapot emelni maga Renan is, mondván: - így képzeltem az én Jézusomat. Valóságos világhódítás volt ez, aki látta, róla beszélt, kötetekre megy, amit a francia sajtó a képről összeírt s lázasan várták a képet Európa és Amerika fővárosaiba. A kép acélmetszeteire aláírást nyitott Sedelmeyer s jellemző, hogy a metsző művész: Waltner még el se készült munkájával, már hétszázezer frank előjegyzés történt.

A «Krisztus Pilátus előtt» kompozícióját mindenekelőtt valami végtelen egyszerűség, nyugalmas egység jellemzi.

Egy, a háttérben nyílt csarnok: a jeruzsálemi tanácsház. Enyhe hajlású dombok, néhány szegényes épület s a derült kék ég látszanak ott hátul. A háttér homlokzatát korintusi oszlopok tartják, beljebb bolthajtáson nyugszik a tető s e bolthajtás kerete alatt tódul be a nép, hogy halálra kívánja Megváltóját. Egy római katona feszít eléjük korlátot lándzsájával. Körülbelül negyvenhárom alak van a képen. Pilátus, a római helytartó, jobboldalt ül, négy lépcsővel magasabban, «a törvénytevő székben, a helyen, mely Lithóstrotonnak mondatik, zsidóul pedig Gabbathának». Körülötte a zsidó Sanhedrin, papi fejedelmek, a nép vénei, az írástudók, - minden idők farizeusai. Jobboldalán a vádló, Kajafás, a szelid Názáretire mutat.

Jézus pedig ott áll középen, nyolc-tíz lépésnyire Pilátus előtt, a törvénytevő szék elé terített keleti szőnyegen. Keze összekötözve s a földig érő fehér köntös rajta, az ártalmatlan bolondok köntöse, amibe Heródes, semminek állítván ötlet és megcsúfolván, szolgálival felöltöztet.

Ennyi.

A Megváltó alakja adott legtöbb gondot Munkácsynak.

Akkor se volt vele megelégedve, amikor már Párisban kiállította s Albert Réville, a Collège de France vallás-történelmi tanárának tanácsára, még a kiállítás folyamán, augusztus végén átfestette. Tanulmányai közben átnézte a Vatikán legrégibb Jézus-portréit, Sedelmeyer beszerzett s rendelkezésére bocsátott minden képzelhető Krisztus fejet, még se találta azt, akit ő keresett, azt, «ki az igazságot hozza».

A Jézus alakja!... Egyike volt ez tizenkilenc század óta a művészet legkényesebb kérdéseinek.²² Nagy mesterek álmodtak róla. A primitívektől Mikel Angeloig s Mikel Angelótól napjainkig számos különböző Krisztus-családok léteznek a művészetben. A zsidóság nem volt művésznép s nem is maradt révükön semmi, de semmi Jézus-kép. Keresni kellett tehát mindig. Sőt rendelkezni bár a leghitelesebb Krisztus-típussal, akkor is csak úgy keresnök ma és keresnök örökké. Mióta Jézus minden nemzedékekért kínszenvedett, keresi minden nemzedék a maga Jézusát és keresni fogja az idők végeig. Míg csak két hívő akad a világon, egy, hogy elképzelje, a másik, hogy megnézze: a Megváltó misztikus alakja nem lesz megállapítva.²³

²² Gazette des Beaux-Arts. Tome XXIII. I. Buisson.

²³ A próféták leírása szerint: Jézus szép volt; feje arányos; orra hosszúkás; homloka nem túlságosan domború, se nem lapos, de nyílt; ajkai kifejezésteljesek. Minden csupa báj, méltóság és okosság; szemei végtelenül tiszták, nézése szeretetet ébresztett s félelmet parancsolt.

A montreáli zárda Jézusra vonatkozó, egykorú latin dokumentuma a következő: «Publius Lentulus a római Senatusnak: Üdv! Ezen időkben jelent meg és itt él most közöttünk egy kiválóan erkölcsös ember, akit az ő tanítványai Isten fiának hívnak. Ő betegeket gyógyít meg és föltámasztja a halotta-

Az egyház nemzetközinek kívánja Jézus típusát s Orcagno «Végítélet»-ének az alakját, az Angeliko («Urunk színváltozása», «A Szűz koronázása», «A Paradicsom»), a Lionardo («Utolsó vacsora») s a Rafael Krisztusait vallja magáénak, akikben szinte emberfölötti a nyugalom s az isteni elem uralkodik. Az olasz hanyatlás Jézus típusához a mintát Veronese «Utolsó vacsora»-ja szolgáltatja. Lorenzo di Credi, Luini, Cigoli, Schiavoni, Dolci, Quintin Matsys, Morales, Correggio, Reni s a francia Lesueur Jézusai alázatosak, szelidek, szinte az erő s a nagyság rovására. Murillo, Velasquez, Ribera Jézusaiban több az erő, mint a szép s lelki emelkedettség dolgában közepesek. Van Dyck s Andrea del Sarto már több ihlettel teremtették meg Jézusaikat. Holbein jellemző, de hiányzik Megváltóiból a báj. Rubens a végletekig naturalista. Rembrandt hatalmasan fejezi ki Jézusainak erkölcsi tartalmát, de fejei kevésbé sikerültek. Rafael és Fra Bartolomeo Krisztusai csodálatraméltóak, szenvedéseik közepette is megőrzik méltóságos erejüket és szépségüket. A modern Krisztusok között jóságos alak az Overbecké; poétikus a Proudhoné; nemesen pózol az Ingresé, de kemény, szögletes és nehézkes; Flandriné hidegen hágy; Delacroix Krisztus képein a környezet pompája árt a főalaknak («Krisztus az Olajfák hegyén»), Ary Scheffer felfogása pedig lágy, szinte unalmas, annyira édeskés.²⁴ Általában jellemző, hogy a Megváltó típusa mind lágyabb és lágyabb az idők folyamán, az eszme kifejezésben az erő rovására érvényesül. Jézus legrégibb képe, amelyet a pápák a Rómába átszállított Pilátus-lépcsőn helyeztek el, csupa férfiaság, teli erővel és nagysággal; a kezdetleges montreuili «Szent ábrázat» s a besançoni törülköző, kínjai között is erélyesnek mutatja a Megváltót; a Szent Nikodémusnak tulajdonított, faragott Jézus szigorú, erélyes, nyugtalanítóan vakmerő, szinte Don Quichotte Izraelben; a katakombák Krisztusa, a III. századból, férfias, erős; az V. század is így képzei, így a VIII. is, Szent Kalixtus temetőjében; VII. Konstantin érmein, a X. században, zordonság vegyül az erő kifejezésébe; a Jameson és Easlake közléséből ismert bizantinus fejek néha majdnem zordonak s általában az igazságszolgáltató, erélyes, habozás nélkül való Jézust ábrázolják. Az ősapostoli időktől el a XIV. századig, a keleti mozaikoktól s a katakombák falképeitől a salamini modern freskókig, mindenütt nem a lágy, az édeskés, hanem az erős lelkű Jézus a Megváltó típusa.²⁵ A középkori diadalmas egyház művészei adják azután belé a «Vigasztaló» vonásait, Giotto és Memmi a «Jó Pásztor»-t festik s bevezetői a Jézus-típus elpuhulásának; a Renaissance érvényesíti az eszményt Jézusaiban. Mikel Angelo erőt is ad belé, de hovatovább inkább a pogány szépség lép előtérbe s a Megváltó alakjához is a régi görög szobrok szolgálnak mintául, a Názáreti hasonlítani kezd Apollóhoz. A következő századok - talán a reformáció hatása alatt - a szenvedő Krisztust festik és faragják izléstelenül barokká, a jezsuiták tucat Jézusa gyárilag készül és teljed el az egész világon. Mi ennek az oka? Ugyanaz, ami az egyházi építészetben általánossá teszi azt az olcsó, szintén tucat modort, amit ugyancsak jezsuita-stílusnak nevezhetünk: nincs abban semmi művészet. A szenvedő

kat. Derék termetű és figyelemre érdemes. Ábrázata olyan, hogy azok, akik nézik, szerethetik és félthetik őt. Hajának színe szőke, tiszta és kellemes, simán húzódik le a fülekig és kissé göndörödve, különálló fürtökben omlik füleitől vállára, a fej közepén kétfelé van fésülve és mind a két fél oldaltvetve, miként azt Názarethben viselik. Homloka nyílt és derült, se folt, se redő nincsen azon; arca sima és enyhe pir szépíti; az orr metszése egészen arányos; telt szakálla ugyanolyan színű mint a haja és közepén kétfelé van választva. Tekintetében bölcsesség és nyíltszívűség vagyon; csillogó szeme kék. Megdöbbenő, amikor korhol, társalgás közben azonban szeretetreméltó, észrevételei szellemének élénkségéről tanuskodnak, bár mindenkor megőrzi nyugalalmát. Ki sem látta őt nevetni, de gyakran lepték meg őt sírva. Termete meglett, teste egyenes, karja és keze pedig olyan szépek, hogy gyönyörűség nézni azokat. Hanghordozása súlyos. Keveset beszél. Szerény. Szóval olyan szép, amilyen szép csak lehet egy ember. Jézusnak hívják őt, Mária fiának».

²⁴ «Le Christ devant Pilate» Gabriel Désiré Laverdant. Paris, chez Dentu.

²⁵ «Le Christ devant Pilate» Gabriel Désiré Laverdant. Paris, chez Dentu.

Jézust megpingálja az utolsó mesterember is, valamelyes hatása lesz és ez a fő; «lássátok, mit kínlódtam értetek!» - ezt ismétli szüntelen a reformáció ellen érvelő Jézus és szinte émelyítően fitogtatja sebhelyeit.

Munkácsyt lángelméje vezette s Jézusában a Megváltó ős típusát élesíti föl, erőt s férfiasságot egyesít méltóságos nyugalma nagy alakján. Látszik rajta, hogy bőjtölt, hogy átszenvedte az Olajfák hegyén az elhatározás súlyos éjszakáját, de lelki erejéhez illő a testi ereje is, el a Kálváriáig.

Vöröses-szőke haja kettéválasztva omlik vállára; magas homloka, finom metszésű orra, beszédre nyíló ajka, de kivált tekintete oly mennyeileg tiszták, nemesek, hogy bizvást imádja őt Isten fiának a hívő lélek, de hisz megváltói erejében az is, aki a gondolattól várja az üdvösséget. Ez az, aki az igazságot hozta - és mindnyájunknak, mert megismerésre és így szeretetre tanítva, a megbocsátás apostola.

Semmi vallási rajongás az arcán, hisz küldetésében. Szelidségében több az öntudatosság, semhogy elpuhulna. Sokkal jobban ismeri sorsát, semhogy alázatosságnak vehetnők nyugalma. Ne kívánjuk őt roskadtabbnak ebben a pillanatban, hisz most tesz hitet egy egész élet igazságáról; könnyebb meghalni egy eszméért, mint emelt homlokkal vállalni érte a halált, amikor egyetlen szóval menekülést is nyerhet még. Az emberi gyöngeségekkel megküzdött már az éjjel, amikor egymaga volt ébren a gethsemani kertben, azt már elvégezte lelkében, hogy ő veszi először vállára tanításáért a keresztet. És ha talán elszálló ábrándjai után tekint égre emelt szeme, nincs nézésében nyoma se annak az enyhe örületnek, a melylyel álmait követi az ábrándozó: Istenét keresi és úgy érezzük, úgy hisszük neki, hogy ő látja.

Mi is látjuk.

Munkácsy Krisztusa - írja Buisson a művészetek európai közlönyében, a Gazette des Beaux-Artsban - Rembrandt patetikus Krisztusainak a családjába tartozik; de mint alkotás teljesen az övé és olyan Krisztus, aki a történelemben a mi korunk jellemét fogja képviselni... Valaki így szólt mellettem (a kiállításon): «Ez egy nihilista, aki a cárral dacol». Telve vagyunk egészségtelen, ostoba politikai ideákkal, telve a minapi tragédia emlékével²⁶ s ezeket keverjük mindenbe. Nem, ez a Jézus nem nihilista, nem a tagadás szelleme! Sőt ellenkezőleg, méltóságos alakja minden ízében maga a hívés. Munkácsy Krisztusa olyan szemlátomást hisz magában, mint ahogy az igazságban hiszünk; hirdeti azt, ami szuverénül jellemzi az igazi Krisztust, hogy ő «az út, az igazság és az élet.» Soha ez a típus mélységesebben kifejezésre nem jutott. Kétségkívül nem ez az a Jézus, aki Júdás csókjára azt kérdezte: «Barátom, miért jöttél?», de az, aki egy napon ostorral űzé ki a templomból a kufárokat, aki, maga lévén az igazság, méltatlankodva hallja Pilátus ajkairól: «Micsoda az igazság?»... Voltak, akik észrevették, hogy feje fölül hiányzik a dicsfény, amely ott ragyog Rembrandt Jézusainak a feje körül. Igen, Rembrandt Megváltóinak nem egyszer szükségük volt az aureolára. De hát mi szüksége volna arra a külső megkülönböztető díszre ennek a Jézusnak, akit művészenek ihlete olyan egész lényében föléje tudott helyezni környezetében mindenkinek? Imperium super humerum ejus.

A történelmi festészet remek alkotásai közé tartozik *Pilátus* alakja is: a kerek fejű, zordon opportunizmus, a hatalmas, az örökidőkre uralkodni látszó Róma képviselője; szánakozva küldi keresztre az ábrándozó Názáretit, aki a római paragrafusok ellen nem vétett, de keresztre küldi, mihelyt rést tud ütni az ő pilátusi okosságán, érdekeire hivatkozván, a ravasz Kajafás. Addig érdekli az a nem hétköznapi ember, a ki itt, messze az előkelő Urbstól, bölcsészeti elvekről, az igazságról szóllott s akit nyilván meg sem érthet ez a zsidó csöcselék. Pilátus kész volna vitatkozni véle, mert ugyan «micsoda az igazság?»... Ez az a római patricius, aki majd

²⁶ II. Sándor orosz cár ez év március 13-án esett áldozatul a nihilisták dinamitjának.

tizenöt, húsz év múlva, köszvényét gyógyíttatva, elbeszélget a Posilippon barátjaival a fórum nagy kérdéseiről, a mindenható császár szeszélyeiről, az udvari ármányokról, apró eseményekről, melyektől, azt hiszi, a világ sorsa függ. És majd szóba kerül az ő néhai palesztinai helytartósága is, amikor annyit vesződött azzal a képtelen zsidó népséggel... És majd szóba kerülnek a szép zsidó asszonyok. Ah, volt ott néhány valóban keleti típus!... Emlékszik egyre, egy vörös hajú, párdúc mozgású leányra, aki apró lebujokban táncolt, míg egyszer aztán eltűnt szem elől... Gyönyörű jószág volt!... Hova is lehetett?!... És egyik barátja, aki akkoriban járt nála Palesztinában, jobban tudja a vörös hajú szép Magdolna sorsát, tudja, hogy valami ábrándozó nyomába szegődött s azt követte rajongva.

«Valami galileai ember volt, akit később, ha nem csalódom, keresztre feszítettél. Nem emlékszel rá?»

«Nem emlékszem» - felelé Pilátus.²⁷

Pilátus jobbán áll Jézus vádlója, a főpap, Kajafás. «Kajafás pedig az vala, aki azt adta a Zsidóknak tanácsul, hogy jobb volna egy embernek meghalni a községért.» Ő követelte halálra a Megváltót, ezt mondván:

«Bizonyynal megtudtuk, hogy ez a népet felháborítja és megtiltja a Császár adójának fizetését, mivelhogy mondja magát lenni ama Király Krisztusnak.» És a midőn Pilátus haboznék, semmi halálra való bűnt nem találván benne, - Kajafás szinte méltóságosan odalép a törvénytevő szék mellé s Jézusra mutatva, így szól: «Ha ezt elbocsátod, nem léssz barátja a Császárnak!»... Mennyi gőg, mennyi gyűlölet van e bámulatosan festett alakon!

De fogynak jelzőink és kikerülhetetlen az ismétlés, ha e remekmű valamennyi alakját külön-külön jellemezni kívánók. Mennyi ádáz indulat s mily tökéletesen kifejezve!

Az az előkelő alak - talán Annás, a Kajafás ipa, aki abban az esztendőben főpap vala - Pilátustól balra, milyen irgalmatlanul nyugodt s akik halálra kiváltják, azok a gonosz arcú három vének, akik közül az egyik szinte a fogaival tépné meg, ha eléje nem állt volna a római katona, őstipusai a fanatizmusnak, az irigységnek, kajánságnak és kárörömmek.

Jézus balján ül, piros köntösben, egy vén farizeus, - az örök farizeus. Kancsal szeme, szigorúan zárt ajka, de főként magatartása jellemzik. Potrohos gazdag ember, természetes ellensége minden haladásnak, annyira gonosz, amennyire önző. Egyedül csakolyan gyáva, amilyen kihívó itt, törvény elé kerített áldozatával szemben.

A bírák megbújva Kajafás mögé!...

Az első pillantásra azt hinné róluk az ember, hogy hülye cselédjei a főpapnak, de gondosabban vizsgálva, látjuk, milyen vén róka az egyik. Egész kulturhistóriai fejezet ez a jeruzsálemi bíró-fej.

A fanatizált tömeg szószólója az a fiatal legény, aki a «Feszítsd meg!»-et ordítja és a másik, aki gúnyolja Jézust. Együtt jöttek ide Kajafás udvarából «hol pökdösének az ő orcájára és ötet arcul csapdosák».

Besodort magával a tömeg egy olyan embert is, aki még csak bámul, nem tudja mi történt, ott áll balról, ő a legutolsó, tátott szájjal lesi az esetet. El fog majd menni a Kálváriára is utána, látja majd lerogyni a kereszt súlya alatt és ott lesz, a mikor mindenen elvégeztetvén. Jézus lehajtá fejét s kibocsátá lelkét... És akkor se fogja tudni, hogy mi történt előtte.

²⁷ Anatole France: «Procureur de Judée».

Egyetlen egy van a tömegben, aki szánakozva tekint Jézusra és könye is csordul majd érte: egy asszony...

Összes kritikusi²⁸ - az egész világsajtó magasztalta e képet - elismerik, hogy soha művész hatalmasabban eszközeinek birtokában nem volt. Színeinek szépsége, az öltönyök komoly pompája, fény- és árnykezelése, széles, dús ecsetvonása, olyan egységes harmóniában adják a Passió nagy ideáját, hogy csak Bach roppant zenei alkotásaiban adatik hasonlót éreznünk.²⁹ Magyar bírálói közül Silberstein Ötvös Adolf írta, hogy a festmény árny- és fény-elosztása mesteri. A csarnok előterébe baloldaltól esik be az élénk oldalvilágítás, megvilágítva a főalakokat, legerősebben Krisztust s mintegy az ő alakjáról olvad azután le fokozatos harmóniában az összes többi világosság. A csarnok hátsó része félhomályban van s ez annál mélyebben hat, mert egészen hátul, az oszlopok közt belátszó, dombos keleti tájék világos épületei fölé derült kék ég borul. Ebben a hátsó félhomályban egy csomó fej, a melyeket csak apró, könnyed reflexek különböztetnek meg egymástól, alig egy-két alak válik ki közülök erős világításban, mint például középen az a pompás barna suhanc, aki Jézusra mutat s vakítóan fehér burnuszának színe cikázó villámként tépi szerte maga körül a homályt... Színhatását, mint számos párisi és bécsi kritikus már elmondotta, Rembrandt óta meg nem közelítették. Tónusainak mélysége és fényereje - jóllehet valamivel nehézkesebb a háttérben ezúttal, mint volt a Milton-on - megdöbbenítő. Hatalmas, a különböző valőröket a legpompásabb egységbe olvasztó összhangban simulnak ecsetje alá a legpazarabb színek. Nem kiáltozik itt semmiféle piros, nem nyugtalanít semmiféle zöld, egymásba hangolódik valamennyi és egységes, nyugodt, erejében teljesen egyensúlyozott az egész... A «Krisztus Pilátus előtt» arról tanúskodik, hogy Munkácsy még mélyebbre hatolt művészetében, kvalitásai gazdagodtak s a nélkül, hogy idegen támaszokat keresett volna, csupán önmagából fejlődve, egyedül a saját útján haladván. Hosszú évek óta nem festettek ilyen képet s ki tudja, nem kell-e csakugyan visszamennünk Rembrandtig, hogy a kolorit mesterei között párját találjuk.

Az ítéleteiben óvatos Buisson pedig, a Gazette des Beaux-Arte-ban így nyilatkozik a kép festéséről: Munkácsy modorában a megtört vonalaknak s a színek változatosságának oly nagy szerep jut, hogy képének egységes volta merőben a világosság elosztásától függ. Szerencsésen sikerült is ez jelen képén, bár talán a baloldali utolsó alak kék köntöse halványabb lehetne, talán elkelne némi pára az oszlopok alatt álló alakok feje fölött s talán az egyszerűsítőbb szem feláldozna egy keveset a burnuszok és köntösök fehérségéből az előtérben?...

Persze csak aféle igénytelen óhajítások ezek. A színek s a világosság kvalitásai kitűnőek. Valőrjei az alakokon, a testeken, a ruhákon, Pilátus trónszékének lépcsőin s a kép összes előtérben adott részein nem csupán gyönyörűségüül szolgálnak minden igazi koloristának, de egyszersmind gazdag tanulmány tárgyául kínálkoznak. A kép részleteiben vannak bájosak és vannak nagyszerűek. A katona karja s dárdája úgy van térbe főtve, hogy hasonlót nem látunk Rembrandt «Éjjeli őrség»-e óta. És mindez egyszerűen, festék-halmozás, vakolás nélkül, nyoma sincs sarlatánságnak vagy szemfényvesztősködésnek. Soha Munkácsy remekebbül nem festett s megtaláljuk e képén összes technikai erényeit egy magas röptű ihlet szolgálataiban.

Ha sorra szednők, ki nem fogynánk az e képhez fűződő legendákból.

²⁸ A francia, angol s német kritikákat összegyűjtve, kiadta 1886-ban Sedelmeyer: «Christ before Pilate, by M. de Munkácsy» (Paris, 6 rue de la Rochefoucauld).

²⁹ All the beauty of colour, which Munkácsy unfolds here for the first time in its fullrichness, all the picturesqueness developped by the broad and bold handling of his brush, all the contrasts of light and shadow, only serve to express, in a harmonious whole, the grand Idea of the Passion, such as perhaps only Bach has felt and expressed, in his powerful musical compositions.» W. Beckmann.

Sedelmeyer végig utaztatta Európán, azután a filadelfiai nábob, egy óriási árúcsarnok tulajdonosa: John Wanamaker vásárolta meg félmillió frankért s ő utaztatta végig Amerikán, mielőtt elhelyezte a filadelfiai árúcsarnokban, ahol Munkácsy is megnézte a nyolcvanas évek végén. (Itt említjük meg, hogy éppen ez amerikai útja alkalmával festette Filadelfiában Politzerné arcképéhez a vázlatot.) Ünnepezték, magasztalták mindenütt. Talán csak a mi Jókaink nemzeti jubileuma fogható ahhoz, hogy milyen diadalmas fogadtatásban részesült a kép és művésze Budapesten, itthon. Örömkönyek közt gondolt vissza Munkácsy e «Pilátusi időkre», valahányszor eszébe jutottak s de sokszor eszébe jutottak, a mikor már fáradtan, néha egészen kimerülve el-elmélázott esténként utolsó alkotása, a harmadik Krisztus-kép előtt...

A «Krisztus Pilátus előtt»-öt Ch. Waltner karcolta rézbe. Műve méltó az eredetihez. Két teljes évig dolgozott a rézlapon s el egész az ecsetkezelésben nyilvánuló zsenialitásáig a Mester egyéniségének, bámulatos híven adta vissza a festmény összes finomságait és színgazdagságát.

VI.

1881 végén már a «Kálvárián»-ra gondol Munkácsy s festendő képének egész karakterét jellemzi, hogy ezúttal nem a teljes kompozíció az, ami elsőül ötlék eszébe, hanem a kép részleteivel kezd foglalkozni, - nem is a Megváltó keresztre feszített alakja az első gondolatainak sorrendjében, hanem egy megdöbbenett vén farizeusé, aki görnyedten, lehorgasztott fővel hagyja el a Kálváriát és lelkében hallja már a jövő idő vádját, tépelődik már, hogy: mit cselekedtünk?!...

Ezt az alakot («Megdöbbenve») festi 1882-ben január 25-én, egy délelőtt s ez adja meg azután az egész alkotás alap gondolatát.³⁰

Nem a szó szoros értelmében vett vallásos képet akart fösteni, hanem inkább világhistóriai jelentőségét óhajtotta kifejezni ama bibliai jelenetnek, mely a hóhérok kezére adott Jézus keresztre körül lefolyt, megfestve a Kálváriára emberőseinket, bennünket és utódainkat, a Megváltóját annyiszor megfeszítő emberiséget, akik, miután már halálra hurcoltuk Messiásunkat, akkor döbbenünk meg, fenszóval kiáltva: «Bizony, ez ember Istennek Fija vala!»

Tisztán emberi oldaláról nézte tehát tárgyát.

Egy közönséges gonosztévő utolsó pillanata is megrendítő a vérpad körül csoportosult tömegre; a halál nagy irgalomkeltő, bár magunk hívtuk őt valamelyes «igazság» nevében, - megrémülünk, félünk és rettegünk, mihelyt megjelent s érezzük, hogy nem volt jussunk az ő munkájába avatkozni. Milyen lehetett annak a vérpadnak a hatása, amelyen Jézus halt meg?...

Ezt kereste Munkácsy. Eddigi szokásától eltérően, szinte valamennyi alakját külön-külön dolgozta ki, a különböző lelkiállapotok kifejezésére törekedvén.

Felfogásának ez iránya teszi képét eredetivé s annyira egyénivé, hogy senkinek eszébe nem jut előtte, hányszor, de hány nagy mester megfestette már e jelenetet és hogy a Kálvária valamennyi alakja, minden gesztus, az utolsó kis mozdulat is, szinte szentesítve van már... Ő újat mert és újat tudott alkotni; említsük meg azt is, hogy e képén csakúgy, mint a megelőzőn, saját kora gondolat- és felfogásfejlődésének kifejező mestere Munkácsy. Öntudatlanul?... Részben öntudatlanul, intuitive teremt ezúttal is, sőt azt merném állítani, hogy képének azok a

³⁰ Ez a kép Párisban van, T. Kádár Gábor tulajdona.

részletei a legsikerültebbek, a melyeken legkevésbé érzik az elemzés. Ha koncepciójának egységében akad némi zökkenő, annak bizonynyal ott a magyarázata (óh, milyen megalázóan kényelmes mesterség a kritikuse, milyen könnyű megtalálni egy nagy alkotás gyöngéit!), hogy ezúttal többet okoskodott, többet filozofált, teremítő ecsetjével a kezében inkább tudta azt, amit csinál, mint a mennyit érezett. Talán éppen bírálói, akik oly lelkesedve boncolták a Pilátuskép eszméjének minden apró porcikáját, ők csábították Munkácsyt, hogy ezúttal maga is, már megelőzőleg, aprólékosan számot adjon magának tervezett alkotása filozofiájáról, aprólékosabban, semmint az arra intuitive teremítő lángelmének szüksége lehet.

Pazar előkészülettel fogott munkához; egész raktári; gyűjtött az öltönyök megfestéséhez, a lovas alakokhoz kitömött paripa állott műtermében, Európa s Amerika sajtója ügylte, hogy mit csinál. Modeljeit kapkodva vallatták. A Pilátus ekkor járt diadalmas körútján s az elismerő magasztalás, a mit mesterének két világrészben aratott, csak annál jobban lelkesítette a pihenés nélkül dolgozó Munkácsyt.

1884 márciusában készen volt a kép.

Sedelmeyer úgy intézkedett, hogy akkorra a «Krisztus Pilátus előtt» is visszaérkezzék Párisba, külön pavillont építtetett La-Rochefoucauld-utcai palotája udvarán, a melyben a két remeket egyszerre állította ki, április 25-én.

És még egyszer meghódította Munkácsy egész Párist, a pilátusi napok újra kezdődtek...

Munkácsy új irányt teremt a művészetben! Új életet önt a Flandrin óta bágyadt és haldokló bibliai festészetbe: az ő saját eredeti képességeivel, a melyek több tudásra, mint naivságra vallanak, egész temperamentumával, a miben kevesebb az idealizmus, mint a valóság intenzív megfigyelésére irányuló készség és így oly egészen alkalmas korunk eszméinek a kifejezésére. Egy ugyancsak kevésbé misztikus hajlandóságú korban, a mikor rajongunk a kézzelfogható igazságokért, amikor el vagyunk telve népszerűsített, úton, útfélen hentergő történelmi tudással, arkeológiával, ő a bibliából keres tárgyat ecsetje alá, keresztény forrásokból merít s kielégíti a történelmi és néprajzi kíváncsiságokat is. Lesznek, - magam is azok közé tartozom, - akik az isteninek néhány árnyalattal gazdagabb érvényesülését óhajtanák, de mindegy, nagy az, a mit ő megkísérelt és korszakot jelez: bimbózásra serkenti a «grandart»-nak egy egész, már-már kiszáradófélben levő ágát...³¹ Soha talán a Golgota misztikus és rettentő jelenete drámaibb, grandiózusabb módon élénk állítva nem volt.³²

A keresztrefeszítés tragédiája csak anya-eszméje a műnek s hogy dramaturgiai kifejezést használunk, az csak az expozíció: Munkácsy képének eredetiségét és nagy vonzóerejét a fejlődés megfestésében kereste, a jellemek tanulmányában, a tragédia következményeinek bemutatásában. A kép két részből áll s nem az a fontosabb, a melyen ott a két lator között a keresztre feszített Jézus. Ez a jelenet a kép jobb szélét foglalja el és hátra, másodtérbe van tolva; az előtérben egy katona ül, tétova közönyössel arcán, mint akinek az a parancsa, hogy ott üljön, törődik is ő azzal, hogy miért... A megfeszített Jézus az ő Atyja kezeibe ajánlotta és kiadá lelkét; a dráma befejeztetett; feje - bámulatos az érzelmek kifejezése azon - ég felé emelve, a honnan sugaras világosság tör keresztül a felhőkön. A két lator, társai a kínszenvedésben, nincs oldala mellett, kissé hátrább ásták le nekik a bitókeresztet, úgy, hogy az egyik (Gestas) szemközt, a másik (Dismas) oldalt esik a nézőnek. (Ez az elhelyezés remekül segíti légtávlatba a csoportot s járul a kép reliefjéhez.) A kereszt alá omolva, anyai kínjaiban vergődik, csókolja fia átszegezett lábát a Szűz-Anya; mellette térden állva zokog Mária-

³¹ Doncieux.

³² Dalliguy.

Magdolna s velük Márta és János apostol; a hóhér, létrájával vállán s kezében a szekercével, irgalom, de egyszersmind gyűlölet nélkül tekint a kétségbeesett csoportra; hogy ezt feszítette keresztre vagy mást, mindegy az néki, ő a dolgát végezte... A tömeg - egy katona szorítja őket vissza lándzsájával - Krisztust nézi, ki részvéttel, ki meg ironikusan, szennyes gúnyt köpködve a Megváltó halálkínjai közé. Mindez azonban, bár a kép tulajdonképpeni tárgyának ezt tarthatnók, úgyszólván csak járulékos. Amit Munkácsy meg akart festeni, a mit csodálatraméltóan fogott föl s adott vissza, azok a keresztfeszítés aktusának következményei. A tömeg, megelőzve a hóhért, most száll le a Golgota lejtőjén: a farizeusok egyikét lelken ragadta már az önvád; szalad onnan, hátra se tekintve, mintha kísértet üzné;³³ mögötte lóháton egy főember, aki hallva Jézus végső szavait, félig hátrafordult s mintha megdermedt volna nyergében a Megváltó haláltusájának láttára, arckifejezése remek, az irgalom küzködik rajta a rémülettel; két farizeus a lovas mellett halad, ők ne néznek hátra, az ifjabbik arról iparkodik meggyőzni, széles gesztusokkal beszélve neki (és milyen elmés a balkar mozdulata, amely úgyszólván visszaviszi a kereszthez e két távozó alakot), fehér szakállú, öreg társát, hogy itt az igazságnak tétetett elég, - a megdöbbenő öreg azonban, aki maga sincs már nagyon távol sírjától, meggörnyed gondolatainak súlya alatt s talán a végső számadás jutott eszébe, a melyet maholnap az Örök-Birónak kell adnia az itt történelekről...

A kép egész baloldala remeke a megszerkesztésnek. Azok a megdöbbenő, dúlt arcú, lelkiismeretükkel küzködő alakok valamennyien arról tanuskodnak, hogy az eszmék, a melyekért a keresztre feszített kínhalált szenvedett, csak annál erősebben élnek. A művész még magasztosabb kifejezésre juttatja eszméjét annak az ifjúnak az alakján, a ki az előtérben fordul a kereszt felé s meglepve, szíve mélyéig megindulva hallja Jézus utolsó szavait.

Munkácsy ebben is eltér a hagyománytól s a hagyományos római katona helyett, aki a Megváltó kínszenvedését látva, megtért, a meghatott ifjú alakját festi s benne mintegy magát az ifjúságot, amint egész lelkét tárja az új eszmék felé, hogy átadja majd azokat a következő nemzedékeknek...

A mély hatás, a melyet Munkácsy képe az első pillanatban a nézőre gyakorol, a következő filozófiai gondolaton alapszik: egy nagy szellem martirhalála nem vet gátat eszméi útjába, sőt éppen azok, akik halálra hurcolták, azok viszik szerte lelkökben a kereszt alól azt a kétséget, a mely lassan-lassan szent meggyőződéssé érik. Ebből a szempontból tekintve, Munkácsy műve bizonynyal egyike a legszebb alkotásoknak, a mire valaha művészt a Kálvária ihletett; a kritika találhat a részletekben kifogásolni valót, elmondhatja, hogy sok a bitümes tónus, de el kell ismernie, hogy a Mester, akinek lelkében megfogant e valóban nagy mű s aki meg is alkotta, egyike korunk művészetében a legszebb erőknél.³⁴

³³ Munkácsy némely magyarázóit Judást vélik felismerni ez alakban, de úgy tudom, hogy a Mester nem gondolt az áruló apostolra, aki, a Biblia szerint, nem is volt már akkor Jézus közelében.

Munkácsy az Ecce-Homo befejezése után, foglalkozott Judás alakjával, meg akarta festeni Judás csókját, az Olajfák hegyén esett találkozóját Jézussal s lelkesedve gondolta el azt az éjszakai jelenetet, a melyben annyi technikai bravurra nyílik alkalom. «Egy katona majd fáklyát emel Jézus elé - mondta, tervezett képéről beszélve, - s a háttérben is lesz néhány fáklyás ember. Pompás világitási effektusok kerülnek majd ki abból.»

Érdekes az is, hogy Judás alakját nem képzelte ő annak a hagyományos, csúf, kancsal, vörös zsidónak, a milyennek néhány egyházi festő s a primitívek adják. Az ő egyszerű, természetes okoskodása szerint Judás, aki úgy be tudta lopni magát Jézus szeretetébe, már ezen az alapon is, megnyerő külsejű, kellemes arcú fiatal ember lehetett, «valami szőke, szláv típus». Egy fiatal lengyel vagy galíciai zsidó legényt készült keresni modelnek, Judás alakjához.

³⁴ Albert Wolf.

A «Kálvárián» hatalmas alkotás, gyönyörűen van megfőstve s óriási érdeme az, hogy új felfogása révén szinte új életre hívja az elmúlt századok mögül a történelemnek egy epizódját.³⁵ A «Pilátus» legendaszerű sikere után egy újabb vállalkozás kétszeresen bajos volt és Munkácsy tisztaban lehetett azzal, hogy ezúttal még követelőbbek lesznek vele szemben. «Egy pillanatig se habozunk annak elismerésében,» - írja a Paix, 1884 április huszonnyolcadiki számában, - «hogy a Kálvária, mely tárgyának megoldásában sokkal nehezebb, nem csupán azért, mert a jelenet plein-airben s komor világításban állítandó elénk, de mert kevésbé új, fölülmulja a másik, pedig annyira csodálatraméltó művet. Munkácsy immár, s ezt komolyan tőle senki el nem vitathatja többé, korának első festője, úgy ihletének magasztos volta, mint ecsetjének hatalma révén. Egyike ez a legszebb képeknek, a melyeket valaha festettek. Hogy emelkedett Munkácsy ilyen magasra? Egyedül talentuma, ügyessége segítette? Nem. És bár vennék hasznát korunk festői a példának, a melylyel e nagy művész szolgál nekik. Szédítő sikerét annak köszönheti, hogy lelkiismeretesen, sokkal lelkiismeretesebben, mint mások annyian, megbecsülte művészetét. Dolgozott és gondolkozott. Nem állott be apró vásznak boltosának, pedig hát olyan diadal után, a melyet ő aratott, ugyancsak dús áron kelnének apró vásznai is. Híven magasra helyezett eszményéhez, elmélyedt választott tárgyába, türelmesen foglalkozott vele mindaddig, míg végre látnia és éreznie adatott azt, amit íme elénk tár, hogy lássuk és érezzük mi is. Nem állit ő kirakatba holmi úgynevezett reformátori eszméket, nem vitatja ő magára azt a hivatást, hogy valami «új» művészetet teremtsen, hogy valami olyan módszert alkosson, - megvetve minden nagy művészt, aki valaha előtte létezett, - a miről senkinek fogalma se lehetett, míg ő Messiásként meg nem érkezett. És így történt, hogy ott van az első sorban azok között, akik minden idők folyamán dicsőségére váltak valaha a festőművészetnek».

És mindaz, a mit a fentiekben idéztem, csak csekély töredéke a francia kritika kötetekre menő magasztalásainak. Ugyanígy lelkesedtek német s angol műbírák.³⁶ A képet, párisi kiállítása után, egyenesen Budapestre küldte bemutatásra Sedelmeyer, - ezt Munkácsy óhajtotta így, - hogy azután induljon világkörútjára, tőlünk Bécsbe s onnan Angliába, bejárva Londont, Liverpoolt, Manchestert, New-Castlet, Glasgownt. Azután Amerikában folytatta diadalútját. Angliában a lelkipásztorok prédikáltak róla.

A mikor budapesti kiállítása után, - ahol egy hét alatt 92.000 ember nézte meg s fejedelmi módon ünnepeltük mesterét, - Bécsbe került, így írt róla A. v. Wurzbach: «Ez az első képe egy modern Mesternek, a mely olyan rendkívüli alkotása a lángésznek, hogy menten be kell vallanom, miszerint előtte kritikusanak csak csodálat a dolga. E nagy vászon minden hüvelknyi kis darabja oly nagyszerű, olyan hallatlan és soha nem látott művészi képességről tanuskodik, tárgyának oly kiváló kolorisztikus virtuozitását és mester voltát bizonyítja, mint a jelenkor egyetlen más műve sem, Rembrandt óta. Nem a pillanatnyi lelkesedés adja tollam alá a szavakat. Az idén, májusban láttam a képet először, Párisban s tartózkodtam minden

³⁵ Edmond Jacques.

³⁶ Sedelmeyer összegyűjtött egy díszes kötetre valót a «Kálvárián» kritikáiból s ki is adta az amerikai amatőrök óhajtására: «Christ on Calvary by M. de Munkácsy, 1887. Published by Ch. Sedelmeyer 23d Street Tabernacle und 286, Fifth Avenue, New-York, also 6, Rue de la Rochefoucauld 6. Paris». A kiadás teljesen elfogyott. Itt említjük meg azokat az amerikai amatőröket, akiknek gyűjteményeiben Munkácsy-képek vannak. New-Yorkban: W. H. Wanderbilt, William Astor, Henry G. Marquand, August Belmont, Morris K. Jesup, Henry Hilton, Ferd. Blumenthal, G. J. Osborn, O. D. Munn, Ch. Smith, Jay Gould, L. Roth, Robert L. Stuart, Geo. J. Seney, J. M. Fiske, A. Wilson, E. A. Moen. Baltimoreban: W. T. Walters. Filadelfiában: John Wanamaker, J. Wiltstack és H. G. Gibson. Chicagóban: Potter-Palmer. Bostonban: Rice. Clevelandban: H. B. Hubert. Detroitban: General Russel A. Alger.

véleménynyilvánítástól, mert azt hittem, talán elfogulttá tett valami mellékkörülmény, - talán első megpillantása annak, amit látni nem reméltem, elkápráztatott. De midőn ma újra láttam a művet, ugyanazt a hatást gyakorolta reám. Bizonyynal nincs tehát holmi pillanatnyi kábultság nyűge alatt az ítélőképeségem: e Keresztrefeszítés, vagyis inkább ez a Golgotha (mert ez volna a kép helyes címe) Rembrandt «Éjjeli őrés»-e óta a legrendkívülibb művészi alkotás és 222 esztendő óta nem produkált a művészet olyan harmadik képet, a mely e kettőhöz fogható volna, kivéve talán épen Munkácsy «Krisztus Pilátus előtt»-jét. A művészethistória finom izlésű és járatos ismerői megemlékezhetnek esetleg a C. L. Müller híres képéről, mely a rémuralom idejébeli St.-Lazare fogház jelenetét ábrázolja, a mikor az utolsó áldozatokat szólítják vérpadra s mely a párisi «Musée de Luxembourg»-ban van, de bármily rendkívüli legyen is e mestermű, túlságosan magán hordja keletkezése korszakának típusát és bélyegét. Munkácsy képe ment ezektől is; az ihlet, mely ecsetjét vezette, nem szenvedett semmiféle mellékkörülmények befolyásától s bizvást elhihetnők, hogy akár Tizián, akár Rembrandt idejéből való. Nincsenek szavaim, hogy műbecsét kifejezzem: klasszikus alkotás, századokra, minden jövődökre szóló alkotás ez».

Körülbelül ötven alak van a képen, harminckét fej teljesen kidolgozva. A kép fókusa, azaz a távolság, a honnan a néző a legegészebb áttekintést nyerheti: harmincöt lépés.

Szóljunk a kidolgozásról.

A mióta a Miltonnal Munkácsy technikája új irányba tért, a színezésre oly nagy gondot fordít, amilyet az a valódi művésztől megkövetel. Lassankint szakított azzal a sötétséggel, amiben ecsetje eleinte betegeskedett, palettája azóta változatosabb és gazdag; soha pazarabb a lokális tónusokban festői egyéniség nem volt; ami pedig az összhangot, a színeknek orkestrális hatását illeti, valósággal nábob ő a színek társításának kombinációjában. A «Kálvárián» festésében ugyanazt a módszert követte, ami oly remekül bevált a «Krisztus Pilátus előtt»-ön. A legkülönbélebb kosztümöket használva, itt-ott elszórt egyes fehér foltokat, melyek szinte sugarasan világítanak ki gazdag színekörnyezetükből. Így éri el azt a bűvös hatást, amit szépségesen összerendező színellentétei okoznak. Ezek a fehér foltok valami különös jellegűek, kevésbé aranyosak, mint Tiziánéi, olyanformán hatnak a környező színek között, mint a csipkék és a gallérok némely Rembrandt-arcképen. A Munkácsy fehérjei híresek lesznek, vagyis jobban mondva, már híresek. Van továbbá a *Kálvárián* mesterének föstésében valami nemes bőkezűség, a minek térítőleg kéne hatni a mai vérszegény művészet híveire.

Munkácsy szerint egyik első kötelessége a művésznek, hogy dúsan táplálja a vásznat; nem is fösvénykedik ő a föstékkal. Mielőtt felrakná a felső színeket, erős, széles ágyat vet alájuk, a melyen majd kényelmesen elnyújtózhatnak, érvényesítve vagy minden színsűrűségüket vagy pedig átlátszó tisztaságukat. A keresztben haldokló Jézus lába előtt áll János apostol; remek köntösének színe szinte meghatározhatatlan, a rubint olvad azon mesés színösszhangba a gránáttal. Ez a remek tónus a színek ugyanazon módszerrel történt szomszédosításának az eredménye, amit Delacroix alkalmazott s amelyet a velenceiek is követtek. Elismert nagy érdemei mellé sorakozik az is, hogy munkásnak is elsőrendű ő, azt hirdeti, hogy a böcsületes embernek értenie is kell mesterségéhez.

A részletek színhatásait pasztellel kereste, e gyönyörű tónusokba simuló, de rövid életű anyaggal, amely ha valaha csakugyan rögzíthető lesz és úgy, hogy színeiben az idő folyamán ne szenvedjen, át fogja alakítani az egész festőművészetet.

A nagy képet szintén *John Wanamaker* vásárolta meg s Filadelfiában van; rézbe Ch. *Koepping* karcolta, egyike korunk legkitűnőbb műkarcolóinak, aki Bracquemondval, Legrosval és Waltnerrel a Rembrandtok és Guardiák szintjére emelte a modern, úgynevezett «acélmetszést».

VII.

A «*Kálvária*» háttere, az a súlyos, föllegterhes, földrendítő viharra torlódó égbolt, a mely remekül fogja keretbe az emberiség komédiájának e legtragikusabb jelenetet, hangulat dolgában is ugyanolyan pompásan segíti - valóságos szín- és tartalom-filozófiai egységben - a kép összehatását.

Egyike volt ez a legkényesebbeknek a művész feladatai között. Egy kis vörös vagy sárga színnel több, valamivel fantasztikusabb forma a felhőknek s könnyen színpadiassá válhatott volna az, amit ő fölségesen komornak tervezett. Hisz', ha van jelenet, a mely igazolja a regényeskedés legképtelenebb színorgiáit, hát ez a jelenet az: valósággal csábítja a piktert, hogy megfesse a felhők közé a haragos Istent

Olvassa el akármilyen szegény fantáziájú ember a Bibliában, hogy mi kell ide: mikor eljött volna a hat óra, setéség lőn az egész tartományban, mind kilenc órákig; és meghomályosodék a nap, és a templomnak kárpitja közepén ketté hasada és a föld megindula és a kősziklák megrepedezének; és a koporsók megnyílnak és sok szenteknek testek, kik elaludtak vala, feltámadának...

Hányszor s hányféleképpen megpróbálkoztak már ezzel a festők!

Munkácsy két nagy vásznon próbálgatta előbb a *Kálvária* felhő studiumait s ezekből lett két szép tájképe: «*Legelésző csorda*» s «*Haza felé*». (Szépm. Muz.) Nagybecsű tájkép mind a kettő, könnyedén, szinte játszva vetette őket a terjedelmes vászonra Munkácsy.

Ő különben tájképeivel egyáltalában keveset törődött.

Mosolyogva hallgatta, ha dicsérték és zsörtölődött, ha tájképért zaklatták az amatőrök. «Hát az is kép!...» Néha, párisi sétáink közben, megállottunk valamelyik műkereskedő kirakata előtt s lelkesedve dicsértem neki egy-egy tájképet, hogy abban mennyi a hangulat, hogy ott van a vásznon a festő lelkének a természettel szemben érzett meghatottsága, ő csak kopogtatta a kövezetet esernyőjével, azzal az ő soha el nem hagyott, nélkülözhetlen s mindig valahol ott feledett, örökké keresett esernyőjével és zsörtölődött: hangulat! hangulat! ne beszéljenek nekem! mi a fene hát az a hangulat, ha egy árva cigánykölyköt se tud becsületesen odapingálni a hangulatába?... tessék odaállítani valakit a tengerpartra vagy a bokor alá s amit annak az arca mond, azon lássam, hogy mi a hangulat. Hát iszen szép ez így is, szép, de üres.

E felfogása teljesen jellemzi őt, - jellemzi teremtő zsenijének a karakterét, - ő csak színpadnak tekintette a tájat, ahova érző, cselekvő embereket kell állítani a művésznak, hogy a néző számára drámát vagy komédiát éljenek ott. A színpadot könnyű összeácsolni, asztalos munka az csak! Nem mintha nem érezte volna ő ki a környezet szépségeit, hisz szebbnél szebbeket festett, a Milton szobája hangulat dolgában mesésen gazdag, apró tájképein él az erdő, megrezdül a fák lombja, de ő akciót is követelt a szobába, nem elégedett meg a gyakran bizony túlhajtott s a teremtőképeség vérszegénységet palástoló hangulat-elméletekkel, neki élt még és ő látta az erdőben a nagy Pánt. Le is főtötte.

Nincs is, tudtommal, kidolgozott olajfestésű tájképe, a melyen alak ne volna. Két *erdő- s egy parkrészletét* ismerem, (egyik T. Kádár Gábor tulajdona, gyönyörű zöld színek vannak rajta), ezeken nincs alak, de eredetileg volt, csak levakarta, hogy később egyebet fessen helyükbe: utóbb nem jutott hozzá s így maradtak e vásznak üresen.

Kivált korpachi nyaralásai idején főtötte tájképeit.

A szép vidék s a saját gyönyörű parkja csábította, úgyszólván pihenésszámba ment az, a mikor egy-egy délelőtt lesétált a fák közé és vagy ott főtött meg egy-egy tájképet, vagy pedig műtermében, emlékezetből dolgozva pihent ilyenformán.

Nem kerülgetem a szót: Munkácsy nem sokra böcsülte a tájképfestést; ha nem nézte is le teljesen, - hiszen hibátlan érzéke volt az utcasarkon hentergő vázlat mesterségbeli érdemei iránt is, a mit bármily formában felismert és méltányolt, - de valami olyan inasmunkának tekintette a tájképfestést, ami csak kezdete a mester-művész dolgának. Ő könnyen csinálta s így azt vallotta, hogy nem is embernyi munka az. Corotval még csak kibékült, hisz az ritkán engedte el remekeiről az ő piros sapkás emberkéjét, Th. Rousseaut is méltányolta, a mi érdekes Mednyánszky képeit is szerette s ha szó került rá, ő mondta, hogy olyanok a Mednyánszky képei mintha az imént mentek volna róla el vagy mindjárt jönnének az emberek, - zugolódott, hogy micsoda lustaság az, embert nem fösteni abba a szép világba!... De a modernnek, kivált azok «a vaksi impresszionisták» bosszantották, gyakran egészen dühbe hozták «színhangulat»-aikkal. Hazug tehetetlenségnek, szédelő világcsalásnak tekintette munkájukat. Gyakran elvitatkoztunk ezen; azt, természetesen elismerte, hogy éppen a tájképfestés az, amiben korunk megközelíti a grandartt, sőt felülmúlja a régi mestereket, de ez neki éppen csak azt bizonyította, hogy hát korunk művészete mérhetetlenül koldusabb.

- A természetet szeretjük, jobban szeretjük, jobban értjük és inkább megbecsüljük mint valaha.

- Az ám, - válaszolt ő, - mert már maholnap a gyereket is csakugyan a gólyának kell hoznia, hogy legyenek majd a kik szeressék, értsék és megbecsüljék a természetet. Satnya világ ez!

Hogy mennyire érezte a természetben Munkácsy azt a szűztiszta poézist, az egyetlent talán, a mit a modern kultúra igazsághajhászó analizise be nem fertőztethetett s a melynek pihentető báját bizony a modern tájképfestészet vájta elő a romantikus cafatdekorációk közül, és hogy milyen pompásan ki is fejezte; tájképei és tájképvázlatai beszélnek erről. Egy-egy annyi dicsőséggel őrzi Munkácsy nevét, akár csak figurális dolgai.

A Szépművészeti Muzeumban van a kis «*Kukorica törés*». Két-három órai munka az egész. Inkább vázlat, de színeiben olyan hibátlan, az ihletett munkának olyan közvetlen kis remeke s annyira Munkácsy, hogy gyöngye képgyűjteményünknek. Társai ennek a Sussyben, M. J. Ch. úrasszony nyaralójában, egy-egy délelőtt készült: «*Nagymosás*» és «*A normandiai tengerparton*» (1884). A mosónék kedvenc tárgya Munkácsynak, valahányszor patak-part mellé, valamelyik alkony- vagy táj tanulmányába alakokra volt szüksége, elővette mosónéit, akiket már hajdan, a «*Síralomház*» előtt megfestett. A «*Normandiai tengerparton*» az egyetlen olajban főtött tengerparti képe, (lángban égő felhők közt nyugszik a partisziklák mögé a nap), egy akvarellal odavetett tengerparti vázlatát meg én őrzöm. Az akvarellal nem szeretett vesződni, mintha gyöngye, törekeny, kicsi holmi lett volna az ő oroszláncörmei közé a lágy maraba-ecset. Összesen négyszer dolgozott akvarellal; egy ilyen képe, a «*Fasor*», (Szépm. Muz.) amit a nyolcvanas évek elején főtött; kivált azért érdekes, mert az olajfestéstől teljesen eltérő kezelést kívánó vízfestéssel is tipikus Munkácsy-munka, - kissé távolról olajfestményként hat (bár ezzel nem dicsérni akarjuk, mert ez nem is érdeme a vízfestésnek) színeiben olyan erős, ecsetkezelésében olyan széles. E kettőn kívül még két akvarel vázlata van; tájképkísérlet mindenik, színjegyzetek, az egyik Rákosi Jenő tulajdona, a másik Wolfner József gyűjteményében van a *Reményik* arcképpel együtt.

A nyolcvanas évekből valók: «*Mély út*» (1882), a háttérben, a birkanyáj nyomán emelkedő és szétterjedő porfelhő a megfigyelés bravúrja s párja ennek a «*Poros út*», amelyet, itthon járva a «*Krisztus Pilátus*» kiállítása idején, egyik magyarországi kirándulása alkalmával jegyzett föl s azután Párisban, 1881-ben festette meg. Szeles idő lesz holnap, olyan paraszas felhők közt alkonyodik a háttérben s az útszéli tanya mögött; az atyafi a vásárról jön, üres a löcsösszekér s három fürge kis csikójával ugyancsak szaporán iparkodik hazafelé. Nyelheti a port aki a nyomába kerül.

A «*Patak partján*» az ismerős mosónék dolgoznak (1883); a «*Tehénpásztor*», melyet 1886-ban festett s az egyik tehenet be se fejezte, Amerikában van.

Utolsó éveiben előszeretettel dolgozott a párisi palotája szomszédságában levő *Parc-Monceau*-ból; 1895-ben festett egy nagyobb méretűt, a melyen a parkban alkalmazott villámvilágítás érdekes effektusait kereste, de az eredménnyel nem volt teljesen megelégedve, a képet utóbb át akarta fősteni.

VIII.

Makart halála után (1884 okt 3.) a bécsi császári műtörténelmi múzeum mennyezetképének elkészítésével bizta meg a magyar Mestert ő felsége a király.

Egyik legszínesebb alkotása ez Munkácsynak, a «Képzőművészetek apotheózisa».

Az olasz Renaissance korszakalkotó alakjait csoportosította a pápa páholya alá, egy oszlopos körcsarnokba, a mely mintegy remek folytatása a bécsi császári múzeum lépcsőházának. Talán ez az órjási képe az, amelyhez legszorgosabb előkészülettel fogott; nem riadva vissza a legmerészebb rövidítésektől (skurz) sem, egyenkint tanulmányozva minden alakot s elrendezve úgy, ahogy ő tudott csoportosítani, megfestette derült színekkel s ha művész odaillik abba a halhatatlan társaságba, az ő alakjának ott a helye és talán nem is olyan oldalt, félre állva, mint a hova szerényen lefőstötte a saját fejét is.

A párisi Szalon nagy-éremmel tüntette ki ezt a képet.

1885 telén festette «Mozart»-ját, a mint élte utolsó napján a gyászmisét dirigálja.

Már idegbeteg volt a nagy zeneszerző, midőn 1787-ben meghalt Mozart Lipót s ez a csapás annyira megviselte, hogy csakhamar sorvadásba esett. Ekkor dolgozott a Varázsfuvolán, a lassú haldoklás minden poézisét beléadvá alkotásába s olyan lázasan, ahogy a halálát sejtő művész dolgozik; közben névtelen levelet kapott, melyben egy idegen aki ismeretlen óhajtott maradni, arra kéri, írjon egy rekviemet s határozza meg tetszése szerint munkája tiszteletdíját. Mozart, némi habozás után, elfogadta az ajánlatot, árt szabott, de hogy mikorra írja meg a kért gyászmisét, határozott ígéretet nem tett. E pillanattól kezdve szentül hitte, hogy az a névtelen levél az ő halálát jelentette s a gyászmisét saját temetésére kell megírnia. Kevéssel utóbb megküldte néki a titokzatos idegen a gyászmiséért kívánt összeget is, azzal az ígérettel, hogy amikor a partitúrával elkészül, még megtoldja a kikötött summát. Mozart s felesége hasztalan vallatták a hirhozót, az azt felelte, hogy soha senki annak a nevét meg nem fogja tudni aki őt küldi.³⁷

Kevéssel azután Prágába utazott Mozart, ahová azért hívták, hogy Lipót császár koronázása ünnepségére operát írjon: épen a mikor kocsiba szálltak, ismét megjelent az idegen Mecénás embere s ezúttal Mozartnétől kérdezte, mikor lesz már meg a rekviem? Mozart azt felelte, a mint visszatér Prágából, megírja, a mire a kérdezősködő szó nélkül visszavonult. Csakugyan, visszatérve Prágából, Mozart munkához látott Bécsben. De már ekkor gyötörte a halálfélelem, egy éjszaka fölriadt s akkor hangszerelte a Dies irae-t. Így telt egy keserves hónap s 1791 december ötödikének éjszakáján meghalt Mozart. Utolsó pillanataiban sógorasszonya Weber Zsófia volt mellette, de hasztalan vigasztalta. «Nem, nem!» - ismételte Mozart, - «Érzem, hogy vége mindennek. Érzem már a halál ízét.» Agyrázkódás megfosztotta beszélőképess-

³⁷ A gyászmisét Walsegg gróf íratta.

ségétől, bár látszott szemén, hogy még öntudatán van; könyörgő pillantásokat vetett kedves tanítványára, Sussmayerre, - éppen éjfél ütött az óra, kiadta lelkét.

A legenda szerint a titokzatos idegennek írt gyászmisét adatta elő barátaival és tanítványaival s vezénylés közben halt meg.

Munkácsy a legendából merített képének tárgyát.

Mozart, világossárga hálóköntösben, térdén gyapjútakaróval, egy Louis XIII. karosszékből ül; dereka alá s háta mögé fehér húzatu párnák vannak téve. Feje remek, nemes szabású arcélénél előkelőbbet nem is igen képzelhetünk; sápadt, sovány, haja zilált, átszellemült arcán egyetlen élénkpiros folt, a halál rózsája. Fáradtan emelt jobbkezevel az ütemet jelzi; lebecsült, de azért erőlködő baljában szinte rezegnek a partitúra papírlapjai.

Hogy mik e sebesen, talán túlsebesen föstött s azonnal kiállított kép gyöngéi, azt irgalmatlanul sorra szedte a francia kritika.

Mintha kiadott közös jelszóra marcangolták volna ezt a vásznat, nem hagyva felfedezetlenül és elítélés nélkül legapróbb hiányosságait sem. A Figaro, Gil-Blas, Gaulois, Patrie, Matin röviden, de elismeréssel bírálják, így az angol Times, a Daily Telegraph s néhány nagyobb német ujság kritikusa is, - de az apróbb lapok kiméletlenül nekirontottak. Nem elégedtek meg annak az elősorolásával, hogy bizony itt-ott néhány részlet, (például a kezek, a testméretek, Mozart alakjának az elhelyezése) elhanyagolt, hogy a színek kissé kemények, de a kép mesteri elrendezését, s az egészen előmlő mély borongást se akarták méltányolni. Hidegnek, hatásvadászó lehetetlenségnek találták az egész kompozíciót s minden részletét bravuroskodásnak, a clavecinre borított színes szőnyegtől kezdve, a gyermek harisnyájáig, sőt még azt is rovására vették, hogy a legendát, nem pedig a történelmi igazságot vitte vászonra.

Mi volt e féktelen támadásnak az oka? Hogy lett a magasztalt magyar Mesterből, a kihez Páris annyi jussot formált volt magának, huszonnégy óra alatt «elbizakodott idegen?»

Ne habozzunk bevallani, hogy bizony nem ez a Munkácsy legtökéletesebb alkotása s a gyors, lázas termelés hevében nem érett teljesen éppé, de azt se hallgassuk el, hogy a verebek megirigyelték a fölöttük repülő sast, s most, hogy kissé már fáradtabban szárnyalt, utána eredtek. Undorodva olvastuk csiriplésüket és szomorúan képzeljük el, mennyi fájdalmat okozhatott Munkácsynak a sok igazságtalan vád. A támadás egyik oka a Sedelmeyernél rendezett külön kiállítás volt s az, hogy Munkácsy egy idő óta nem küldött képet a Szalonba, a mit határozottan rossz néven vettek tőle (vásznaival Sedelmeyer rendelkezett, nem pedig ő saját maga!) a francia művészek. Lenézi a Szalont!... Persze, tart a versenytől!... Neki külön parádé kell, kápolna a képeinek, misztikus félhomály, ahol csak suttogva szabad a szó s látni is csak annyit lehet, a mennyit a mesterségesen adagolt világítás megenged!...

Február elején, amikor befejezettnek vélte képét Munkácsy s mielőtt átadta volna Sedelmeyernek, egy kis ünnepélyt rendezett Munkácsyné. Mintegy háromszáz vendéget hívtak meg a Munkácsy palotába, Páris színét-javát, a kép első bemutatójára. A vendégek elé helyezett kép mögött, elsőrangú művészekből szervezett kar előadta a Rekviemet; Rudan vezényelt s Lalo asszony, Lepine kisasszony, Muratet és Hourdin urak énekeltek... Hogy milyen tökéletet kovácsolt ebből a bizalmas jellegű, kissé szinpadias, de végre is házi ünnepélyből a rossz indulat! Reklámhajhászásnak, művészhez nem méltó hatásvadászatnak minősítették a kép mögé rejtett énekeseket s ritka az olyan kis ujságíró, aki szellemeskedni meg ne próbálkozott volna Munkácsy rovására azon, hogy muzsikakisérettel mutatta be azt, a mit festett.

De mindez még nem okolná meg eléggé a féktelen támadást, ha meg nem emlékeznénk arról, hogy a művészi napidivat is éppen Munkácsy-ellenes volt ebben az időben.

A «plein-air» forradalom kellő közepére, éppen a barrikádok puskacsövei elé csöppent Munkácsy sötét Mozart képe.

«Széltében emlegetik» - írja egyik kritikus február 28-án, a *Télégraphe*-ben - «Munkácsy *Mozartját*. A kritika szigorú volt iránta s bármily csudálattal viseltessünk a festő talentuma iránt, be kell vallanunk, hogy a kritikának igaza volt. A vászon összkoloritja unalmas, valóságos fantómok az énekesek. Legalább is ügyetlenség volt Munkácsy részéről, hogy Páris képe csodálatára akarta kényszeríteni; Páris annál kevésbbé hajlandó erre, mert hisz a mi francia festő- és szobrász-iskolánk ugyancsak jelesek, bármit morogjon néhány békétlenkedő. Ki tagadhatná, hogy éppen most, a tudományos haladás hatása alatt, teljes fejlődésben vannak? A romanticizmus takarodófélben, helyét a dolgok igaz látása foglalja el, a kolorit átalakulóban és ellenére az akadémiának, ellenére az École des Beaux-Arts hagyományokhoz kapaszkodó tanításainak, ezek a tradíciók sorra meghódnak egy-egy Gervex, Béraud, Roll, Rochegrosse és iskoláik legmodernebb alkotásai előtt. A plein-air hívei fokozatosan szoktatnak bennünket a napfényes, világos koloritok megértéséhez. A szobrászat is menekszik az antik hatása alól s élni kezd; két hónap múlva megnyílik az 1886-iki Szalon s ez az új irányok diadalünnepe lesz. Mit keres az új életnek ez erőteljes hullámverése között Munkácsy izetlen dolga?»...

Hogy mennyire igazságos volt a művészi és irodalmi forrongások ideges divatja, jellemzi az, hogy egyik vezérapostolát, a plein-airnek is Messiását: Zolát is ekkor rugdalja a leghevesebben, Germinálját ekkor marcangolják.

Munkácsyt is meggyötörték vagy huszonnégy órára.

Sedelmeyer Amerikába küldte a képet s a mikor 1887 májusában, New-Yorkban versengve licitáltak érte a nábobok, - Vanderbilt, hogy ajándékolja a Metropolitan múzeumnak, Astor, a miniszter, hogy magángyűjteményébe kerítse s végre is Russel Alger tábornoké, a Michigan államok kormányzójaé lett 200.000 márkáért, - Munkácsy már rég elfeledte az ő *Mozartját*, el a sok támadást és dolgozott újabb képein.³⁸

Mozart-ot Detroit múzeumának ajándékozta a kormányzó s ma is ott van; rézkarcot Armand Mathey-Doret készített róla s jellemző, hogy ez a rézkarc érmet nyert már az 1887-iki párisi Szalonban, alig egy esztendővel a festmény kiméretlen meghurcolása után.

IX.

A magyar kormány megrendelésére, új országházunk díszének festette Munkácsy a «*Honfoglalás*»-t, Nem került az országházba s most a Szépművészeti Múzeum csarnokában van elhelyezve.

Nehéz, nagy munka volt ez.

Mindjárt maga a feladat, hogy hazájának törvényhozó termébe történelmünk egyik legjelentősebb pillanatát: nemzeti létezésünk első nagy aktusát fösse meg!... Érezte ő, hogy sokat, s megdöbbenően nagyot vár tőle hazája és szeretne volna fölülmulni önmagát, hogy kielégítsen minden várakozást, hogy megcselekedje mindazt, ami egy művésznek lehetséges.

³⁸ 1888-tól 1895-ig festett kisebb képei: «*Egy magyar parasztházban*» nyolc alakkal; ugyanez a kép kisebb vásznon; «*Csárdában búsuló betyár*»; «*Levelet olvasó hölgy*» három alakkal; «*Levelet olvasó hölgy*» két alakkal; «*A sztrájk*»; «*Kolpachi park-részlet*»; «*Kis leányka három kutyával*»; «*Az elbeszélés*»; «*Leány a kúton*»; négy «*Tájképvázlat*»; «*Két síró gyermek*» stb. stb.

És azt is, ami lehetetlen...

Hogyan és honnan nyúljon tárgyához? Melyik pillanat lesz a legkifejezőbb, legméltóságosabb, melyik az igazi honalapítás? És melyik az, a melyikkel a festő - akinek végre is képet kell csinálni, szép, festőileg is becses képet - hőskölteményt, de meg történelmi igazságot is úgy adjon, hogy az legyen oltárképe a nemzetnek, amit ő festett? Amely kielégítse a magyar poétát csakúgy, mint a magyar tudóst és minden magyar embert, de még az idegent is, sőt ellenségeink se kapaszkodhassanak belé.

Olyan képet csinálj hát, amelyet a hányan vagyunk, mindnyájan elképzelünk valahogyan, egy ezer esztendősi daliás múlt perspektívája végén, ott, messze, messze, a legendák glóriás ködében, de a legszebbnek, páratlannak és mégis az legyen a legszebb, amit te festesz majd nekünk! Homéroszunk még nem akadt, aki a szívünk szerint tudta volna elmondani, hogyan vettük véren és bölcseségen ezt a szent földet, - de te majd megfested nekünk, te, ki úgy tudtad látni Őt, azt, aki Isten országát alapította ide lent...

El is képzelte ő lelkében festendő képét s csudaszép lehetett az úgy, az ő jó magyar lelkének első ihletett pillanataiban. Bár ne is törődött volna aztán semmi egyébbel, ne hallgatott volna senkire s ne kért volna apró tanácsokat senkitől. Bár el ne indult volna «igazság»-ot keresni, amikor már megtalálta a saját művészi igazságait, amelyek bizonynyal kárpótoltak volna bennünket a néhány avatag köntösszövet, meg régi sisak és csat apró történelmi hűségének koldus igazságaért. Hisz egyébbel nem is igen tudtunk mi hozzájárulni a művészi alkotáshoz! Ezekkel pedig csak zsibbasztották Munkácsy erejét

Hazajött, magyar típusokat keresni!...

Hogy akkor nem akadt egy erős lelkű magyar ember, aki megölelje s azt mondja neki: hazajöttél, jól tetted, de nem is eresztünk most vissza, itt maradsz s itthon fested meg azt a képet, mert nem lehet azt idegen földön, idegen nép közt megfesteni! Jó két esztendeig nem is engedjük meg, hogy kifeszíttesd a vásznat, hanem élj addig közöttünk s csak nézz, hallgass és érezz bennünket, mi meg majd szeretünk, egészen közlelől, úgy, ahogy téged szeretünk. Ne építtess te Neuillyben masinás házat a képednek, majd építünk mi, itt az alföldön valamerre, ahol csupa magyar típusnál egyebet se fogsz látni napközben, este meg a párisi omnibuszok dübörgése helyett behallatszik pihenésed csöndjébe a hazatérő aratók nótája; a francia újságírók helyett mi járunk majd hozzád s amit nem tudunk megmondani magyarul, azt majd kitalálok te a hallgatásunkból; amin lelkesedünk a képed előtt, amit szeretünk és csodálunk rajta, abból tudod majd, hogy milyenné kell festened azt, amivel magad se vagy megelégedve. És nem gyötröd agyon magad ezzel a munkával, de e közben pihened ki azt is, amit idegenben fáradtál!...

Mert egyetlen alkotása se viselte meg úgy Munkácsyt, mint éppen ez, a melyre lelke legjavát akarta adni.

1891-ben kezdett hozzá s másfél évig dolgozott rajta Neuillyben, a hol külön műtermet kellett építtetnie a nagy vászonnak, mely nem fért párisi műtermébe; egész kis kosztüm- és fegyvergyűjteményt szerzett össze; egy mulakatos, a hazulról kapott minták és utasítások szerint régi magyar mintájú harci eszközöket, kapcsokat, sisakokat, lószerszámot kovácsolt modeljei számára, - nyeregszerszámokat is ősmagyar mintára csináltatott - szóval, ami a történelmi hűséget illeti, elkövetett mindent, hogy történelmi valószínűségeink érvényesüljenek a képen. Hazulról özönnel kapta a «jó magyar alakok» fényképeit s apró jó tanácsokat is hozott néki a honi posta szüntelen. Szinte kényszerítettük, hogy apránként szerkesztszen, hogy esetleges tévedhetéseire gondoljon, mielőtt megmártja az ecsetjét; kényszerítettük, hogy analizáljon!

Azt hiszem, majd ha évtizedek múlva egy hozzáértő idegen megnézi a mi Honfoglalásunkat, azt fogja rá mondani: «Hatalmas alkotás, nagy Mester monumentális műve!» És majd

egyenként fogja tanulmányozni azokat a pompás alakokat, magasztalva a színek gazdagságát, a festői tudás szuverén biztosságát s ha látott valaha még egy képet Munkácsytól, úgy erre is el fogja mondani: «Egy művész élt csak a XIX. században, a ki ezt festhette, - Munkácsy!...»

1893 áprilisában készen volt a kép s Munkácsy, hogy számot adjon magának összehatásáról, mielőtt hazaküldené, kiállította a párisi Szalonban.

Ekkor írta Rákosi Jenő (a Budapesti Hirlapban, 1893. május 2.) a következőket: «Elmentem Párisba csak azért, hogy lássam Munkácsy képét a honfoglalásról, mielőtt a közönség szeme elé kerül... Május elsején nyílik meg a képkiallítás, röviden szólva: az idei Szalon. Csak kép van ott 1800, azonkívül tömege a metszéseknek, a szoborműveknek s a művészetek rokonságainak. Itt kerül először a nyilvánosság elé a magyar honfoglalásról festett első kép, azt lehet mondani, itt született meg nekünk először Árpád. Mert eddig csak a neve van meg. Oly mű, sem írott, sem festett, se faragott eddig nincsen, a mely konkrét emberi formához, archoz és testben való megjelenéshez kötné a fogalmat. Mostan Árpád testté lesz. Innen közvetetlen Budapestre kerül a kép, ahol ősszel, októberben, a Vigadóban fog kiállítani elektrikus megvilágítással, minthogy e szép termeknek nappali világításuk nincsen. Tegnap, pénteken múlt egy hete: akkorra volt kitűzve az óriási vászon átszállítása a «Palais de l'Industrie»-be, a hol a kiállítás van. Délelőtt tette meg a Mester a képen az utolsó ecsetvonásokat, délben néhányan reggelire gyűltünk össze a műteremben s vidáman kocintgattunk szemtől-szembe a képpel, Munkácsyné az asztalfőn. Alig végeztük a reggelit, megindult a búcsujárás Párisból: előkelő ujságírók, egy csomó gróf, báró, márk, egy pár herceg, sok szép asszony, köztük Freycinetné miniszterné a leányával. Egész sor fogat állt az atelier előtt. Mert a kép külön e célra Neuillyben épült műteremben készült. Oly műterem, melyben ekkora képet festeni lehet, nem állott Párisban a művésznak rendelkezésére. A kép szélessége rámostul megközelíti a 16 métert, magassága az ötöt. Alakjai valamivel nagyobbak a természetes emberi magasságnál. Van a képen vagy 65 teljesen kidolgozott arc, vagy 20 elmosódottabban. A vászon az óriás műterem hátsó falával parallel, egy külön konstruált hengeren lógott, a melynek segítségével könnyen lehetett egy súlyasztóba bocsátani és ismét feljebb húzni, a szerint, a mint a művész az alján vagy a felső részén óhajtott festeni. A kép másfél évig készült, de a terminusra, a mikor a beszállításnak a Szalonba meg kell történnie, nem készülhetett el. A franciák megtették Munkácsynak (s nyilván maguknak is) a kedvezményt, hogy szállíthatja a megnyitásig, sőt mi több, föntartották neki az első terem főfalát (egy óriás francia képet a kétfelől felmenő lépcső közé eső falra akasztottak) úgy, hogy minden látogató, a mint belép, elsőben is Munkácsy képével találja magát szemben. A franciák ennyi figyelme és előzékenysége természetesen jól esett a Mesternek.

Álljunk szembe a képpel. Amint szemünk a vonalak és Munkácsy temperált színeinek a harmóniájára esik, rögtön három, nagy művészettel kombinált s egymáshoz rótt csoportba tagolódik a kompozíció. Szembe állva, jobbkéztől, a hét törzsök főnökeitől körülveve: Árpád lóháton; balkézt a magyarság tömegei lelkes újongásban; középen a meghódolók csoportja a behódolás jelvényeivel: vizet, földet és fűvet hozva Árpádnak. Három lelki állapot ez: a vezér fönsége és nyugalma, alvezéreinek érdeklődése mellett; a nép s a sereg tomboló öröme a tulsó végen; a jövevények komolysága a középen. A művész nem csatát, nem dülást, nem vérontást választott, hogy hazánk megalapításáról tanúságot tenni megszólaltassa a vásznat. Az erővel párosult bölcsesség ül a vezér arcán. Követeket fogad, békés hódítást végez, bajtársakat keres a csatlakozókban. Fenséges komolyság ül szép, nemes, magyaros vonásain. Mély tekintete, mint a figyelő sas ül megereszkedett szempillái alatt. (Keglevich István gróf tud így nézni azok közül, a kiket én ismerek.) Jobbjában a fejedelmi buzogány, balja a fékszáron pihen. Gyönyörű aranysárga ruha fedi testét, könnyű sisak borul a fejére, rajta kecsesen hátrahajló fehér toll. Paripája fehér, könnyű, nyugodt állásban. Oly harmonikus alak hogy fenségével dominálja az egész képet, melynek minden alakja, minden érdeklődése ő hozzá van fűzve.

Körülötte félkörben a többi vezér, valamennyi lóháton. A jobb sarokban, közvetlenül Árpád alatt és egyszermind mögötte, a nézőhöz háttal és legközelebb, fakó lovon Lehel; utána, félkörben Árpád körül a többi. Ezeken túl a kép legszélén egy pár nyugodt öreg magyar, az egyik a művész fejével. Az egész csoport háttere egy nyitott sátor, melybe belátni, a férfiak mögött egy-két asszony, aki tán a sátorból lépett ki, hogy a nagy jelenetet megmutassa ölbeli fiának.

A kép bal részén - a nézőtől véve - az újongó magyarok sokasága. Nagy mozgalma a kirántott kardoknak, a feltartott karoknak, rendkívül művészettel megkomponálva a kép alapvonalai szerint, úgy, hogy világosság, nyugalom, művészi tagoltság van még a lelkesedő tömegben is. Csodás találékonysággal van ez a kérdés megoldva és kétségkívül a klasszikus kompozíció Munkácsynak egyik leghatalmasabb adománya. Minden oly természetes, minden oly egyszerű, minden oly átlátszó ott és mégis semmi sincsen cél és számítás nélkül. Itt egy kar, ott egy sisak, amott egy kürt, majd a puzdra, megint egy kard, egyszer a vonal, egyszer a szín, majd egy egész alak lesz konstitutív része az egész kép egységének, művészi harmóniájának. Itt a kép baloldalán, (a nézőtől) például bele van téve három cseh lovas, a ki a hódolókat kísérte és magatartásával példátlan szolgálatot tesz az egész csoport művészi tagolásának. Egy magyar alak, lent, legközelebb a nézőhöz, kétfelé terjesztett karokkal, ugyane cél segíti elő. E két temperálással könnyen rendeződik már a magyar tömegek lelkesedésének kitörése (persze Munkácsy kezével). A kép eme része be van zárva lenn betóduló alakokkal, fennebb egy hátra trombitáló kürtössel. E csoportból fejlődik ki a második csoport, mint egy alakokból szövődő lánc, amely ezt összekapcsolja az első csoporttal, a nélkül, hogy megakadályozná a szemet a kitekintésben a háttérbe, ahol táborrészeket és az Alföld színeit lehet látni. Az összekötő alakok előtt egy szép csoportban állanak a hódolók. Élükön a szónok, egy öreg, tipikus tót ember, aki jobbjaival a hozott jelvényekre mutat és nem elfogódás nélkül szónokol Árpádhoz. A három ember a földdel, fűvel és vízzel s mögöttük szorosan egy jó csapat jövevény jellemző ruhában és jellemző arccal...

Kimondhatatlan szép és a magyar szívre megható látvány ez. Gyönyörű vonalakban rajzolva, Munkácsynak csodás színeivel, melyekben soha semmi éles, semmi erőszakos nincsen, melyek mindazonáltal nincsenek fény és pompa hijján. A magyarok öltözete, mintha részben stilizálva volna a mai magyar parasztruhából. (Hiszen ebben a művész fantáziájáé a főszerep, mert adatunk nincsen hozzá.) Az egész inkább legendárius, mint történeti, de hogy egy ország nemcsak a kard erejével, hanem a lélek és a szellem felsőbbbségével alapítódik sikeresen: ez a történeti gondolata a magyar honalapításnak szózatosan beszél hozzánk e képből. Ránk, magyarokra nézve, ez a kép lesz a millénium szemefénye. Mert mind a többit, a mi még lesz, megcsinálhatjuk bármikor újra. Ehhez a képhez a zseni kell, akit jókedvében ad Isten a nemzeteknek, hogy híruket, értéküket, halhatatlanságukat időnkint meggyarapítsák.

Azon a pénteken, amelyen az utolsó ecsetvonásokat megtette képén a Mester, még az utolsó látogatója nem ment el, mikor a művész divánjára hanyatlott, láz tört ki rajta, haza kellett szállítani őt. A képét nála nélkül vitték a Szalonba. Másnap nála kellett volna ebédelnem, de hírért hallva, hogy beteg, hozzá siettem még reggel.

«Micsoda rossz tréfa ez?» - mondom neki.

«Most már se baj, most már megvan!» - felelé ő.

Másfél évi szakadatlan munka, reggel nyolctól esti szürkületig!... Az elkészülés izgalmai és az a vele született szkepszis, a mi közönséges embereknél csak szerénység s amely annyit tudta őt gyötörni egész pályafutásán, ez volt, a mi kimerítette. És különösen a gondolat, hogy mily hatással lesz műve otthon? Mert ez rá nézve a fő izgató momentum. Mert hiszen ez a dolog a franciáknak csak egy jól megfestett kép, de nekünk, magyaroknak, kell, hogy esemény legyen. Nekünk benne egy történeti gondolatunk elevenedik meg, nekünk egy nemzeti hősünk

alakja születik meg benne, mi ezentúl a honfoglalás képét nem őt betűből ismerjük, hanem ismerjük a mi Árpádunkat szemtől-szembe, a hogyan egy nagy művészünk fantáziája megálmodta, elméje, ecsetje megalkotta minden magyarok szeretetére méltóan és nevének becsületére.»

Ilyen volt s ilyen hatást tett a kép akkor, első formájában, arra az emberre, a kinél nemesebbül egyikünk se sovénabb, aki minden érzésével, gondolatával, tollal, szóval és tetteiben azt védelmezi és azt szolgálja, ami magyar.

De hát nem küldte a képet Budapestre a kiállítás után Munkácsy, átfestette újra és vagy tíz hónapig dolgozott még rajta.

Istenem! hogy dolgozott!...

Most, magam előtt látva nagy sorát Munkácsy összes, annyi nagybecsű alkotásának, némileg kevésbé tudok lelkesedni e képiért, semmint lelkesedni szeretnék érte. Valószínűleg az a legfőbb oka ennek, hogy láttam őt, e tíz hónap folyamán dolgozni rajta és ahol egy piros színt látok a vásznon ma, úgy képzelem, az az ő vériből való, abból festette. És szeretnék szemrehányásokat tenni e képnek, vádoló, van hogy gyűlölöm és átkozva, késsel mennék neki: - adjad vissza, te irgalmatlan kép, a mi Munkácsynkat!...

1893 július 14-én láttam először.

Akkor már megjárta a párisi Szalont s át is festette a Mester, úgy nagyjából az egészet. Munkácsy fáradt, kedvetlen volt, éppen aznap este indult Kolpachra, hogy kissé kipihenje magát. Panaszkodott, hogy nem tudja «együtt látni» a képét és sóhajtván tette hozzá ezúttal is, mint a későbbi hónapok folyamán számtalanszor: «Istenem! ha csak egy fél óráig, csak öt percig a más szemével nézhetném!» Aznap reggel még dolgozott rajta Neuillyben s alig tudott megválni tőle. Útra készen volt már, de kikocsiztunk Neuillybe a képhez. «Legalább én is megnézem még egyszer!» - monda.

Az úton csak a képről beszélgettünk; összemarták a kiállítás folyamán az apró párisi ujságírók s az olcsó szellemeskedés nyomán, egy-egy magyar ismertetője se átalott beállani Panurge nyájába. Munkácsy nem vádolta kritikusaít, sőt, az ő édes szerenítésával, azt beszélte, örvend a kiállításnak, - bár a Szalonban teljesen hiányzott az a világítás, melyre ő dolgozott s a kellő távolságra se hátrálhattak a kép nézői, - de legalább látta, hol kell s mit kell változtatnia. Már a kiállítás tartama alatt dolgozott. A kiállított képhez nem nyúlhatván, festett műtermében egy másikat, egy kisebbet, vázlsruen, de úgy, ahogy a nagyot készült átfesteni, mihelyt visszakapja a Szalonból. (Ezt a kisebb képet vásárolta meg 1896-ban Szeged.) E vázlaton dolgozott május és júniusban, folyton keresve, mint a hogy ő mondta: «a jussomat!»

«Nehéz volt nagyon!» - monda. - «Nem volt hozzá semmim, egy falat szövetmintám se, mindent úgy kellett, sok utánjárással előhajásznom, hogy bátran neki mehessek, természet után... Meg lemondtam az én erősségemről, a színezésről.»

- Hogyan? - kérdeztem, nem értve, mit akar ezzel mondani.

«Hát miért ne szaporítsa az ember a kvalitásait?! Valami újat akartam, másmilyet, mint ahogy eddig csináltam. Gondoltam, csinálom én is egy plein-airt... De majd most átfestem az egészet, olyan régi Munkácsynak, egy tónussal mélyebbre. A kép baloldala kissé unalmas volt, oda már adtam néhány tubust a színeimből és néhány fejet is átdolgoztam már.»

Neuillyben a Boulevard de la Sauzzaies-n volt a Honfoglalás számára épített egyszerű, de óriási műterem. Egy olasz modelje, a franciára keresztelt Gregoire ügyelt a pavillonra.

Rákosi Jenő megírta, milyen volt a kép átfestése előtt és amint beléptünk eléje, megkapott s éreztem, hogy mindazok az elméletek és kritikák, a miket egy-két magyar kollégám írt,

nagyrészt a nélkül, hogy látta volna a képet, nem egyebek egy-egy szenzációs «cikk» kedviért Munkácsy és önmagunk ellen elkövetett méltatlanságnál. A francia «blague» idegessé tehetette a Mestert, de a magyarul kapott gorombaságok elkeserítették és mindannyisszor szíven sujtották.

Ha akadnak fogyatékok az óriási arányú alkotáson, - van-e kompozíció ekkora, a melyen ne akadna? - nekünk, magyaroknak, kegyelettel kell átsiklanunk azokon, mielőtt megértettük, hogy mik az okai. Aztán meg koldus lelkű ember az, akinek az ölébe ilyen garmada kincset borítva, azt lesi, hány szem gyöngy gurult el... Mondja el más - és majd akkor, ha lesz, aki párját festi valaha unokáink számára Munkácsy e képének, - hogy mik a gyöngéi, mennyivel tökéletesebb a paripa, a melyet Meissonier festett Napoleon alá: én azt írom itt meg, mit csudálok rajta, a mióta először láttam.

Legelőbb is a főalakot: Árpádot.

Ez a mi honalapítónk, a mi Árpádunk, akinek mi álmodjuk őt, a vitézt, a hatalomra hívatottat, a bölcsét. Egy arcizma se mozdul, ül méltóságos nyugalommal mozdulatlan paripáján, természetesnek találva mindazt, ami körülötte történik. Annak így kell történnie, - mert ez a föld már magyar, a miénk, a honalapító erő és a vitézi egyetértés jussán, a kor és minden idők igazsága szerint, a mi Istenünk segítségével. És ti, meghódoló nemzetiségek, ti gyöngék és viszálykodók, ti se lesztek itt alattvaló cselédek, állhattok egyenesen, mellénk, a mi erőnk védjen benneteket is és légyen a mi hazánk a ti hajléktok is, ha hívek és igazak lesztek. Testvéreink lesztek, - ezt ígértek szívetekre szorított kézzel meghajolva, önként, gyűlölet, ravaszság és boszúvágy nélkül annak a diadalmas vezérnek, akinek szeméből nem a kivívott győzelem mámore aláz le benneteket, de az atyai komoly szelídség emel magához és ígér békességet, osztatlan igazságot mindnyájatoknak...

Nincs a képen sehol gyűlölet, nincs brutális középkor, féktelenségben tomboló vadság, vagy gyöngébbet tipró diadalnyilvánítás, - erő van rajta, hazát alapító, ezredekre szóló őserő.

Egy vitéz és lovagias nemzet történetéből adja a legfényesebb momentumot a nagy művészet eszközeivel és a magyar érzés hatalmával alkotó lángelme. Adja úgy, ahogy azt csak mi érthetjük meg igazán, büszkén, magyarul. Ez az első hatás, amit e kép gyakorol reánk, amit mi értünk meg legkivált, bár az idegennek se mondhat egyebet, ha egy kép beszédét hallania s megértenie adatott.

Ezt kértük, ezt vártuk mi Munkácsy ecsetjétől s a magyar országházban ezt beszélne ez a kép, a míg magyar lesz ott a parlament.

Hogy mint műalkotás milyen becsű?...

Első párisi kiállítása idejében kevés komoly szó esett erről. A napisajtó a szalon-beszámolók özönében tárgyalta s a napi-sajtó véleményét számtalan apró körülmény befolyásolta abban az időben. Kivált a politikai viszonyok. A francia-orosz barátkozás persze nem látta szívesen a görnyedő hátú szlávokat. Meg hát nagy volt már akkor Munkácsy, igen nagy s gondoskodva vagyon róla, hogy a fák az égbe ne nőjjenek; gyorsan, csaknem szívesen észrevették a mesterségbeli fogyatkozásokat, természetesnek, már pazarul megszokottnak találva egy Munkácsy-képen a gazdag kvalitásokat. De akik komolyan foglalkoztak vele, azok nem fukarkodtak az elismeréssel. Álljon itt mutatóul egy francia kritikusának véleménye, aki párhuzamot von a Honfoglalás és Roybet «Charles le Téméraire»-je között, amelyről himnuszokat zengtek a Szalon-beszámolók.

«Munkácsy *Árpád*-ja, mind terjedelmét, mind műbecsét illetően, a Szalon legnevezetesebb műve. Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy minden felsőségét egyenesen a művésznek s nem pedig tárgyának köszöni, mert ez minket, franciákat éppen oly kevésbé érdekel, mint a

mennyire nem lelkesít. Ez tisztán a festő talentuma. Ez a talentum nagy: oly eseményt kellett ábrázolnia ezúttal, a mely előttünk csaknem ismeretlen s így reánk nézve vonzerővel nem is bírhat. Alig hallottuk valaha az ábrázolt főbb személyek neveit s maga az illető korszak is a középkor hajnalára esik. Hogyan sikerült mégis, nem csupán magára vonnia tekintetünket, de megállítani, lebilincselni s arra kényszeríteni bennünket, hogy iparkodjunk őt megérteni? Szóval, mi az, ami bennünket e képen annyira érdekel? Az, hogy maga a művész is annyira magáévá tette, annyira szerette s olyan szenvedélyesen lelkesedett érte, hogy kényszerít minket is, hogy e képet megismerjük, fölötte gondolkozzunk, ítéljünk s azután szeressük és bámuljuk... Így találta meg ő első sorban a kép pompás berendezését, azt a nemes kompozíciót, a melyet némelyek tudományosnak (savant) nevezhetnek bár, de a mely mégis természetes önkénytelenséggel került ecsetje alá, éppen mert oly nagyszerűnek képzelte el tárgyát, hogy az ily óriási méretekben és ilyen királyi méltósággal csoportosult lelki szemei elé. Árpád vezér lóháton fogadja népe s előkelői üdvözlését, akik sátra elé sereglettek, hogy őt, a magyar nemzet vezérét, köszöntsék. Némelyek messziről jöttek, lóháton, mások gyalog, mindannyian gazdag díszruhában, magasan lengetve fegyvereik között nemzeti zászlóikat. Vezérük büszkén s elragadó szépen üli mozdulatlan paripáját és a nagyurak egy szívvel, egy lélekkel éljenek és köszöntik őt, vagy kezüket szívükre szorítva meghajolnak előtte tisztelettel, hódolattal, odaadó szeretettel. Nem a nép söpredéke, nem a nagy tömeg torlódik össze előttünk, hanem a nemzet vezérei, akik úgy érznek, mint a nép és érzelmeiket erőteljesen, de nemes méltósággal fejezik ki, a hogy az egy nemzet s oly kiváló nemzet vezéreihez illik. Ezen az óriási képen (45 láb hosszú), amelyen akkora tömeg mozog, oly szenvedélyes érzelmek viharzanak, minden igaz és lelkes: a tisztelet, a remény, a bizalom, a bámulat, a ragaszkodás és a szeretet. Maga a nagy vezér is boldog és megelégedett, hanem az ő öröme más módon nyer kifejezést. Egyenesen ülve paripáján, maga előtt látja egész népét, éljenek és vezérüknek vallják. Tekintetével átöleli őket, akik benne saját magukra ismernek, önmagukat látják, mint tükörben; ő, a vezér nem kiált, csak visszasugározza népe boldogságát, arca azon dicső fénytől, azon lelkesedéstől, attól a tiszta, nyugodt, változhatlan örök derűtől ragyog, mely miként a világosság, mindent bevilágít, vezérel és indít. És valóban ő a vezér, a főnök, az apa, az istenadta király. Íme az erőteljes és igaz benyomás, a mit Munkácsy óriási alkotása tesz reánk, a művészé, a kit annyi meg annyi ragyogó remek emelt a legmagasabb polcra korunk művészei között.

És itt a helye rámutatnunk Munkácsy felsőbbségére Roybet-vel szemben, de sőt az óriási távolságra is, mely őket egymástól elválasztja. Roybet festményének kiváló tulajdonságai pusztán anyagi (mátérielles) felsőségek, lehetetlen jobban fokozni a színek tündériességét, a kelmék és fegyverek pompás, ragyogó kivitelét, mint ő, a Charles Téméraireben; nem lehet hívebben ábrázolni a durva testi sóvárgást, a megkívánást, az indulatos vad természet féktelenségét, mit semmi sem képes többé tartóztatni, midőn öldöklésre adta magát s amit semmi sem fog feltartóztatni a fajtalanság útján. Ez remekül van föstve, de csak aljas, vad, kegyetlen ösztönökről van szó, amelyeket lehetetlen érzésnek nevezni, vadállati ösztönök azok, emberi köntösben. Jegyezzük meg azt is még, hogy az ilyen öldöklési jelenetek, gyilkosok és halottak ilyen tömegének a kompozíciója nem valami nagyon bájos; és nem bájos, bármily ügyesen légyen is vászonra adva a Propos galantban a konyhaszolgálgató s a ritter diskurzusa, hisz olyan könnyen megértik ők egymást...

Nem is szabad tehát Roybet Charles Téméraire-jét összehasonlítani Munkácsy alkotásával. Amazon minden megragad, de csak szemünkhöz, érzékeinkhez szól és nem költ lelkünkben magasabb érzelmeket. Munkácsy képén ellenben megértem a mély gondolkozót, aki nemzete vezérére álmodozott, a «souverain»-ról, ki épp annyira uralja környezetét lelkével, mint rangja által; a kép ügyes, fegyelmezett és mégis természetes, mégis helyes összeállítása világos bizonyítéka a koncepció erőteljes, nagy eredményű voltának.

Roybetnél a túlradó anyag féktelen és mindent feldúl. Munkácsynál mindig ott a szellem, érezhető és fegyelmezett. Választásom könnyű: elsőnek a szellem, utána az anyag. Roybet ügyes művész, Munkácsy a nagy festők családjából való; a legfelsőbb fokon áll a gondolat s a kivitel hatalmával; bámuljuk, tiszteljük őt, miközben szárnyaló gondolatokat ébreszt bennünk.»

Így írt a képről egy idegen nemzet fia s jellemző ez arra is, hogy mit mond a mi képünk annak, akinek csak halvány sejtelmek vannak, hogy mit ábrázol ez a jelenet.

Ott állva Neuillyben, előtte, Munkácsy hosszasan elnézte Árpád alakját - melyen éppen abban az időben változtatta meg az atilla színét halvány zöldre, hogy annál ellenállhatatlanabban vonja a néző tekintetét s a környezet színgammájába is összpontosítóbb akkordot vigyen - és lelkesen mondta: «Nem hiszek soha magamnak, de most már tudom, meg vagyok róla győződve, hogy ez a legjobb képem! Ez!»

Ott láttam a kép első vázlatát is. Eredetileg, az első kis vázlaton, nem ültette lóhátra Árpádot: a sátor elé, vezérei és népe közé állította. Egy másikon még több alakot vitt színre s Árpádot seregei élére tervezte, de ilyen kompozícióban nagyon elnyújtottnak találta az amúgy is hosszú képet s utóbb törült a jobboldal alakjaiból. Így is mintegy nyolcvan kidolgozott alak van a vásznon, mely hosszú, hosszú méreteivel ugyancsak próbára tette a komponálás dolgában oly páratlan erejű művészt. Képzeli csak el, ha neki bocsátja mesés fantáziáját s fest egy vad, féktelen ázsiai hordát, - micsoda hatásokat érhetett volna el! Hogy tombolt volna képe előtt a szertelenekért rajongó közönség!

Már akkor a színek is az ő hasonlíthatatlan, bársonyos, mély szép színei voltak; a baloldalon állott egy piros palástos vitéz s azon az a mély meggy-piros szín - amelyet csak Munkácsy és Tizián tudott keverni - adta alaptónusát a tőle jobbfelé fejlődő szín-skálának. Árpád atillája akkor váltott színt, az aranyárgából világos alma-zöldet, a milyen egyik alakon sincs, azonnal szembeötlő s mégse kirívó, de szinte misztikus derűt teremt a fejedelem alakja köré.

1894 január 22-én végre elhitte magának, hogy készen van a kép. Átszállították Neuillyből Párisba, a rue de Sézebe, Georges Petit kiállítási csarnokába, hogy ott a francia közönségnek és kritikusoknak bemutatva, néhány nap múlva aztán vasútra vigyék, - haza hozzák.

Január 22-ig néztem, hogy dolgozott; láttam őt napról-napra idegesebbnek, lehangoltabbnak alkotása előtt, amelyhez nem győzött eléggé kisietni reggelenként Neuillybe s amelytől ki-merülve vált meg esténként. Akkor is, hacsak szerét ejthette, félútról visszatért hozzá, hogy lássa még egyszer aznap!

Néha már alkonyodott és sötétedni kezdett a műteremben is, a felső ablakok előtt meglebbenő szuffitákról fehér kísértetek siklottak le a képre, a diadalmas magyarok közé s a hódoló szlávokat békés sötétség ölelte együvé a marcona magyar vezérekkel.

Hívtam: - menjünk már, Mester, sötét van!...

Nem is hallotta talán. Az éjszaka nesztelen pókjai ereszkedtek le a nagy ablakokról s lassankint beszótték az egész képet, - csak az Árpád daliás alakja derengett még az atilláján villó zöldes fényben, meg az az őszfejű Pygmalion látszott alkotása előtt, aki olyan szomorú volt... Kezében lankadtan lógott a paletta. Letette az ecseteket s egyre a képet nézte... Ő még látta, úgy a sötétben is, mindig azt látta három éven keresztül és soha se hitte el, hogy a vásznon is olyan, mint amilyennek ő látja lelkében. Hogy szerette! Mennyit szenvedett érte! Ami szent tüzet kapott isteneitől, azt azon a vásznon áldozta föl, minden lelkét arra adta mindennap és újra, mindennap.

Ismét hívtam: - de már most igazán menjünk ám innen, Mester!

«Nem tudok elmenni. Istenem!... Tíz évet adnék érte az életemből, ha öt percig a más szemével nézhetném. Elemészt ez engem, meglássa!»

Kolpachra is hasztalan ment, dehogy pihent, nem volt maradása; visszatért csakhamar, a képet akarta látni, dolgozni akart rajta, lázasan, pihenés nélkül. Ott volt egész nap Neuillyben s úgy élt, mint egy kis kezdő piktör a padlásszobájában. Gregoire viselte gondját. Gregoire felesége megsütött délben egy szelet húst, meg néhány krumplit, hozott a boltostól egy doboz szárdiniát, - erre egy pohár piros bor meg egy kis csésze fekete kávé: ennyiből állott mindennap a reggelbe. Asztalt ott terített Gregoire, ha terített, a műterem egyik szögletében, szemközt a képpel. Gyakran kérdezte, úgy reggelizés közben, a mikor kint jártam nála: - «Ugyan mit szólnak majd most hozzá otthon?»

- Tetszeni fog. Ezt csak magyar ember értheti meg egészen.

«De nem! Nem!» - tiltakozott erre ő hevesen. - «Ne ezzel biztassanak engem! Hisz magyar vagyok, ha mégannyit rágnak is. Hogy a pokolba lennék más?! Azt én tudom, hogy egész magyar lelkem benne van. De nem ez gyötör engem. Nekem most már ez csak egy kép és én csak festő vagyok, - akár angol, olasz vagy francia ember nézze azt, amit csináltam, egyforma hatást kell tennie művészeti szempontból. A művészetemről van szó! Én a legjobbat akarom haza adni mindazok közül, a miket csak eddig csináltam. Ezért állítom ki mégegyszer Párisban, hallani akarom ezeknek a véleményét most hát a képről, mint festményről!»

- Veszedelmes. Vessen jól számot a politikai viszonyokkal! Azok a hódoló szlávok most se fognak tetszeni. Meg a multkori kritikák utóíze!... Az erős impresszionista áramlat, mely annyira divatos manapság!

«Nekem az mindegy! Nem törődöm semmivel, tudni akarom, mit ér? Nem keresek jóindulatot, semmi barátságot. Ha jó, nem hallgathatják el az igazat. Én kiállítom.»

Soha nem felejttem azokat az őszinte tekintetű naiv szemeket, melyekkel rengeteg alkotása hibáit kereste, azt a lázas sietséget, a melylyel festett. Gregoire nem volt néha rögtön kéznél, hogy lejjebb bocsássa vagy magasabbra húzza a vásznat, - hát ő maga vesződött a vontató láncsal, le se téve balkezeiből a palettát s fogai közé kapva a megmártott ecsetet.

A kép baloldalán nem akartak légtávtatba domborodni az alakok, ragadtak, a sok mély szín lapos volt: oda levegőt kellett teremteni...

Hetekig vesződött ezzel, míg végre elhitte magának, hogy most már jól van. Máskor villámgyorsan sikerült a munka. Jókai fejét két óra alatt megcsinálta egy marcona, öreg vezér fejéből, bár bajos volt a poéta-király barátságos arcát és szelíd kék szemét harmóniába hozni a harcias környezettel; egy kis arckép után dolgozott, a mely födetlen fővel ábrázolta Jókait, a képen pedig kalpagot kellett a fejére adni; meg volt már egészen, de úgy nézett a vitézekre, mintha azt mondta volna: - «Ugyan miért nem hagytok már békét egymásnak? Teszitek le rögtön azokat a kardokat!... Engem pedig eresszettek már innen, abba a sátorba, majd meglátjátok, milyen szép mesét írok én nektek erről az egész históriáról, ha békében hagytok...» Munkácsy hát szigorúbbá tette néhány ecsetvonással a szemöldököt, de akkor meg nem hasonlított Jókaihoz. «Mit csináljak vele? Nem tud ő haragudni ezekre a tótokra.» Végre megtalálta, amit keresett: Árpád felé fordította Jókai fejét. Így már aztán jól volt. Egy öreg vezér, aki büszkén nézi fiatal fejedelmét, szeméből sugárzik gyönyörűsége, mellét délcegen feszíti és mintha azt mondaná: - «Így van ez jól, fiam! Csakhogy ezt megérhettem még veletek!... Most már magyar lesz a magyar...»

Esténként aztán lehangoltan, összetörve került haza Neuillyből. Néhány percre leült vendégei közé, de hasztalan kényeztették, hasztalan iparkodtak, hogy felvidítsák. Munkácsyné csupa hév és egészséges jókedv, a mikor mesélni kezd; előkereste közös multjuk emlékei közül a

legmulatságosabbakat, hogy mikor ők nászúton jártak idehaza, milyen hasztalan iparkodtak egy kicsit kettesben maradni, a díszküldöttségek nem eresztették «Miskát», a harsogó «éljen»-ek, a fáklyás zenék, bankettek konokul elválasztották őket s csak Haynald könyörült meg rajtuk, ő tudta, hogy nászúton nem csupán ígéből él az ember - s Kalocsán, az ő palotájában, el-elmenekülhettek néha az irgalmatlan dicsőség elől...

De hasztalan volt ez is, Munkácsy, amint szerét ejthette, szökött vendégei közül, fölment a második emeleten lévő műtermébe, egyedül akart lenni s egyre csak azt a gonosz szép képet nézte, Párisból is, a melylyel úgy csordultig volt a lelke.

Január 20-án írta alá a vásznat.

Beszéltünk néki, hogy ne állítsa ki Párisban, tartottunk a kritika hüvös hangulatától, de ő szándékától nem tágitott. Hívjuk talán meg a műterembe az előkelőbb kritikusokat, legyünk tisztában az ő véleményükkel, mielőtt a publikum elé kerülne a kép...

«Nem!» - tiltakozott Munkácsy. - «Senkitől se kérdezek semmit. Majd meglátják, ha ki lesz állítva. Én nem akarok velük alkudni. Bizonyosat akarok tudni. A sorsomat teszem erre a képre.»

Nagyon sokat jelentett ez a kiállítás Munkácsynak. Ő is érezte, tudta, sőt mondta is. Egy elkeseredett pillanatában - akkor döbrentünk meg - azt mondta, hogy az élet se kell többé neki, ha kudarcot vall. «Mindenemet reá adtam. Vigyék!»

Két nap alatt mintha visszahódította a régi diadalt.

A kiállított képhez tódult a közönség. Ott volt Carnot és kíséretével együtt melegen gratulált a Mesternek, zászlót hajtottak előtte a lapok is, a Figaro, Soleil, Évenement, Siècle, Rappel, Temps, Gaulois, Soir, Débat, Gil-Blas kritikusi a régi hévvel magasztalták a művészt és az embert, a ki ilyen hatalmasan tud akarni és ennyire lelkiismeretes, igaz az ő művészetében.

Vajjon boldoggá tette ez a siker Munkácsyt?

Két nap nem telt belé, - csak éppen hogy kifizéthetett festékszállítója, Alan Hardy, egy új nagy vásznat a párisi műteremben, - Munkácsy már dolgozott az *Andrássyak oltárképén*, a melyet férje sírja fölé Andrássy Gyula gróf özvegye kért a Mestertől; négy-öt nap multán, nagy sebesen levázolta a «*Sztrájk*» ideáját is. A teremtés édes szenvedései kezdődtek megint, újra ott állt egy új vászon előtt, mely az egész lelket akarja és soha se olyan a kép rajta, mint a milyennek ő látja a lelkében. Ezer gonosz asszonyt szeret az, aki a művészetét így szereti.

A «Honfoglalás» az utolsó pillanatokban is megkínozta Munkácsyt Budapesten úgy, mint Párisban.

Budapesten, midőn kicsomagolták, rémülve látta, hogy a borító papiros odaragadt az alig száradt festményre. Töprengő gonddal, folyton reszketve műve sorsáért, barátja, Telepy Károly segítségével szedték ki a festékből a papirosfoszlányokat s javították, ahol kár esett a vásznon.

Párisban meg a kiállítás sikerét fenyegette veszedelem. Négyesbe csukható feszítő-kereten szállították át a képet Georges Petithez, ahol éppen hogy elfért a kiállítási teremben. Fölállították, a Mester maga is ott vesződött a munkások között egy létrán, míg végre szerencsésen helyén állott a vászon. Már akkor zsúfolva volt a terem, tódultak eléje a művészek, kritikusok, hírlaptudósítók, Munkácsy pedig kétségbeesve látta, hogy nem elég képének a terem világossága, a színek fakón folynak össze, mert a teremtetőzet tejüvegjein csak bágyadt foszlányokban jut le a világosság... Reszketve járt ide-oda, igazgatta a függönyöket, - nem akart világosodni. Kitért ekkor keserűen: «Az Isten is ellenségem! Két hete folyton borult az idő, nincs nap. Valamit kell itt csinálni» Felküldött négy embert a teremtetőre s a kép fölött,

két méternyi szélességben, sorra beverette a tejüveg ablakokat. Csörömpölve zuhant le a terembe egyik üvegtábla a másik után, a közönség - összeszorulva a háttérben - riadó vivátózással fogadta a képre ömlő világosságot. Vagy 3000 frankot zúzatott így cseréppé s még ki se hordhatták az üvegdarabokat, a közönség tódult a kép elé és újra és újra harsogott a vivát. Munkácsy leült egyik sarokba s ott küzködött könyeivel. «No itt van!... Mégis csak megvan!... Huszonhatodikán viszik vasútra s a jövő hónap elején magam is indulok. Előbb lemegyek Turinba, elviszem róla az első reprodukciót magam, Kossuthnak.»

És hányszor el nem mondta: «Ugyan, mit szólnak majd hozzá otthon?!»

X.

... Akkor azért Pilátus Jézust előfogván, megostoroztatá őtet. És a római vitézek tövisből fonván koronát, tévék az ő fejébe és piros bársonyköntösbe öltözteték őtet. És mondanak vala: «Egészséggel zsidóknak királyok!» És arcul csapdosák vala őtet. Kiméne azért ismét Pilátus és monda nékik: «Imé kihozom őtet néktek, hogy meglássátok, hogy én semmi bűnt nem találok ő benne». Kiméne azért Jézus, hordozván a töviskoronát és a bársonyköntöst és monda nékik Pilátus: «Ez az az ember!» Mikor azért látták volna őtet a papi fejedelmek és a szolgák, kiáltnak vala, ezt mondván: «Feszítsd meg! feszítsd meg!» Mondá nékik Pilátus: «Vigyétek el ti őtet és feszítsétek meg: mert én nem találok ő benne bűnt». Felelének néki a zsidók: «Nékünk törvényünk vagyon és a mi törvényünk szerint meg kell halnia; mert Isten Fiává tette ő magát». (János Evangéliuma. XIX. rész. 1. 7.)

Az új testamentomnak ezt a jelenetét füstötte meg utolsó nagy képén Munkácsy.

A hatalmas kép jobb oldalán, a jeruzsálemi törvényház oszlopos erkélyén Pilátus, Palesztina római helytartója mutatja az udvaron nyüzsgő és tomboló népségnek Jézust, mondván: «Ecce Homo!» Ez az az ember. Jézus, az igazi istenember.

Piros bársonypalást van vállára borítva. Összehurkolt kezébe frissen vágott nádszálat szorítottak, hogy az legyen az ő királyi pálcája és tövisből fontak koronát fejére. Meztelen mellén véres nyomai az irgalmatlan korbácnak és az arcán barázdákat hagytak a tövises alól csurrant vércsöppek. Ajkai hangtalan sóhajra nyílnak, bocsánatért Isten atyjához azoknak számára, akik ott lent, az udvaron, nem tudják mit cselekesznek... Szederkék szemei égnek emelve, az eszményt nézik, amely olyan messze van, olyan magasán ettől a nekibőszült, esztévesztett tömegtől, hogy mikor, Isten atyánk, mikor jutnak el odáig ők, az átkozódó, megváltójukat gúnyoló boldogtalanok, akik íme azt akarják, a szegény szerencsétlenek, hogy meghaljon... Érettük fog meghalni a keresztfán, két lator közé feszítve, ő, aki mindenkit jóvá és boldoggá akar váltani. Ez ő, egészen ő, aki ott kínjaiban is a megbocsátást tanítja majd és megtéríti a latrot, aki vala az ő jobboldalán. Csupa lélek és emelkedettség ez az apró földi rögökben szenvedő véresre botlott alak, arca csupa eszményi jóság, ő az, aki bizonyosan kenyérrel dobja vissza azt, kinek kezéből halántékon érte a hajított kő.

Jézus a kép középpontja.

Természetesen irányul feléje és tömörül körülötte a kép többi része mind. Hetvenhárom alak érzése, indulata és gondolata feléje sugárzik és él és mintha most azonnal megmozdulna a méltóságosan szenvedő, a mindeneget megértő, tehát meg is bocsátó Krisztus ellen zúduló tömeg... Azonnal neki rohannak és mi is meghalljuk átkaikat, a gúnyolódásukat... Meghalljuk, amint ordítják Pilátusnak: «Feszítsd meg!» és meghalljuk és a szívünket hasogatja majd Magdolna sikoltása...

Jézus háta mögött fegyveres római katonák arisztokratikus zordonsággal szemlélik az eszeveszett tömeget. Inkább az ő igazában hisznek, szinte látszik rajtuk, hogy szeretnék, ha a lázongókra szabadítanák őket. Egy barna arcú hadfi összekulcsolt karral áll Jézus előtt az erkély alatt, szeme, mint két dárda, úgy szúrnak a tombolók felé és ő is szeretne közéjük csapni, a ronda, köpködő népség közé. Ez a katona bizonyosan nem tud semmit a Megváltó istenségéről, hisz ő csak verekedett egész életében, de azt érzi, hogy itt valami páratlan gyávaság történik: egy megkötözött, néma ember ellen káromkodva törnek százan.

Két farizeus gúnyosan borul térdre, hogy íme imádják; görcsösen behajló karmokkal tépné Jézust egy hajcsár; durva öklök fenyegetik, vonagló, dühös ajakkal káromolják és veszett habként köpik feléje átkukat minden emberséges indulatból kivetkezett alakok. Egy púpos törpe kíváncsian tolakodott a többiek elé és két kinyújtott karjával követeli, még ő is követeli Pilátustól: «Feszítsd meg!»

A törvényház láncsal félig elzárt udvarán nyüzsög, ordít, lelkesedik, átszellemül és elalél egy idesereglett roppant tömeg, a hívők és a megfeszítők, a vakok és a látók. Egészen a zord katonához férközött egy fanatikus és öklét emeli a régi törvény megbontója felé. A törvényház korlátján sárga burnuszos arab, a kép legnagyobb alakja: arcán, mozdulatán meglátszik, hogy a meggyötrött názárethi isteni fensége ebben a pillanatban téríti meg. Most még csak megdöbbsen, de egy minutum - és hisz.

A kép baloldalán ahány alak, annyi egyén, legközepe a «Feszítsd meg!»-et kiáltó vén farizeusok, írástudók, dühtől elborult gonosz fejek, gúnyolódók, vérszomjasok, a templomból kiűzött kufárok, a leleplezett csalók. Ezt a tömeget az eljövendő idők apostola osztja meg az előtérben: egy szőke fejű, kék tógás ifjúnak szívébe nyilallik a Megváltó szenvedése, sejtelmek rebbennek elméjébe: a kereszténység jövője lesz meg ebben a pillanatban. Mögötte, egészen az előtérben, egy keleti Madonna, karján a még szunnyadó gyermekkel és ruhájába csimaspaszkodva ágaskodik egy másik gyermek, a ki már ébred: emlékezni fog, hogy ő még látta!... Az öregség, egy sötétlilás ruhába öltözött vén asszony személyében menekül a bűvöletől; a szédítő jövő fényét szeme el nem bírja. Vannak, akik elgondolkozva szemlélik Jézust. Hisz szenved, véres és hátha, hátha mégis igazságtalanság léssen ez itt!...

Mária, Jézus anyja, ájultan omlik a kép baloldalán János apostol karja közé, aki mélyen meg van rendülve, mégis gyöngéden vigasztalja az Isten-ember szeplőtlen anyját. Mária szeme lehunyva, ajka elkékült, alig hallja már, a mint hátát neki feszítve ordítja egy félelmes alak: «Ha ez az, feszítsd meg!»

Magdolna pedig, a megváltott szépséges szerelmes asszony, ott kínlódik Jézus előtt, az erkély alatt, kibontott szőke haja összekuszálva, fehér kezét tördeli, hogy hisz inkább ő halt volna meg helyette!

A hátsó tornác párkányán kényelmesen helyezkedtek el és kuporodtak le a közönyösek, a kíváncsiak, résztvevő, elszomorodott, meghatott, bosszúért ordító és a megalázásban gyönyörködő alakok. A háttért fedett tornác választja el a várostól. A lapos, fehér tetők, a pálmák ide látszanak, a sötétkék délszaki ég ragyogó levegője rezeg az egész jeleneten. Egy öreg zsidó közömbösen támaszkodik egy oszlophoz, tanakodva, ugyan mi lesz mindebből?...

Tudjuk mi lett belőle: új élet, új világ. És ez az új élet lebeg az «*Ecce Homo*» óriási vásznán.

Az író magyaráztatja a képet, egész elméletet farag reá, hogy ez ezért van így, az meg azért, okát tudja mindennek... Munkácsyt pedig hasztalan kérdeztük, hogy lett, mint lett az, amit föstött. Erről se, soha se tudta ő, hogyan csinálta, a mikor nagyot teremtett.

Mindenekelőtt dolgozott folyton; ezen a képén hét hónapig, reggeltől estig. Néha agyonfáradva, szédülő fejjel vette elő ecsetjét, de amint dolgozni kezdett, erős lett megint.

Akkoriban, a mikor ezen a képen dolgozott, - tavasz elején volt - kidisputáltam néha kezéből az ő pajzsnagyságú palettáját meg az ecseteket s hívtam őt pihenni, ki a Bois de Boulogneba. Két pompás paripája, mintha menyegzőre röpítette volna a könnyű viktoriát a Champs-Elyséesen végig. A fasorokon, föl az Arc de Triompheig, halványzöld bimbópelyhekből szőtt fátyol lengett s a szökőkutak medencéiben, a paloták ablaküvegjein bátortalan tétovassággal, puhán, csaknem rózsaszínűen csillogott a korai verőfény. Akkor próbálkozott, csupa ábránd volt még és meghatóan fiatal a tavasz; boldogságesdő bizalommal mosolygott minden asszony arcára, a virágos kalapok pereme, meg a selyem napernyők alá, omlott a lábaik elé a kocsikba, úgy odabújt az ölükbe, hogy azok is szinte szerelmesen takargatták és adták neki magukat mindnyájan. És ibolya volt mindenfelé - az asszonyok mellén, az uraknál, apró szekereken a fák alatt, a kirakatokban, mindenki vitt ibolyát valakinek, mindenki kapott ibolyát valakitől.

«Milyen jó most így!» - sóhajtott föl a fáradt Munkácsy és olyan elégedetten nézte a körülötte lüktető tavaszi délutánt, mint a gyermek, aki néha úgy tud örüdni az életnek s olyan boldog, mintha akkor mindenki helyett ő élne.

Aztán leszálltunk a kocsiról s elkóborogtunk azokban a hangulatos párisi mellékutcákban.

Munkácsy gyakran meg-megállt, itt egy kapuköz előtt, gyönyörködve, hogy milyen szép effektusokban megy be a tűzfalak mögé s a repkényrácsok alatt a világosság, odébb meg, hogy egy szűk utca perspektívájában mennyi harmonikus szín van az alkonyban... amott egy fordulónál változik a világítás és az milyen megkapó!...

«Így tanultam én teljes életemben» - mondta - «pihenés közben, az utcákon kóborolva. Jól meg kell nézni a piktornak mindent... Ni, az az öreg asszony ott!...» Egy fehér breton-főkötős öregasszony ment ott görnyedten a fal mellett s ahogy ő mutatta és magyarázta, hogy mit kell azon látni, annyi jellemző rajzot és tenger érdekes színt láttam azon a kopott feketeruhás, fehérfőkötős öregasszonyon.

«Így találtam én a Clychin a «Krisztus Pilátus előtt» két öreg farizeusát is meg. Mentem, ott az utcán elfogtam s vittem őket haza. A helyük és a vázlatuk már akkor meg volt a vásznamon, kitaláltam őket előre. Azokat nekem küldte az én gondviselésem, Párisba».

- Mondja, mester, hogyan látja ön az alakjait?

«Mind, mind együtt. Egyszerre látom őket. Aztán csak meg kell fősteni, egyenkint, szép apránkint. Úgy, mint az Ecce-Homon».

- De hát miért teszi az egyik alakot ide, a másikat meg amoda? Jézus miért van az erkélyen? Mária meg miért van ott hátul a tömeg közt?

«Mert azt úgy kell!» - felelt ő csodálkozva, hogy micsoda kérdések is ezek. - «Hát nem úgy kell? Jézust bizonyosan valami magasabb helyről mutatta meg Pilátus a népnek, hogy jól lássa mindenki. Hát nem? Mária meg csak nem tolakodott előre? Mi?... Úgyszólván keresztül tapostak azon a szegény asszonyon azok a nekivadult emberek, elájult ő, a mint meglátta fiát. Magdolna pedig, a szerelmes, persze oda szaladt hozzá, egészen közel. Nem igaz?»

- Hát az a nagy ember hogyan került a lépcsőre?

«Az?... Hát odabent járt Pilátusnál a dologban. Azok a zsidók mindenhova oda tolakodnak» - mondta nevetve. - «Vagy tudom is én miért! Az ördög tudja! Így jutott eszembe, a mikor a bibliát olvastam».

- És látja az így eszébe jutott képet mindvégig?

«Oh igen, ezt látom. Láttam mindig, egészen, minden részében együtt. Árpád, az nem tudom hogyan, már a második év végén elveszett szemem elől. De ezt, hej, ezt látom!» - ismételte erőlyesen, hangosan és mintha akkor is ott szorította volna hatalmas alkotását az öklében, mint karmai közt királyi zsákmányát az oroszlán.

- És az arhitekturát, egész megkonstruálását annak a jeruzsálemi udvarnak, mely olyan méltóságosan sikerült, honnan szedte össze azt?

«Hát azt is úgy, mint a többit. Az is jön, a többivel együtt. Mi?... Egy-két pálmatorzset kéne még csinálni oda a tornáctető mögé, úgy-e az jól főst majd ott a kék égen? Onnan még hiányzik valami, úgy-e? Soha se tudtam eljutni keletre, hogy igazában lássam ezeket a dolgokat».

- Nem járt soha keleten?

«Nem én. Nem jártam én soha, sehol, csak abban a füstös Amerikában. Pedig Itáliába is mindig vágytam. Hanem utazni soha se volt nekem érkezésem, annyi volt a megfösteni valóm. Felít se tudtam elvégezni még. Csak így estefelé juthatok ki az utcára egy kicsit, szellőzködni. Most majd szeretném megfösteni *Jeanne d'Arcot* a franciáknak, mielőtt búcsut veszek tőlük, vagy *Napoleont*, a mikor az angol hajóskapitány fölszólítja a Bellerofonon, hogy adja át neki a kardját, azt a világverő kis kardot, egy kapitánykának; aztán meg bölc *Salamont* amikor ítélkezik; meg talán az *Olajfák hegyét* a mikor Jézus...»

Annyi hatalmas képet akart ő megfösteni, - élvezet volt azt hallgatni, hogy mit fog ő még teremteni ezután.

Így dolgozott. Hasztalan kérdeztük, hogy ez vagy amaz a részlet hogyan jutott az eszébe? Ez a szín miért zöld, amaz miért olyan fájdalmas sápadtan sárga? Azt a katonát miért állította az erkély alá?

«Hát csak azt úgy kell, úgy jutott az eszembe» - felelte egyszerűen, a nagy teremtk ön-tudatlanságával, de azzal a hatalmas meggyőződéssel, hogy ennek mind úgy kell lenni, mert ő azt úgy képzelte és másként nem is lehet. Az okát nem tudja, nem is keresi soha, hiszen ő teremt és nem eleméz. Ez a mi világunk, meg a többi is, valahogyan így készült és így készültek Shakespeare tragédiái, a Vinci, Rembrandt, Rafael vásznai, a milói Vénusz, az Ilias és a többi hasonló mind, a biblia is, Mózes és Jézus vallása is így.

Mindig szót nem találó szinte félő, csodálkozással görnyedtem meg ez előtt az óriás kép előtt, mely úgyszólván előttem nőtt és lett hét hónap alatt. Munkácsy reggel korán már dolgozott, a rövid déjeuner után ismét dolgozott és dolgozott, míg reá nem alkonyodott.

Az első fára festett kétméteres színvázlaton (Szépm. Muz.) már teljesen együtt van a kép, egész mozgalmasságában és plaszticitásával, egész színskálájában. Néhány apróságot változtatott a nagy vásznon s néhány alakot adott még a többiekhez. Jellemző, hogy Munkácsy soha se tudta egész bizonyosan, hány alak van a képen, soha gondosan össze nem számlálta őket.

A képet egy Budapesten e célra alakult társaság vásárolta meg s állította ki milleniumi kiállításunk idejére, hogy azután, mint Sedelmeyer cselekedett Munkácsy nagy alkotásaival, világkörútra küldje. Itthon, nemzeti nagy ünnepségünk idejében, ki nem látta s ki ne csodálta volna? Tőlünk Bécsbe vitték, azután tovább...

Ez volt Munkácsy utolsó, fáradt alkotása s ezzel elérkeztünk könyvünk szomorú végéhez.

XI.

1897 február negyedikén, Bonnból sürgönyözték világgá s reszketve olvastuk mi is azt a borzasztó, de nem váratlanul érkezett gyászhirot, hogy Munkácsy:

«... rárohant komornyikjára s orvosára és torkonragadva, fojtogatni kezdte őket, rettenetes erővel. Nem tudtak szabadulni keze közül, segítségén kiáltoztak. Erre berohant két ápoló s négyen birkóztak vele, földre teperték, megkötözték és csak így tudták őt ártalmatlanná tenni.»

Hogy ő torkon ragadott volna valakit?...

Látom hatalmas kezét, a mint kiemeli a bölcsőből fiamat és a három hetes mezitelen csöpp jószág olyan puhán, olyan biztosan megfér tenyerei között, mint fecskefióka a fészkében. Mintha pelyhet ringatott volna. És mintha csak tegnap történt volna, hogy itt birkóztak az íróasztalomtól két lépésnyire, egy piros daghesztánon, a földön. Huszármarsot füttyölt neki, hemperegtek s a mikor a gyerek belekapaszkodott a szakállába és rázta, tépte, azon ők úgy kacagtak, de úgy, hogy a végén persze sírás lett belőle. A gyereket megbékítette s elcsitította az anyja, ő meg könyes szemmel sóhajtott utánuk:

«Ha nekem egy ilyenem volna!»

- Mit csinálna vele?

«Piktort csinálnék belőle, a gazemberből... Meg lefösteném!» - szólt s ügyelte az anyja karján pihegő gyereket. «Éppen jó lenne az Ecce-Homoba!»

És már ekkor ez is csak piktura volt neki. Elnézte hosszasan, milyen szőke a gyermek haja, a fürtök hogyan göndörödnek le a halántékon és a szeme, hogy milyen nyitva van annak a gyerekek a szeme!

«A fene érti! Ugy néznek néha ezek a gyerekek, mintha ők mindent jobban tudnának. Ezt kéne megfesteni a gyerek szemébe!» És nézte, kereste, hogy mi az, hogy hol van, a színekben vagy a vonalakban a szem körül, és türelmetlenkedett, mert biz az a gyerek nem akart neki annyira nyugton maradni, hogy képet festhessen majd belőle.

Mert alapjában véve kép volt csak ő neki minden, az egész világ, gyerek, asszony, ember, király vagy házaló, mindegy, - piktura minden s mikor nem volt a halhatatlanságnak teremő ecset a kezében, akkor pedig ő volt gyermek: mindig naiv, szívesen osztozkodó, mese után áhítozó, de akkor is képekről ábrándozó gyermek, aki azonban a királyosdit csakolyan őszintén tudta játszani palotájában, mint a milyen őszintén játszotta a csipi-csókát a fiammal.

A gyerekek, meg az asszonyok szerették a legjobban. Az utcán ösztönszerűleg megfordult utána minden fehérnép, fiatal viruló asszonyok s ráncos képű öreg asszonyok, - ha ugyan van öreg asszony a világon, - úgy néztek föl rá, mintha könyörögtek volna néki mindannyian: cirógass meg engem egyszer te édes szép ember, hogy én is boldog legyek... A Louvreba járnak, Murillo Madonnája elé angyalokat csudálni a fiatal asszonyok és ott tanulják pirulva, hogy én Istenem, milyen is legyen az a kis angyal, akit várnak... Valami ilyenforma esdeklő reménység volt azoknak az arcán, akik őt nézték s úgy nézték, addig, amíg csak belé nem pirultak. Ő pedig összehúzta bozontos szemöldökét, kissé oldalt hajlott a feje és nézte, kereste, melyik képire lenne jó ennek az asszonynak a színe vagy a formája: - ez a szerelmes bűnbánó Magdolna, amaz Mária, Jézusom anyja, vagy a Milton valamelyik szőke leánya talán...

Amikor a párisi palotájába gyűlt fényes vendégsereg legszebb asszonyai körülállták, hogy meséljen nekik valamit élethistóriájából, a néhai kis asztalosinasról, és amikor mindenik neki akart a legszebb lenni, ha ő észrevett valamelyiknek a vállán, a gyémánt kapocs körül egy

darabka neki való színfoltot, vagy a nyakhajlásában egy nemes szép vonalat, már azután alig várta, hogy átszökhessek közülök műtermébe. Ott kinyitotta az összes villanylámpákat s megnézte, szebb-e az amit látott mint ahogy ő csinálta valamelyik festett asszonyán... És mennyire nem törődött semmi mással, se gonddal, se örömmel, hogy elfelejtett minden szép eleven asszonyt vásznai között; a vendégsereg ment utánna s ott találták a műterem saroksátrában, egyedül, elgondolkozva. Áhitattal közeledtek hozzá, kérdezni is alig merték tőle, hogy mire gondol?... Mindenekelőtt arra gondolt: milyen kár, hogy nem lehet mindig fősteni!...

Kilencvenhét telén Párisban töltött Munkácsyné egy szomorú hetet. Együtt rendezgettük a párisi palotában a Mester papirosait. Keserves szívvel hallgattam Munkácsynét. Szegény asszony, mennyire szeretne volna akkor azt hinni, hogy még él az ura! Próbáltuk minden módon, görcsösen kapaszkodva megannyi szalmaszálba, orvosok irgalmas vigasztalásába, meg hogy hisz egyszer, a mult héten elmosolyodott, egy éjszaka meg nyugodtan aludt, talán... hátha... Úgy-e igen?!... Igen, igen és kitört és sírt és úgy éreztük ott magunk körül is, hogy ámitjuk magunkat, ámitjuk egymást, de mindez hasztalan, mert már vége.

A második emeleti nagy szalonban rendezgettük Munkácsy írásait.

Egyszer csak egy levelet hoz föl a portás. Godesbergből küldte a napijelentést a gazdája mellett maradt komornyik: Eugène, derék luxemburgi fiú, aki tiz évig szolgálta Munkácsyt, apjával, anyjával együtt és hűségesen ápolta az utolsó súlyos hónapok folyamán is. Munkácsyné mohón tépte föl az érkezett levél borítékját. Csupa jó hír: a Mester jól aludt, sokat evett s még egyedül is járkált a szobákban... De ami valósággal öröme gerjesztette a különben is gazdag temperamentumu asszonyt, amit aztán hol boldogan kacagva, hol meg zokogva mutatott meg valamennyi vendégének, ez a három szó volt: «Je t'embrasse, Miska».

Eugène is örömmel ujságolta levele végén, hogy jó gazdája biztatás nélkül, csaknem a saját ötletéből írta azt a levélre.

- Ugyebár!! Na lássa!... Már jobban van ő!... Csak még ezt a telet húzzuk ki szép csöndben, Isten segítségével! Esztendőre megint itt leszünk Párisban... Oh, nagy képet, azt nem fog fősteni Miska! Eleinte az lehetetlen. Azt meg se engednők neki! Hadd szedje előbb teljesen rendbe az egészségét... De majd eldolgozgat holmi apróságon s még az is gyógyítani fogja. Hollandiába ígért egy bibliába néhány illusztrációt, meg a Napoleon-kép terve is szóra-koztatni fogja.

És annyi vigasztalót, annyi csupa jót tudott rögtön.

- A multkor kikocsizott Miska az orvosával s képzelje, amikor kiszálltak, nemcsak hogy egyedül lépett ki a kocsiból, de megállt, visszafordult és ő nyújtott kezét a kiszálláshoz az orvosának. Úgy-e?!... Ha elgondolom, hogy novemberben még milyen nehezen volt!... Az orvosok teljes nyugalmat rendeltek neki, elakarták vinni tőlem a szanatoriumba mert egy szót se volt szabad szólni hozzá, a világosság is izgatta. Elakarták vinni tőlem!... Mintha tudnák őt valahol odaadóbban ápolni! Dehogy egyeztem bele! Megigértem orvosainak, hogy sóhajtani se fogok előtte... Istenem!... Ha a boldog, diadalmas napokat együtt élveztük át, hát most ne lennénk egymás mellett!? Iszonyú volt, iszonyú!... Egész nap egy szót se, csak ült mozdulatlanul és mi is alig moccantunk. De már most jobban van. Hisz látja, mit írt nekem: - «Je t'embrasse, Miska.»...

Ezalatt rakosgattuk egymásra egy káprázatos művész-mult diadalemlékeit, azt a rengeteg sok sürgönyt, leveleket, ujságcikkeket, ódákat, a mikkel elárasztották őt a világ minden részéből; az uralkodók udvaraiban csakúgy tapsoltak neki, mint otthon, nálunk, egy-egy mezővároskában az alföldön, ahova a szerény asztalosműhelybe is eljutván a néhai inasgyerek világhódításának híre, a gazduram papiros mellé ült vasárnap délután és megírta néhai inastársának,

hogy - az Isten segítse őt nagy sorában! El is mosolyodunk egy-egy naivabb íráson. Ha jól emlékszem, Csabáról, rigmusokban érkezett gratuláció a Pilátushoz. Olyan cikornyás, mintha lakodalmas köszöntőhöz cifrázott volna a násznagy. Egy másik meg a szomorú sorsában emlékezett Miskára s nem tudta elhatározni, hogy juttassa eszébe magát szebben, úgy lesz-e alkalmasabb, ha «méltóságos úr»-nak szólítja, vagy talán még jobb, ha «művész király»-nak titulálja meg levelében?... Beleírta hát mind a kettőt. A feltalálók, a falusi költők csakúgy rátaláltak, mint a professzionátus kéregetők. Némelyik formahíven, ötven krajcáros bélyeggel ellátott írásban folyamodott segítségért hozzá, a másik pedig hat árvájával rovatott kereszt vonást a kérése alá. De jött légyen a kérés bármilyen köntösben, nem csuktak kaput előtte. Jutott a mennyi jutott, de valami mindig jutott, jó szó s kézszerítés ha az kellett vagy egy-két garas, akinek erre volt szüksége.

Egy nagyon kifakult csomag került a kezünk alá.

Gondosan össze volt kötözve. Levelek, olyan régi divatú, magyar levélpapíron, a milyenek kis gyerek koromban is kerültek néha a kezembe, páros galamb, rozmaringszál némelyiken, egyen-egyen a nemzeti címer «Hazafiság a nemzetiségnek» jeligével. Nézem... Bátortalan leánykéz írta teli, de egészen teli ezeket a papirosokat, valaha nagyon régen. Mindjárt az első: «Édes, egyetlen Angyalom...» A tinta berozsdásodott, megsárgult s az úgy illik a rövid életű, gyöngéd szavakhoz. Összenézünk Munkácsynéval. Ne olvassuk tovább. Talán tépjük is össze ezeket?!

- Nem! nem! Ez is az övé. Valaki, aki szerette Miskát, - s gondosan összekötöttük ismét. Tán még gondosabban, mint a többi.

- Isten tudja mikor volt az, - mondta szeliden az asszony, - engem nem is ismert még akkor... Bizony régen volt, akkor, amikor Munkácsy nősülni akart, de Ligeti nem engedte.

Egy szekrény megtelt díszokmányokkal, rendjel adománylevelekkel, emlékalbumokkal, dísztagsági diplomákkal. Munkácsynét mindezeknél jobban érdekelte és megnézte újra meg újra azt a levelet, a miben írja neki az ura: «Je t'embrasse, Miska.»

Átmentünk a műterembe.

Szanaszét a porlepte képek, a festőeszközök, állványai, létrája, a melyre az utolsó időkben szédülő fövel kapaszkodott föl reggelenként munkára az Ecce-Homo elé és meggyógyult az első ecsetvonás után arra az időre, a míg dolgozott, de csak hogy annál összeesettebb legyen álmatlan éjszakáira. Pazarolta kétségbeesetten arra az utolsó képre azt a keveset, ami élnie jutott még.

«Isten tudja, de olyan hitványul voltam az imént. Alig tudtam fölkelni, ide is olyan kinosan másztam föl, szédültem, de ha egyszer itt fenn vagyok, jól érzem magam. Mintha vezetné valami a kezemet, magától megy a pemzli!»

Eugène pedig ügyelte a létra alatt, hogy le ne szédüljön.

A saroksátorban, a párnák közt még ott vannak a gödrök, melyeket az ő teste vájt, pihenvén; a kis asztalon vázlatkönyvei, a szemüvegje, néhány jegyzet, tervek, model-címek ahhoz a nagy képhez, amelyhez, még emezen dolgozva, már készült, az Olajfák hegyén elárult Jézushoz.

Odébb, a nagy asztalon százával az ecset, megannyi hullá mind, palettáján kinyomva a színek, elhagyatottságukban finom porrétegből szótt rájuk is szürkés szemfedőt a kilenc hónapi magányosság.

Munkácsyné leül a saroksátorban.

Úgy, ahogy tudjuk, rendbe rakjuk az első rajzait is. A Reök bácsi gunyhóját, az aradi rajzokat, meg a többieket, naiv, elrajzolt próbálkozásait még gyámolatlan ceruzájának s amelyek mégis

oly érdekesek; mintha a képirás egész históriáján evolválódnék keresztül az ő zsenije. És jellemző, hogy egész tömegek iparkodnak élni, mozdulni, drámát csinálni már első ceruzavonásai alatt s azokban a naiv vonásokban is már, a mi élet és lélek dereng, az magyar, amint hogy elementárisan magyar az ő művészi izomzatának az erejében az, ami olyan szédítő magasra emelte.

Önkéntelenül Renan quimperi beszámolója jut itt eszembe s kínálja az analógiát.

Ez a másik szellemóriás így beszélt a nyolcvanas évek elején Quimperben, önmagáról: «... dolgoztam egész életemben emberségesen s a magam módja szerint. Nem tagadtam meg soha az én jó fajtámat. - - - Nagyon vidám vagyok s mindenekelőtt az ennek az oka, hogy ugyan keveset mulatozván ifjú koromban, érintetlenül őrizhettem meg illuzióim minden üdeséget; továbbá, és ez már komolyabb dolog, vidám vagyok, mert nincs kétségem abban, hogy jó cselekedetet végeztem életemben. Oh, ezt tudom bizonyosan! Jutalmul nem tudnék egyebet kérni, mint hogy ezt kezdhessem újra. Egyért panaszkodhatnám csupán, azért, hogy tíz évvel sebesebben vénültem. - - - *Nem vagyok én aféle íróember, a nép embere vagyok én. Parasztok és tengerészek messze homályba visszavesző láncsorán az utolsó szem. Az ő gondolatbeli takarékoságukból költök én és hálásan gondolok vissza e szegény népségre, akik intellektuális mértékletességük révén annyi pazar élvezethez juttattak engem.*»

És ezt egy jól elvégzett élet alkonyán, az öregség pihenője közben azoknak mondta el Renán mintegy köszönetül, akikkel akkor is egynek érezte magát, az ő bretonjainak.

Munkácsy csupa egészséges, józan, szűztiszta és bámulatos harmoniában egyensúlyozott magyar erő volt s mindaddig, amíg ebben tartott, repült is hatalmas szárnycsapásokkal, a legkisebb erőlködés nélkül, mint a sas, akinek az a természetes, hogy a magasban járjon, erdők, sziklák fölött és akkor esetlen, ha a barázdákban botorkál.

És a mikor ez a csupa nagy kövekből rakott ciklopszfal megdőlt, összeomlott, megdőbbsenve, de önkéntelenül azt keressük, hol hasadhatott meg legelébb?

Azt tudjuk, hogy hogyan, - de miért? Hogy az agya, a gerince... Azt majd elmondom utóbb, mit állapítottak meg az orvosok és nekik is igazuk van. Hogy a túlfűszerezett élet... Éretlen mendemondákat fecseg, aki ilyesmikről akar tudni. Munkácsy maga volt a józanság és a mértékletesség minden anyagi gyönyörűségeiben. Gerincbajában több a része gyermekkori nyomorúságának, mint a későbbi túlfeszített munkának. Ha suhanckorában nem olyan árva, mint a milyen volt s ha testi nyomorúságaiban is annyira elég lehetett volna saját magának saját maga, mint a milyen diadalmasan elég volt lelki kalamitásaiban, bizonynyal nem szorul beteg gerinccel Charcotra. Rengeteget dolgozott. Igen. De vajjon, ez ölte meg?... A kavics-hajigáló szakad meg, ha sziklát akar emelni. Munkácsy fizikuma mindvégig hatalmas volt, tizenöt évig lebirt egy gerincsorvadást s 1896 nyarán konstataulta a tudós Laufenauer, hogy annál még mindig Munkácsy az erősebb. Szellemi ereje pedig örökbecsű alkotásokra is annyiszor elég volt.

Igen, elég volt mindaddig, a míg ő volt erősebb a munkánál.

Mikor lett gyengébb? Művészetének ama alig tegnapi részében, a melyen itt-ott a hanyatlás árnyékai rezdülnek meg, nem csupán a túlfeszült agy küzködik s a túlfáradt ecset bizonytalan-kodik, de erejének az a része gyöngül, a mely magyar volt: kifejezéseinek harmonikus, hogy úgy mondjam öntudatlan könnyedsége, koncepcióinak keresetlensége, természetes biztonsága a kivitelben, felfogásának a karaktere, alkotásaiban nyilvánuló filozófiája az életről, vallásról, emberekről és mindezek összességében az a valami, amit mi mindnyájan azonnal a magunkénak érzünk benne - *egyénségének a magyar volta ernyed.* Nem képeinek a tárgyát értem, a világért se. A gondolat, amint tökéletes, világpolgár, de az agy, a mely a gondolatot

termi s a mely az egyéniség értékének arányában becset ad néki, az magyar, angol vagy francia agy. A kép is így, legyen a tárgya Jézus vagy a siralomházban virrasztó betyár.

Munkácsyhoz mérem Munkácsyt és látom őt akkorának, a mekkora ereje teljében volt. Szinte egyszerre nőtt meg. A «Leánykérők»-ben már óriás. Sehol egy redőnyi tétozás, sehol több vagy kevesebb, nem is tudja ő talán, hogy mit csinál, hanem érzi őket, intuitive teremti azt a két parasztleányt. Mintha ott látta volna őket maga előtt az üres papirosra és csak utána kellett húznia a ceruzával, hogy más is lássa. És lássa egész valójukban, nem csak most, így leánykérőben, de úgy, hogy ezután már tudja róluk azt is, milyenek ők mindenütt, otthon, a templomban s künt a barázdában az ekeszarva mellett. És nem az ebben a művészetben a becses, hogy azok híven Péter és Pál Csabáról, a mint hogy például a Millet «Semeur»-jében sem a barbizoni magotszóró földműves arcképének reális igazsága a remek: hanem, hogy az a magszóró bizony a minden idők kenyérültető embere, egy Millet művészetében revelálódva... Úgy képzelem, hogy a fáradt Millet egy délután leheveredett a barbizoni szántóföld szélén s elnézte hosszasan, mint ballag a barázdákban a francia földműves és szórja maga elé a szemet, nyugodt bizalommal, az anyaföldre. Mialatt a láthatáron lassú méltósággal úsztak le a felhők, Millet érezte, hogy itt előtte most az emberi élet egyik legnagyobb cselekvése folyik és kitalálta, hogy mit érez az ő egyszerű lelkében az a munkálkodó földműves is. És mindezt kifejezte aztán vásznán, a mikor a jelenetet megfestette, kifejezte anélkül, hogy a láthatáron átvonuló felhőknél, a felszántott fekete földnél s az egyszerű földművesnél több kellett volna a vásznára.

Munkácsy idegen országban és ott a műtermében élt. Az idegenben töltött hosszú évek folyamán lassan, észrevétlenül szakadoztak szét a gyökérszálak, amelyek e tiszta, színmagyar lángelmét a saját talajából, hazulról táplálták. Eleinte, míg könnyen teremtett, észre se vette, hogy baj lesz ebből így. Hisz' különben se elemezgetett ő soha. De amikor kezdtek szándékai az ereje fölé nőni s pihenni, új erőt gyűjteni kívánt volna, maga rémült meg néha legjobban attól, hogy mennyire idegenben van és ösztönszerűleg haza vágyott. Idegen volt körülte a nyelv, amin beszéltek s amelyet ő soha teljesen megtanulni nem tudott, idegen amit gondolt, amit éreznek, az otthona is idegen... Hogy vágyott ilyenkor haza, magyar testvérei közé, ahol értjük egymás sóhajtását és közösek az örömeink is.

A kozmopolitizmus Herkulese fojtotta meg a mi daliás Anteuszunkat.

De hát miért élt idegenben? Haza jöhetett volna?

Hat esztendeje, hogy idehaza van már, künt a kerepesi uti temetőben; eltemettük országos parádéval, - de még emlék nincs a sírja fölött...

XII.

1896 április 19-én volt a műtermében utoljára Munkácsy.

Már akkor ott kóválygott körülötte a Végzet s ő hol itt pillantotta meg, hol amott. Nem akarta látni, törülte szeme elől minden módon, de csak eléje állt az ismét.

Régebbi vázlatait, rajzait és képeit írta alá.

Komornyikja, Eugène s apja, aki kapus volt Munkácsynál, sorra elészedtek mindent és hozták oda, a saroksátor elé, egymásután a «Krisztus-Pilátus» első színvázlatát, a «Mozart», a «Milton», a «Kálvária» vázlatait, remek apróságokat a kolpachi-parkból, magyar tárgyú képeinek vázlatait, egy-egy sebesen vászonra vetett alakot... Munkácsy hosszasan elnézte némelyiket. Mintha búcsúzott volna tőlük. Hisz úgy fárasztotta már még nevének az egyszerű

aláírása is. Némelyiken kimaradt a nevéből egy-egy betű, ijedten törülte le és írta újra. «Szépen vagyunk! Már a nevemet se tudom lepingálni!» és mintegy magát vigasztalva, tette hozzá: «No de azért megismerik, hogy ezt én füstöttem. Úgy-e?!»

Egyszer-egyszer kiegyenesedett, büszkén méregette a képet s nem szólt, csak úgy a szemével kérdezte: «Na?! Mi?»... Némelyikről nem törülte le jól a port Eugène, hát ő törülte le a tenyerével, a zsebkendőjével vagy a kabátja szárnyával s megsimogatva a vásznat, az édes apa önérzetével dicsekedett: «Ez se kutya ám!»

Végre rendben volt ez is.

A képeket egymás mellé támogatták, a vázlatokat visszarakták a hátsó polcokra. Ő ezalatt járt-kelt, egy-egy képet visszafordított, hogy még egyszer megnézzé. Nem lelte helyét sehol. Leült, majd ismét fölállt. Betekintett a nagy műterem szögleteibe, a hol egyébkor eszébe se jutott volna keresni valamit. Végignézte egy öblös hollandi szekrényben a kosztümöket, bement a hátsó fülkébe s hogy olyan hosszasan maradt ott, utána mentem:

- Mit csinál?

A falhoz támaszkodva, egy rozsdás sisakot tartott kezében és azt nézte. Volt még ott egy rakás ilyen harci szerszám.

«Ezt mind az Árpádhoz csináltattam! Hogy megette a rozsdá három esztendő alatt!»

- Nem kocsiznánk ki a Boisba?

«De igen! Eugène befogathat.»

Eugène csakhamar jelentette, hogy a kocsi előállott és jelentette egy fél óra múlva másodszor is, - még mindig nem tudta rászánni magát Munkácsy, hogy otthagyja műtermét.

«Ne siessünk annyira.»

A kandalló mellől, egy halom ráma és vászon közül húzott elő egy régi palettát. Mint valami csataviselt pajzs, mely ki tudja hány diadalmas küzdelemben horpadt össze, olyan megviselt ez a paletta (a Szépművészeti Muzeumban van.) Külső karimája penge vékonyságúra kopott, kicsorbult, időközben meg is hasadt, de már annyira megszokta, hogy nem akart még megválni tőle: pántot húzatott alája s úgy használta egy-két esztendeig még azután is. Kezére vette s az olyan jólesően feküdt meg a karján. «Erről került a Milton meg a Pilátus!» Fölvett egy száraz ecsetet s azt is próbálgatta rajta, majd pedig az asztalon levő másik paletta színeibe mártva meg az ecsetet, ráírta arra a régire a nevét és a dátumot.

«Sok bitümet kentem szét ezen, de csak hadd szidják a bitümet, mi értettük egymást.»

Eugène ismét bejött, hogy a kocsi vár bennünket.

«Mindjárt Eugène! Csak még egy kis beszédünk van.»

És leült a saroksátorban, maga mellé ültetett, de alig ejtett ki néhány szót, elkezdett zokogni keservesen. Hátradőlt a párnákra, nem is törölte könnyeit s azok sűrűn folytak le szép fehér szakállába. Egy-két szakadozott mondatát ereklüként őrzöm, de adtam belőle azoknak is, akiknek szánta. «Milyen jól esett ez nekem!» - sóhajtott föl azután. «Gyerünk hát innen, zárjuk be ezt a butikot.»

Együtt zártuk be a párisi műterem gótikusan vasalt nehéz tölgyfa ajtaját s aznap este indultunk Budapestre.

Soha többé ő oda vissza nem tért.

De jött *Az* is velünk s Munkácsy iszonyúan érezte, hogy mindenütt véle van és sehol már el nem tudja hagyni.

Páris és München között, az uton, kissé derültebbé lett. Hisz' hazafelé jött, milleniumot ünnepelni s az Ecce-Homo is itthon várta. Meg a robogó orient-expressz, a melyen olyan bizonyosan érzi az ember azt, hogy nagyon sebesen megy, minden pillanatban más vidéket lát, országok maradnak el mögötte és ő halad, folyton messzebb...

Hátha elmarad az, a mitől szabadulni óhajt az ember s minden másként lesz majd ott, a hova megérkezik! Ebéd után, a kocsifolyosón sétálgatva, elnézte az éjszakában pihenő falvakból elő-előcsillanó apró világosságokat.

«Furcsa! furcsa!» - mondogatta többször.

- Mit talál furcsának?

«Hát nem furcsa, hogy annyi ember van a világon, aki jóízűen alszik most.»

Bizony ő aludni nem igen aludt, hanem elnyúlva az ágyon, beszélgettünk. Ekkor beszélt Pál Lászlóról s ekkor mondta el, hogy akart meghalni Kolpachon, agyongörnyedve a *Siralomház* sikerének terhe alatt.

Másnap Bajorországban járt velünk a vonat. Munkácsy levertébb volt. Münchenben kiszálltunk néhány pillanatra, hogy kezet szorítson a gyászoló Kaulbachal, aki a pályaházban várta. Párisból sürgönyöztünk neki.

«Ki tudja látjuk-e még egymást!» - szólt, a mikor a vonat elindult s bementünk fülkénkbe.

Én elővettem Jules Lemaître «Contemporains»-jének hatodik kötetét és olvasni kezdtem, nem akarva zavarni őt merengésében. Kért, olvasnék hangosan. Szívesen. Az Anatole Francérról szóló fejezetet kezdtem olvasni, melyben Lemaître a «Lys rouge»-t boncolgatja. Érdeklődve hallgatta s örvendtem, hogy sikerült más irányba terelnem a gondolatait. Midőn e mondatokhoz értem: C'est le passé, l'obscur passé qui détermine nos passions. Nous étions déjà si vieux quand nous sommes nés! Ah! ce qui vit n'est que trop mystérieux... - mind sűrűbben bölintgatott s végül, a mikor ezt a mondatot befejeztem: Est-ce qu'on possède jamais ce qu'on aime? - hevesen szólt közbe: «Soha! Oh, soha!... Mikor elvitték az atelierből, akkor láttam csak, hogy mennyire másminen!» - Micsoda?

«Hát a képeim. Soha se tudtam egészen olyanra csinálni, mint kellett volna.»

Dehogyan hallgatta ő Lemaître-t, a saját sötét gondolataival volt elfoglalva és csak a keserűségeihez keresett kapcsokat abban, a mit olvastam.

Letettem a közöttünk lévő asztalkára a könyvet, ceruzámmal együtt és azon iparkodtam, hogy ő beszéljen. Akkor legalább arra gondol, a mit mond s azonnal ellensúlyozhatom hangulatát.

Kezibe vette a könyvet és a ceruzát. Nézi a címlapot, kezdi betűzgetni: «Guy de Maupassant...» Egy csomó név közül fatálisan erre kellett bukkannia először. Úgy, előrehajtott fővel, rám néz s azt kérde: «Hát erről mit ír ez a Lemaître? Ezt olvassuk el.»

- Hagyjuk már, ne olvassunk most többet. Menjünk ki talán a folyosóra, mozogjunk egy kicsit.

Az első pillanatban mintha beleegyezett volna, le akarta tenni a könyvet, de hirtelen mást gondolt s lapozgatni kezdte. Hogy elvonjam figyelmét, Jules Lemaître-ről kezdtem beszélni, milyen tipikus francia és milyen lusta és mégis mennyit dolgozik...

«Ez a Maupassant rólam is írt valamelyik regényében. Nem olvasta?»

- De igen. A Bel'amiban szól egy tengeren járó Jézusról. Egy nagy képről. Alighanem ott gondolt a Mesterre.

«Mondták... Nem ismertem szegényt...»

- Érdekes ember lehetett. Személyesen én se ismertem. Éppen a temetésére érkeztem Párisba. Hanem barátaim sok jellemzőt beszéltek róla. Annyi bizonyos, hogy egyike volt az utolsó nagy francia elbeszélőknek. Igazi teremtő s nem afféle műsztergályos.

Munkácsy ismét nem azt hallgatta, a mit mondtam. De azért csak beszéltem, mennyi remek apróságot írt Maupassant. Például a Rosalie históriája, azé a boldogtalan cselédleányé, aki ikreket szül, holott egyetlen kis fattyúnak is csak lopva tudott volna anyja lenni... Erre ügyelni kezdett, ez mese és gyerekekről is szól. Elmondtam, azzal a rajongással, a mely mindannyiszor urrá lesz rajtam, ha Maupassantra kerül szó.

«Milyen kár érte» - szólott Munkácsy szomorúan.

Azután elmondtam a két párisi horgász történetét, akiket elcsipnek a poroszok, meg a Fifi kisasszonyét, meg a Notre-Coeur vázlatát...

- Úgy-e szép?

- «Szép» - szólta elmélázva s mereven nézett rám.

- De hiszen nem is hallgat engem! Ugyan mire gondol ismét?

«Dehogyan nem! Hogyne hallgatnám... De hát majd gondol-e én rám is ekkora lelkesedéssel?...»

És fogta Lemaître könyvét s abba, az első lapra, néhány vonással lerajzolta a saját fejét, aláírva «útban hazafelé, 1896 április 20.» «Az öreg zsidók is Jeruzsálembe kíváncsiak, a mikor a végüket érzik» - tette hozzá halkán.

Tréfával akartam visszatartóztatni könyveimet.

- Ugyan!... Ezzel az oroszlanfejjel!... Micsoda pánik kerekednék Jeruzsálemben!

«Az ám!... Oroszlan?... Nézzük!» És a könyv utolsó lapjára lerajzolta még egyszer a fejét s egy oroszlantestet mögéje. «Már csak ilyen bogarászó invalidus oroszlan biz az!»...

Ebéd után jobb kedvű volt. Azzal foglalkozott, hogy mit fog majd mondani a miniszternek és hogy milyen irányban vehetnek neki legjobban hasznát otthon.

Wlassics Gyula, az akkori kultuszminiszter ugyanis, a mint értesült Munkácsy óhajításairól, hogy haza szeretne jönni és szerepet vállalna művészi közéletünkben, a legnemesebb gyöngédséggel járult a Mester óhajításának megvalósításához, egyszersmind annyi tapintattal, hogy ebben, inkább a nagy magyar művész multjának szóló hódolatban, árnyéka se látszott meg annak a szomorú bizonyosságnak, melylyel ő, a miniszter a helyzetről az első pillanattól fogva tájékozva volt. Azt hiszem, nem csalódom: a kegyelmes úr önmagában is mély megilletődéssel alkudott meg azzal, hogy amit e végsőket lobbanó lángelme tiszteletére cselekszik, abban a mi nemzeti méltóságunk irgalmának Munkácsyhoz méltó formában kell nyilvánulnia. És úgy is nyilvánult. Munkácsy megdöbbszent budapesti tartózkodása folyamán néha-néha attól a készségtől, amelylyel óhajításai a miniszterrel történt érintkezései alkalmával találkoztak. És ha talált az ő gyötrő, szüntelen meg-megújuló kétségei között némi megnyugtatót, azért Wlassicsot emlegette hálásan.

Két napot töltöttünk Bécsben.

Mintha a fátum kiszámított kegyetlenséggel csoportosította volna a véletleneket, - éppen Tilgner temetésének napján érkeztünk Bécsbe s az ő váratlanul bekövetkezett halálát gyászol-

ta az egész császárváros, meghatottan készülve a Mozart-szobor leleplezésére, a mi másnapra volt kitűzve. Munkácsy nagyra becsülte Tilgnerben a művészt s barátságban is voltak. Semmit se tudott arról, hogy meghalt. Ujságot ő alig olvasott, főként akkor, az útikészülődések közepette. Mialatt podgyászunkat rakták a kocsira, a bécsi fiákkeros kedélyesen szólt le hozzánk, hogy - ha kissé korábban érkezünk, hát ugyancsak pompás temetést láthattunk volna. Még Bécsben se esik mindennap olyan!

- Ki halt meg?

- Hát a Tilgner! - felelt a kocsis méltatlankodva, hogy még ennyit se tud az, aki az orient expreszszel érkezik. Munkácsy szó nélkül húzódott a kocsisarokba, mintha mitsem hallott volna.

A Frohnerben azonban már nyugtalan esténk volt; igyekeztünk ki-kitörő izgatottságát csillapítani. Alig szálltunk ki a kocsiból, olyan erőszakos vértolulásai támadtak, hogy összes önuralmát elveszítette. Jött, ment, szokott emésztési rendetlenségei is jelentkeztek s e végett orvost kellett hivatnunk. Az orvos nem igen értette meg, hogy Munkácsy mit kíván és szinte komikus kúrát javasolt. Munkácsy hársfa-teát, tilleult is kívánt, mert az rendesen csillapítólag hatott reá, de a tilleul, a mit hoztak, más ízű volt, mint az ő párisi főzete. A fogadó személyzete nem tudta elképzelni, mit kíván és végre is maga ment át az orvossal a gyógyszertárba. Lassankint lecsillapodott. De az éjszaka súlyos volt. Nem tudott elaludni. Tilgnerrel foglalkozott, hogy milyen szépen halt meg... Egyszerre! Nem kinlódott. Másnap délelőtt elhajtattunk a szobor elé, de nem szállt ki a kocsiból, szédült s úgy érezte, összeesnék, ha a tömeg közé keveredne. Erős nap sütött, a fehér márvány vakítóan sugárzott a napfényben. «Mintha glóriában ragyogna! Nem bírják a szemeim. Menjünk innen. Talán majd még megnézhetem valamikor...»

Régi jó barátját, Dóczi Lajos bárót látogattuk meg.

- Aztán ne panaszkodjék ám, édes Mester, Dóczinak is! Minek keseríti sötét gondolataival a jó barátjait. Húzza ki magát legényesen, hagy örvendjenek!

«Jó! Megigérem. Nem panaszkodom, majd meglássa. De kocsizzunk előbb egyet, hogy feledjem kissé ezt a Tilgnert».

Dóczinál csakugyan iparkodott is derülni, fesztelen lenni, de azért csak el-elborult tekintete s Dóczi is bizony jobban érezte volna magát, ha a meg-megakadó vidám beszélgetés helyett odaborulhatott volna a barátja vállára és átölelve őt, elsírhatta volna neki azt, a mit érzett, hogy - Isten veled édes Miskám...

Menyezetképét óhajtotta megnézni a műtörténelmi múzeumban. A képtár zárva volt, de az igazgató, a mint bevitték hozzá Munkácsy kártyáját, maga jött üdvözlésére és személyesen vezette be őt a képcsarnokba. Az is feledhetlen jelenet, a mikor megállt lent a lépcsőházban s fölnézett saját alkotására. Mintha üdvözölték volna egymást... Némán álltunk mellette s pantheoni csönd volt a szép márványcsarnokban, a melyet a magyar mester dicsőségének egyik leghatalmasabb sugara tölt meg ragyogásával. Ő pedig, megroskadva, már-már összeomolva, nézte, nézte és szeme lassankint megtelt könnyeivel.

Az igazgató szerette volna bemutatni néki a képtár kincseit. Különben is az első emeleti terméken keresztül hagyhattuk csak el az épületet. Alig nézett meg egy-egy képet, a vér a fejébe tódult és szédülve sürgette: «Ki innen! Ki! Ki!... Ki akarok menni!»

A szabadban ismét nyugodtabban lélegzett.

Egy halom levél várta őt a fogadóban. A lapok közölték Bécsbe érkezését s az autogrammgyűjtők jelentkeztek, különböző összegeket ígérve jótékony célra egy-egy aláírásért.

«Olyan fáradt vagyok! Majd estére. Vagy majd holnap. De el ne felejtsem. Ez a szegényeké».

A délutánt a diványon töltötte. Néhány lépésnyire a diványtól, az utazóládám állott nyitva. Színes ingek voltak a ládában legfelül. Dóczi látogatását vártuk, hogy majd együtt menjünk azután hozzá vacsorára. Beakartam csukni a ládát, hogy prezentábilisabb legyen a szobánk. «Ne! ne! Ne csukja be!»

- Miért?

«Milyen szép az a halványzöld ott a sárgával. Abban gyönyörködtem egész délután».

Azután Dóczihoz kocsiztunk. Dóczi előkelő társaságot hívott meg Munkácsy tiszteletére s Dócziné is valósággal boldog volt, hogy Munkácsy majd milyen jó fogja magát érezni nála. A vendéglátó fiatal aszszony kedves izgatottságával fogadta. Az első negyedóra szerencsésen elmúlt. Munkácsy szótlanságát természetesnek vehették, de a mint a meghívott vendégek érkezni kezdtek, Dóczi is megdöbbenett Munkácsy növekedő lehangoltsága. Egyszer csak panaszkodni kezdett, hogy bántja a világosság s a mikor ezen segítettek, bevallotta, hogy nem bír maradni, nagyon rosszul érzi magát - «menjünk, mert elájulok». Dóczi és családja ijedten értesítették az érkező vendégeket, a társaság visszavonult s ő Dóczi elsötétített dolgozószobájában iparkodott valahogyan erőt venni magán. Némileg sikerült is. Néhány csepp levest ivott és valami édességet izlelt meg utána. Azután pedig rövid búcsút véve az elszomorodott Dóczi családtól, eljöttünk. A kocsiban mondta: «Nem tudtam volna asztalhoz ülni. Már attól a gondolatától is borzadtam, hogy a poharak és a tányérok zörögni fognak. Legjobb lesz, ha lefekszem. Istenem, bárcsak el tudnék aludni!»

Mielőtt lefeküdt, ismét eszébe jutottak a kért autogrammok.

«Most ugyan nincs kedvem még a nevemet se leírni, de azért el ne felejtsem. Majd Pestről elküldjük nekik.»

XIII.

Budapesten elég nyugodtan viselte el az első két nap izgalmaikat. Derült, beszédes volt, a látogatások se fárasztották, csak Lotz Károly sorsa aggasztotta, aki akkor súlyos betegen feküdt. Naponta többször kérdezgette, hogy van Lotz?

Az «Ecce-Homo» is megérkezett s annak felállítása is foglalkoztatta. A miniszter is oly szépen fogadta, hogy ez is fölvilványozta csüggedt kedvét.

Szeretettel és elismeréssel találkozott mindenütt és magyar szót hallott maga körül.

«Mintha minden ember ismerősöm lenne. Az utcán magyarul beszélnek, önkéntelenül megfordulok, hogy ki az».

De a mikor a kép fel volt állítva, mintha egyszerre beborult volna előtte ismét a látóhatár. Naponta kétszer, háromszor kiment az Andrássy-útra, a kép-pavillonjába és úgy gondolatban dolgozott rajta. Senki jobban nem látta, mint ő, hogy hol s mit kell még azon csinálni, sőt ő csak ezt látta és ugyanakkor érezte, hogy most már nem lehet, pihenni kell! Majd aztán, talán... «Majd ha jobban leszek, ott a jobb oldalon rendet csinálok azok közt a katonák közt. Az ateliérben oda soha se jutott teljes világosság... Azt majd átfestem...»

A megnyitás már fárasztotta s kezdtek ismétlődni a párisi szomorú esték. Feje fájt, szédült, nyugtalanok voltak éjszakái és visszatértek azok a fekete gondolatok, a melyeket szinte keresett, megdöbbenve minden csekélységtől. A közönség szép számban látogatta a képet s

barátjai örömmel ujságolták neki, hogy mekkora publikum jár az Andrássy-úti pavillonba. Közönyösen fogadta ezt a hírt is. Egy este, a pavillon előtt, föltekint a bejárás fölött lobogó nemzeti zászlóra s halkan azt mondta:

«Akkor lesz majd itt publikum, ha odatűzik a fekete zászlót».

Ha jól emlékszem, éppen aznap este történt, hogy a Pannoniában, szalonunkban terítetve, együtt vacsoráztunk barátaival (Berczik Árpád, Rákosi Jenő, Krasznay Ferenc és Kádár Gábor) csöndesen, lehangoltan, szinte erőltetve a vidámságot. Munkácsy keveset beszélt. Vacsora után régi emlékekre került a szó. Bercziknek is jutott eszébe valami, Rákosi is emlékezett egy-egy kedves esetre és így lassankint megnyílt Munkácsy is. Nem beszélt, hanem eleinte halkan, utóbb erősebben, csudálatos szépen, de olyan bánatosan fűtyült el néhány régi nótát. «Ugye, tudok még magyarul!» - tört ki azután s mintha összes erejét kiadta volna, átmenet nélkül omlott össze minden kedve. Olyan rosszul lett, hogy le kellett feküdnie. Behívta ágyához Rákosit, Bercziket, hosszasan fogta kezüket s kérte őket, hogy öleljék meg.

Akkor este kértem volt meg Berczik Árpádot, hogy nézzünk meg egy orvossal Munkácsyt, mert félek, párisi orvosai túlságosan biztatják s talán küszöbön a veszedelem. De persze feltűnés nélkül, nehogy még jobban felizgassuk. Másnapra Berczikhez volt Munkácsy meghíva ebédre, ez éppen jó alkalom, hogy az orvossal találkozzék. Az orvos pedig, Dr. Laufenauer professzor lesz. Berczik azonnal írt is barátjának: Laufenauernek s néhány szóban értesítve a helyzetről, meghívta őt is a másnapi ebédre. Abban állapotunk meg, hogy teljesen a véletlen színezetét fogjuk adni e találkozásnak. Laufenauer az ebéd folyamán megügyeli Munkácsy modorát, magatartását s e közben úgy irányítjuk majd a beszélgetést, hogy Munkácsy panaszkodjék egy kissé, mire egyikünk azt a kézenfekvő ajánlatot fogja tenni, hogy hisz éppen jó, itt az orvos és megkérjük Laufenauert, vizsgálja meg a Mestert és okvetlenül gyógyítsa meg őt a milleniumra, mert parádézni akarunk vele.

Mindez így is történt.

A ház úrnője. Berczik Árpádné, a legtökéletesebb magyar háziasszony, mutatta be Munkácsynak az érkező Laufenauert, az örökké elfoglalt professzort, akit ugyancsak ritkaság megkapni vendégnek s bizonyosan most is rögtön szalad majd, amint letette a kanalat. A tudós professzor egy szóval, egyetlen mozdulattal se ejtett többet vagy kevesebbet, a legtermészetesebben s csak annyit foglalkozott Munkácsyval, mint a mennyivel egy Munkácsynak az első találkozás alkalmával hibátlan izlésű ember egy szalonban tartozik.

Az ebédelőtti beszélgetés folyamán átsétáltunk, a képeket vizsgálva, Laufenauerrel a szomszéd terembe s ott röviden közöltem vele az aggasztó tüneteket. Azután asztalhoz ültünk. A háziasszony jobbán, Rákosi Jenő mellett s a háziasszony balján helyet foglaló Laufenauerrel szemben ült Munkácsy. Soha elmésebben megejtett konzultációt, mint a milyet ennek az emlékezetes ebédnek a folyamán Laufenauer remekelt! Berczik Árpádné pompás magyar konyhája szolgáltatott ürügyeket a diagnózis alapkérdéseire, az emésztés, az étvágy, az alvás és a többi effélének bevallására, különféle s érdekes visszaemlékezések fölidézése nyújtott módot a memoria állapotának vizsgálására és Munkácsynak a napi eseményekre, az ünneplendő milleniumra, továbbá művészi kérdésekben provokált egy könnyed, vonzó, kellemes beszélgetés folyamán beállított véleményeiből és megjegyzéseiből szedte össze magának Laufenauer mindazt, a mire a Mester lelkiállapotának megítélésében szüksége volt. És az volt ebben a legelmesebb, hogy Munkácsy egészen felvidult s véle mi is, akik tudtuk, hogy Laufenauer mit csinál, úgyszólván megvigasztalódtunk. Munkácsy csaknem a saját ötletéből kérte fel Laufenauert, hogy vizsgálja hát majd meg.

- Nagyon szívesen. A mikor ráér a Mester. Azt hiszem, főként a gyomrot kell rendbehoznunk és egy jó pihenést rendelünk majd.

«Holnap!» - kérte őt Munkácsy.

Hogy aztán ebéd után eljöttek Berczikéktől, a lépcsőházban így szólt Munkácsy:

«Jó lesz, ha megnéz ez az orvos. Ez jó így».

- Lássá édes Mester, éppen ezek előtt az ünnepségi izgalmak előtt, csakugyan jó lesz ennek a doktornak a tanácsait kikérni. Hátha tud valamit csinálni azokkal a főfájásokkal.

«Az a jó Berczik!... Igazán köszönöm, hogy ezt így csinálták».

- Mit?

«Hogy így összehoztak Laufenauerre».

- Hát észrevette?

«Hogyne, mindjárt gondoltam... De magam is készültem már orvoshoz Pesten, csak hát nem is tudom én már mi lesz. A párisiak is biztattak eleget. No majd meglátjuk».

Másnap felkerestük kálvintéri lakásán Laufenauert, aki dolgozó szobájában várta nagy betegjét. A helyzettel már körülbelül tisztában volt akkor s csak szomorú bizonyosságában erősítette őt meg a másfél óráig tartott konzultáció. Az ajtón összehúzta a függönyöket s ugyanazon a könnyed, bizalomgerjesztő hangon, a melylyel tegnap már megnyerte Munkácsyt, kezdte meg a konzultációt. Inkább vonzó, érdekes beszélgetés volt ez is, fennakadás nélkül vette, amit tapasztalt és megütközés nélkül siklott át a legsúlyosabb tüneteken.

- Nézzük csak kedves Mester, hogy állunk a tábesszel?

Munkácsy felállt. A válla, melle, az öklei olyan hatalmasak, mint egy tengerészé. Laufenauer szikár, vékony formái, a mint ott vizsgálta őt, még jobban kidomborították Munkácsy atléta alakját.

- Oh, ez a konstrukció elég lesz még egy fél századra... Emelje csak föl a karjait kedves Mester. Így... No most hunyja be kérem a szemét... Így...

Munkácsy abban a pillanatban megingott s dűlni akart, de Laufenauer sebesen a karjához nyúlt és: - Köszönöm...

Azután kérte, lépjen néhányat, de csak úgy nyitott szemmel. Hisz tudta, hogy behunyt szemmel mennyire bizonytalanok lettek volna lépései. Így legalább maga Munkácsy is megelégedetten sóhajthatott föl: «Ez még menne!»

A térdreflexek is csak lanyhán feleltek a gummifejű kis kalapács kegyeletesen erőszakolt ütéseire, de hát addig, addig, hogy azért mégis csak mutatkoztak reflexek. Megpróbálta az én térdemet is a kalapáccsal s természetesen azt tapasztalhatta Munkácsy, hogy az így kapott mozgások se sokkal hevesebbek, mint az övéi.

Szóval a tábeszt nagyon barátságos jellegűnek találta Laufenauer. Charcot, Laufenauer néhai mestere, azzal idejekorán megbirkózott s talán «azt mondhatnók, hogy a gerincsorvadás el is szunnyadt. Arra kell ügyelni, hogy föl ne ébredjen. Nehogy terjeszkedni találjon».

Gerincbaja történetét is elmondta őszintén Munkácsy s én, abban a meggyőződésben, hogy mindaz, a mi reá vonatkozik, a történelemé, elismétlem itt. Annyi s oly benső szeretet köt még az emlékéhez is, hogy megállana magától a tollam ott, a hol gyöngédtelenségre siklanék.

«Istenem!... Hát biz az én árva gyerekségem az oka annak», - mondá Munkácsy. - «Nem voltam én soha olyan mulatós. Nem is bírtam soha. A legvígabb társaságban is elfáradtam már éjfél felé és beteg lettem volna, ha erőltettem volna. Az italt egyáltalában nem bírtam. Hiszen egész nap dolgoztam, jól esett nekem mindig a pihenés este. Kakastermészetem se

volt, csöndes vérű ember voltam én fiatal korom óta mindig és - - - - -

Hanem suhanckoromban történt, ami bizony annyi emberrel megesik, hogy valami betegség ért. Nem is igen vettem észre eleinte, tudni se tudtam hozzá, panaszkodnom se volt kinek. Hogy gyógyíthattam volna - - Ha Lángi mesternek szólok, legfeljebb megtépett volna, rokonaimnak meg féltem szólni róla. A mit itt-ott, a műhelyben hallottam, avval próbálgattam kúrálni. Szinte két esztendeig kínlódtam vele. Ha nagybátyám észre nem veszi, tán el is vitt volna az ördög. (Ez viselte meg utóbb a szemeit, amiből, mint már volt róla szó, Ligeti gyógyította ki.) Asztaloslegény koromban, a mikor már keresni tudtam, akkor gyógyultam ki. Ez lehet az én gerincbajom oka és a szemeimet is ez gyöngítette talán meg.

Laufenauer megnyugtatta, hogy hisz így még szelidebb, szerencsésebb az eset.

- Az idegrendszerrel illetőleg pedig, a nyugtalanságot, lehangoltságot, főfájásokat, emésztési zavarokat majd legyűrjük!... A fő a pihenés, kedves Mester. Kifárasztotta az Ecce-Homon végzett túlfeszített munka.

«Az igaz. Éreztem. Hét hónap kevés volt arra. De most pihenek majd. Magam is érzem, hogy nem tudnék semmit se csinálni. Talán ez a milleniumi ünneplés se nekem való?»

- Bizony, bizony nem a legszerencsésebb vállalkozás lesz ez!

És abban állapodtak meg, hogy - majd meglássuk! Talán a megnyitásra, ha addig pihenvén, csöndesednek a szédülések és főfájások, itt maradhat - de azután rögtön jó lesz menni, Kolpachra, falura vagy egyebüvé, valami csöndes helyre és ott pikturára gondolni se szabad jó ideig.

- Majd írok orvosságot is. Reggelenként pedig meglátogatom. De a borogató sipkát azonnal megkezdjük s azt, ha otthon van, állandóan használni kell.

Mint egy engedelmes, megszeppent gyermek, úgy ígért Munkácsy mindent. A borogató sipkákat, a mint lejöttünk Laufenauertől, megrendeltük a kálvintéri patikában.

Laufenauer a búcsuzásnál megsugta, hogy jöjjenek majd vissza egyedül.

Hazakisértem Munkácsyt a Pannoniába s én visszasiettem Laufenauerhez. Laufenauer ismét összehúzta a dolgozószoba ajtaján a függönyöket.

- Ugy-e professzor úr?...

Szomorúan intett, hogy: - igen! s röviden, a következőkben foglalta össze a helyzetet: «A Mester tábesze megállt. De nagyon ki van merülve. A paralyzis veszélye fenn áll, de esetleg, tekintve hatalmas konstrukcióját, egyidőre elodázható, ha bármily egyszerű és primitív módon, de egyenletesen kezelik. Ellenben a kapkodás és experimentálás végzetessé válhatik reá. Reményelem, ha most nyugodni fog, tisztul a helyzet is. Isten adná!... Nem hangsúlyozhatom eléggé, hogy a nyugalom, a feltétlen nyugalom mennyire szükséges a Mester állapotában».

Laufenauer minden kegyelettel, egész lélekkel a Mesteré is volt aztán Budapesten. Az Ecce-Homo egy heliogravürjét abban a reményben írta alá s adta át neki emlékül Munkácsy, hogy majd egyszer, ha megint ecsethez nyúlhat, azzal köszöni meg az odaadó gondviselését. Naponként többször feljött hozzá a Pannoniába, hogy jó szót hozzon és hogy maga is jó hírt kapjon. A mint úgy mosolyogva, bizalmas tréfálgatás közben dédelgette nagy betegjét, alig ismertem rá arra a könyekig meghatott tudósra, aki elfüggönyözött dolgozó szobájában oly határozottan kimondta, hogy Munkácsynak vége van már...

Míg kezelése alatt állott, bízunk is a katasztrófa késleltethetésében, bár éppen azt az oly sürgősen és szüntelenül ajánlott feltétlen nyugalmat halasztotta a jó Mester. Bízott magában,

hogy kibírja a milleniumi ünnepségeket s csak akkor menekült, a mikor talán már erre is késő volt. A mi a gyógyszereket illeti, Munkácsy, míg Laufenauer kezelése alatt állott, naponként 25-40 centigramm jódnatriumot kapott, a mely szer váltakozott 15-15 csepp ergotint tartalmazó tinctura haemostiptika Dentzel készítménnyel; az elsőnek célja az lett volna, hogy a felszívódást elősegítse, a másodiknak pedig, hogy az agykörötti lobosodást megszüntesse a vérerek összehúzódása által. Hideg fejborogatások, időnkint brómoldat és rövid ideig igen enyhe massage egészítették ki az alapkezelést. Dietát nem tartott, szeszes italok tiltva voltak.

Mire visszaértem aznap délután Laufenauertől a Pannoniába, Munkácsyt már hálóköntösben, fekve találtam, fején a fehér vászon borogató sipkával, budapesti titkára, Rózsa Miklós olvasott föl néki a bibliából, ha jól emlékszem, Ruth történetét.

«Már vártam. Ugy-e Laufenauernél volt?»

Oh, megérezett ő már minden veszedelmet, hasztalan mesterkedtünk.

- Igen. A receptekért mentem vissza, hogy ezt is azonnal megkezdhessük.

«Mit mondott? Ne titkolják előttem, jobb ha tudom».

- Nézze édes Mester, magam is azt hittem, hogy Laufenauer nem nyilatkozott talán egész leplezetlenül ön előtt, a mi nagyon természetes lenne. Visszamentem hozzá, valljon meg hát nekem mindent. Most már nincs miért titkolnom, mert bizony nekem se tudott többet mondani, mint a mennyit együtt hallottunk tőle. Pihenni kell egy nagyot s aztán minden jó lesz!

«Isten bizony?»

- Isten bizony.

«Kezet rá!»

- Örömmel!

«Akkor talán föl is kelhetnék most».

- Hát ki mondta, hogy a paplan alá bújjék. Jöjjön, menjünk át a szabóhoz, mert nem lesz díszmagyar ruha a milleniumra, pedig szép szövetet hoztunk a mentére!

Engedett, fölkelt s mialatt öltözött, már azon tanakodott, hogy milyen szín találna attilára a zöldes mentéhez.

«Ez a sipka ez jót tesz. Milyen jó volna, ha majd a kalpag alá is fölvehetném... No azt se hittem volna, hogy ilyen turbánt hordok valaha.»

Tréfálkozva mentünk át a Kossuth Lajos-utca sarkára egy nagy szabóüzletbe s mialatt ő ott hosszasan válogatta a díszmagyarjához valót, alig tudtam uralkodni magamon, úgy feszítette mellemet a sóhajtás. Elnéztem őt, hogy mustrálja a színeket, hogy akar majd néhány nap múlva daliás, büszke magyar lenni... Egy kis fülkeshobában volt ott a telefon. Bementem oda, hogy megosszam valakivel keserűségemet. Kedves barátját, Rákosi Jenőt kértem a telefonhoz s néki mondtam be, hogy az orvostól jövünk, hogy az orvos *azt* mondta.

- Mit?

- Azt, hogy vége van. És mi most itt díszmagyart próbálgatunk...

Daliás is volt ő abban az úgy reá illő ruhában! A katasztrófa után Párisban, a boulevardok kirakataiba is kitették Kollernél készült utolsó fényképeit, a melyek éppen abban a díszmagyarban ábrázolják. Ott láttam volt közepén, a görög herceg s Mourawief között és egy egész sor volt mögötte a cigány hercegné arcképeiből. Hallgattam a kirakat előtt tolongó párisiak megjegyzéseit. Sajnálkozva emlegetik, hogy mi történt vele, pedig már két hete is elmúlt volt

akkor az ő esetének. Valami litteratusabb tőkepénzes lehetett, aki azt jegyezte meg a karján lévő dámának róla: - Milyen Lear f ej!... És az asszony - még az arcképre is olyan gyönyörűséggel nézett, mint a hogy őt nézték mindig az asszonyok - rá se hallgatva emberére, egész önfeledten sóhajtott: Dieu, qu'il est beau!...

XIV.

Reggelenként alig várta Laufenauer látogatását, aki rendszeresen tudott is találni valami vigasztaló javulást, a min fölvidult. Annál búsabbak lettek az esték és az éjszakák. Alkonyat felé hanyatt dőlve a szalonba állított kereveten, fején a borogatással, szomorúbbnál szomorúbb ötletei támadtak. Együtt vigasztaltuk őt Kádárral s néha, a mikor már azt hittük, hogy sikerült az iparkodásunk, hirtelen mondott olyasvalamit, a mi elárulta lelkének kétségbeesését. Egy ízben arra gondolt, hogy írni kéne barátainak.

«Hátha haragszik rám valaki? Írjunk nekik. Ha tudnák, hogy vagyok!...»

- Ugyan ki haragudnék?!

«Csak úgy gondolom. Hátha akaratlanul megbántottam valakit. Olyan feledékeny vagyok. Írjunk Beöthy Zsoltnak egy szép levelet.»

- Miért éppen Beöthy Zsoltnak?

«Isten tudja... Nekem úgy tetszik, nem olyan barátságos volt most hozzám. Nem gondolja?... Mivel bántottam meg?»

- Képzeld Mester. A télen éppen ő kötötte lelkemre, hogy mondjak majd minden szépet részéről Párisban önnek.

«Hátha azt vette zokon, hogy soha se írtam neki? Hiszen én, ha írni kellett... Lehet különben, hogy csalódtam. Olyan nyomott a levegő ott a pavillonban.»

Egy délután ott találtam az íróasztalom előtt ülve. Levelet akart írni, németül, annak a bécsi autogramm-kérőnek, aki nyolcvan forintot ígért egy névalíráásáért a szegényeknek. De mielőtt a levél megírásához fogott volna, a bécsi amateur levelét kereste az asztalon levő írások közt s nem találva rá, izgatottan várt haza, hogy keressük meg együtt. «Nem szabad a szegényektől elvonnom azt a pénzt, sőt megköszönöm a nevükben. Úgy-e?»

De mire a levél megírására került a sor, fáradtnak érezte magát és ismét másnapra maradt az is.

Egy este Feszty Árpád vendége volt.

Leverten távoztak akkor éjjel Feszty Árpád műterméből azok, a kik együtt töltötték ott a Mesterrel az estét. És szomorúság maradt utána abban a kedves művész-házban is, a hol Jókai szerenus mosolygása se bírta akkor este a baljóslatú hangulattal, mely súlyos ködként borult Munkácsy körül mindenkire. Vacsora után a borongósan világított műterembe vonult le a társaság. Munkácsy egy művésziesen rendezett szögletben, a kereveten foglalt helyet. Egy piros lámpa világossága rezgett le fehér fejére. Bársony István hegedűt vett kezébe és játszott neki, sorra, sok szép régi magyar nótát és beszélt így neki mindnyájunk helyett és hegedűjének kesergésében úgy benne volt mindnyájunknak a síró kedve. Munkácsy fel-feléledt, egy-egy nótához maga is segített, de csakhamar elmélázott megint.

Hazaérve a Pannoniába, ő azonnal lefeküdt. Én még olvastam. Körülbelül egy óra múltán bejött hozzám, csak úgy, a hogy az ágyból kikelt.

- Hát még nem alszik?

«Aludtam, de fölébredtem.»

Leült ágyam szélére, az ágyterítővel betakarta térdét s mint a gyermek, aki fél egyedül a sötétben és anyja ágyába húzódik, azt mondta: «Nem szeretek egyedül lenni. Meg azt szeretném tudni, meddig volt beteg az a Maupassant?»

Nem mertem az igazat felelni s azt beszéltem, hogy mit vesződik Maupassanttal, hisz az úgyszólván mesterségesen tette tönkre magát, a szertelenségei pusztították el.

«Mit csinált?»

Elmondtam, hogy mit csinált Maupassant s főként, hogy mennyire visszaélt az étherrel. Figyelmesen hallgatott s lassankint egyébről kezdtünk beszélgetni. Egyszer csak a Kádár üres ágyára pillantva, azt mondja: «Vajjon hol marad ennyi ideig Kádár?»

- Bizonyosan Roheimékkel vannak a Hungáriában.

«Haza jön? Mit gondol?»

- Hogyne. Nemsokára itt lesz.

«Ha tudnám, hogy nem veszi majd rossz néven, hát én inkább ide feküdném az ő ágyába. Jobb szeretek itt. Mi?»

Biztattam, hogy csak feküdjék oda.

«Azt hiszi?... Jó, hát oda fekszem. De még nem vagyok álmos.»

- Nem álmos?... Nem akar aludni?

És láttam, hogy valamit kívánna mondani még. Igazgatta a takarómat s úgy habozott.

- No csak ki vele, Mester! Látom, hogy akar valamit. Bizonyosan hársfa-teát szeretne és restel úgy-e arra kérni, hogy csináltassak? Felcsengethetjük a portást, lent a kávéházban még ébren vannak...

«Oh nem... Hanem azt szeretném tudni, hogy tulajdonképen mi az az örültség?»

Megrémültem.

Ezúttal mondta ki először ilyen leplezetlenül ezt a borzasztó szót. Alig tudtam uralkodni magamon. Gyanakodva nézett szemem közé s volt a magatartásában valami kihívás, hogy - no, most ámíts hát tovább!... Szinte durván feleltem, hogy menekülhessek a válasz elől:

- Az az örültség, ha a fáradt ember éjfél után fölkel az ágyból, hogy ilyen veszett ideákat sétáltasson a fejében. Mit akar, Mester?! Lásd, Jókai milyen bölcs ember! Az már jóízűen aludt, a mikor mi még csak jöttünk hazafelé. Vacsora után ott hagyott bennünket s ment aludni. Nem is fáj ám a feje!

«Pedig ő idősebb mint én... De én nem tudok aludni...»

- Próbálja meg. Feküdjék le szépen.

«Mindjárt... Tudja miről álmodtam? Arról a Bródyról, aki ma este velünk volt. Délelőtt is itt volt... Annak olyan jó feje van» - s mutatta a fej rajzát a hüvelykujjával a levegőben. - «Jó színes... Ah!» és mélyet sóhajtott.

Hasztalan tereltem más irányba gondolatait, irgalmatlanul visszatértek azok oda, az örvény szélére. Szeliden, mintegy attól tartva, hogy megint rátámadok miatta, de csak azt hozta elő ismét: «Pedig valami olyan lehet az, mint a mikor álmodik az ember. Mi?... Az ember úgy összekeveredik, nem tudja, mi igaz, mi nem, úgy-e? Mit gondol?»

- Azt gondolom, édes Mester, hogy ha így folytatja, hát csakugyan baj lesz belőle. Tudja azt, hogy mi az autosuggestio? Maga is addig gyötri magát, a míg végre csakugyan leveri a lábáról valami komolyabb baj. Ilyen fáradt idegekkel tiszta betegség lesz ez a millenniumi parádézás is.

«Bizony, talán jobb is volna elmenni előle. De akkor meg majd mit beszélnek... Látom én már most is, hogy nem úgy bánnak velem, mint máskor... De hát csak nem látszik még rajtam annyira?»

Szerencsére haza érkezett Kádár; Ketten aztán addig beszélünk, míg végre saját magát is kezdte biztatni, hogy sokat, sokat fog pihenni, festésre nem is gondol és úgy majd minden jobbra fordul. «Hiszen anyagilag biztosítva leszek, úgy-e? Wlassics se fog elhagyni... Bár ha nem tudnék talán többé dolgozni, hogy fogadok el akkor itthon állást?»

Bekísértük hálósobájába, lefeküdt s mialatt párnáit igazítottuk feje alá, azt mondta: «Ha már az lesz a vége, legalább ne tartson soká. Hátha olyan tehetetlen leszek, akit úgy kell megetetni is, mint egy gyermeket... Úgy-e nem csukják be az ajtót...»

Így küzdött. Szüntelen búcsúzott az emlékeitől, művészi terveitől, önmagától. Nagyobb társaságban azonnal elvesztette önuralmát és szédülés fogta el, - az egyedüllétől pedig irtózott. Földvályék családi körében, a kikhez hosszú évek során át benső barátság fűzte, néhányszor valóban jól érezte magát és Benczur Gyulánál, kinek felesége véghetetlen gyöngédséggel találta el a világítástól kezdve a társalgás hangjáig, hogy mi eshetik jól az ő beteg kedélyének, - egy igazán nyugodt, pihentető estét töltött.

«Hogy lehetne azt elérni, hogy az ember ne gondolkozzék akkor, amikor nem akar?» - kérdezte egy ízben s magam is szívesen feleltem volna meg erre.

Talán sikerült neki néha mégis, egy-egy délutánján...

Egyszer-kétszer néhány szál ibolyát vásárolt s elment azokkal tavaszról álmodni egy angyali szép és jó teremtéshez, aki vigasztaló jó barátnője tudott lenni. És valami olyan édesbús kedvűen tért aztán haza, mint mikor az alkonyodó nap sugarai a virágzó almafa lombjai közül aranytallérokat szórtak le az ölünkbe, de a mikor gyönyörűséggel nézve, számlálgatva, nyúltunk is volna már a kincs után, - hát beborult az ég és este lett... Tudom, kegyelettel őrzik azokat az ibolyákat.

Egy reggel, nyolc óra felé, amikor fölébredtem, ott ült az ágyam előtt, papucsban, hálókötösben, fején a nedves vászonsipkával. Ügyelte, hogy alszom s egy levélpapírosra rajzolta, a mit látott. «Nem akartam fölkelteni, olyan jóízűen aludt. Ha én úgy tudnék!» Mutatta a rajzot. «Talán ez az utolsó rajzom!»

Aláírta, hogy tegyem el emlékül. Az volt utolsó rajza. Aznap vártuk Bécsből Munkácsynét. «Szegény asszony!... Sok baja lesz neki még én velem.»

A mikor Laufenauer eltávozott, hirtelen azt ajánlotta: «Menjünk most Rákosi Jenőhöz!»

- Miért?

«Szeretném vele megbeszélni azt.»

- Mit?

«Azt, hogy a fenébe is, hát meddig tarthat ez!? Nekem meg nem mondja az orvos... Azt mondják meg, tudok-e majd festeni? Pihenek, pihenek, de hát aztán?!...»

Édes jó Mester!

Az utolsó pillanatait is úgy képzelem, hogy zokogva kérte ott Godesbergben, még egyszer, utoljára az ecsetjeit, a miktől eltiltotta orvosa, - a komornyikja, Eugène nem merte odaadni neki, mire ő kétségbeesetten követelte, menni akart hát utánuk maga, a műterembe, de megfogták, nem eresztették s erre a torkuknak rohant és...

Aztán meghalt.

Hiszen haldoklott már akkor, a mikor Budapestről Baden-Badenbe indult s iszonyúan tudta, hogy a halál elől menekszik. Hogy ő már többé nem fog festeni! - ez a tudat gyilkolta, ez elől járta a keserves kálváriát Badenből Kolpachra, onnan Godesbergbe, míg végre 1897 február negyedikén összeesett és lelke elszállt haza, az álmai közé, a hol még annyi meg nem festett remeke maradt.

Ahhoz a még vergődő valakihez pedig, aki itt maradt Munkácsyból, hogy lekötözött kezekkel bevigyék az endenichi siralomházba, bár ne oly nagyon lassan lett volna irgalmas a könyörülő Isten.

Az élő halottat még csak hosszú kálváriajárás után, keserves négy esztendő után váltotta meg az irgalmasabb halál.

Utolsó napjai nyugodtak voltak. Halála előtt nyolc nappal új ruhát kapott. Felesége örömet akart vele neki szerezni, de ő közönyösen vette az ajándékot, pedig mindig szeretett jól öltözködni s igen sokat adott arra, hogy ruhájának jó szabása legyen.

A beteg ezidőt jól érezvén magát, felesége négy napra Kolpachra ment, onnan Kölnbe sietett, a hol április 30-án az endenichi orvos levelét vette, melyben az orvos azt írja, hogy betege sok gyümölcsöt evett, de baja nincsen. Munkácsyné mindazonáltal sietve útrakelt Endenichbe, tokaji bort és pezsgőt vivén magával. Május elsején tizenegy órakor érkezett oda, de a beteg már nem kívánt inni sem a borból, sem a pezsgőből. A gyomrát rontotta el, émelygése volt, sőt hányt is. Csakhamar ágyba is kívánczozott, lefeküdt s derült arccal fordult neje felé, aki ismételve kínálta a tokajiból; megszorította a kezét és mondani akart neki valamit, de nem tudta magát kifejezni, mintha beszélő szerve fölmondta volna az engedelmességet.

Egyszerre nyugtalanul tekintett az orvosra, majd feleségére meresztette zavart szemeit. Ez ijedten az orvosra néz, aki szomorúan, halkan mondá: ezek az utolsó percei!

A kórházi szolga behozta a feszületet, a haldokló szeliden tekintett a keresztre; néhány percnyi vívódás után lélekzete csendesebb lett

1900 május elsején, déli egy órakor csendesen elaludt - örökre.

XV.

Szinte négy esztendeig haldoklott, elborult elmével, az endenichi kórházban.

Mielőtt koporsóban megtett utolsó útját, hazaérkezését elmondanók, lássuk a perdülő szerencse másik felét is, lássuk, mennyire semmi köze a szerencsének a boldogsághoz.

Elmondom, mint licitálták el Párisban a Munkácsy-palota ingóságait.

Párisi palotáján már akkor két esztendő óta künt lógott a szerencse gyászjelentése, hogy a palota eladó vagy kiadó. - 1898 júniusában, pünkösöd vasárnapján ragasztották ki Munkácsy párisi palotájára, az Avenue de Villiersen, a nagy narancssárga plakátot, persze franciát:

MUNKÁCSY MŰTERME.

*

Munkácsy képei, tanulmányai és rajzai
továbbá Charlemont, Courbet, Daubigny, Ribot stb.-féle
képek Munkácsy magángyűjteményéből; műtárgyak és
ritkaságok, porcellán, fajánsz, ezüstművek, bronz tárgyak,
vas- és rézművek, a Barrias-féle márványcsoportozat,
fegyver, páncél, kosztüm, szövetnemű, himzés,
bársonykelme, fafaragványok, kristálynemű, antik
és karosszékek, százados goblének és szőnyegek...

Szóval mindaz, amit annyi gyönyörűséggel, egy firenzei kényúr pazarságával és csalhatatlan izléssel, szüntelen munkája jutalmául gyűjtött maga köré, amiből páratlan pompájú otthont rendezett be magának és sok, sok jóbarátnak, mindaz, amit szeretett, amire naivul büszke volt, ami közzé úgy illett úrnak és házigazdának ő...

Mindent eladtak 1898 június másodikán, harmadikán és negyedikén.

Hogy szerette holmiját! Darabonként gyűjtötte és ő helyezte el az utolsó kis széket is; műtárgy volt az utolsó kis szék is. Milyen legényesen kedvtelve járta be néha termeit, mosolygott egy-egy kedvenc goblénjének és szerette megmutatni barátainak: mily szép! Semminek az árával nem törődött. Mindezt széthordták százfelé, izzadt tenyerű, csunya zsidósok... Vagy tudom is én ki, de gyűlöltem mindenkit, aki megvett valamit, szerettem volna a kezire csapni, a mikor hozzányult egy-egy ezüst kupához, mely oly gyönyörűen állt az ő asztalán. Azt szerettem volna, hogy örökké együtt legyen ott minden, úgy, a hogy ő helyezte el s mi eljárnak néha áhítattal, magyarok, az ő párisi halott otthonába, abba a palotába, amely többet mondott a világnak arról, hogy mi is létezőnk, mint amennyit mondani fog rólunk egyszer, ha talán lesz, a magyar nagykövetség... Csunya, közönyös, idegen nép kódorgott sáros lábbal teremről-teremre, tapogatva a sok számozott holmit. Csak azt nézték, mit ér s mennyit nyerne rajta, ha majd tovább adják?... Tehát becsmérelni kell, hogy olcsó legyen most. Meg kell látni, mi a kopott, mi a rongyos, meg, hogy egy zöld selyem régi brokátot, egy függönyt a nagy szalon ajtón (mert minek is lett volna ott ajtó, a mit be lehet csukni valaki előtt?) mennyire megromlott az a modern varrású himzés, a mit Munkácsy varratott rá: Isten áldd meg a magyart!... Azon a jó puha kereveten, melyen megpihent néha, az árverési csarnok vén asszonyai kuporogtak; arról a kanapéről mondta egyszer: Milyen bukfenceket vethetne ezen egy kölyök!... Az a kölyök, aki után vágyott örökké s aki nem jött meg soha, hogy most ne lehetett legyen idegen népé se a kerevet, se a függöny, se az ezüstkupa. Egy gyerek, a Munkácsy fia!...

Bezzeg nem licitáltak volna palotájában, míg ő, semmiről már semmit sem tudva, várta messze onnan, ott az endenichi sötétségben, a megváltó világosságot. Gyászoló felesége, Munkácsyné, bizonyynal sok becses ereklyét őriz Korpachon s a párisi palotát eladván, nem is győzte volna majd hova rakni mindazt, a mivel az annyira teli volt és bizonyosan sok a nem praktikus érzélgés is részéről abban, a mit az imént mondtam, de hát így van s annyi bizonyos, hogy csak a bazárégés száz halottja közt járva, facsarodott még úgy el a szívem, mint akkor, a licitációra váró Munkácsy-palotában.

És nem érezhetett egyebet egyike sem annak a néhány magyarnak, aki részt vett a műterem szürke temetésén. Az volt, ahhoz hasonlít, temetés! Képzelsenek egy silányka temetést; baktatva a sárban, visznek gödörbe valami atyafiatlan koporsót, koszorú sincs rajta, esernyő alatt a mogorva pap, a gyér kísérők beszélgetnek, szidják a cudar időt, meg hogy mi is maradt hát tulajdonképpen a szomszéd után és kire testált; néhány kíváncsi nézi a menetet, hogy ni, megint meghalt valaki...

Azaz, hogy nem csak közönyös idegenek voltak a licitáción. Láttam a lépcsőházban Eugène-t, Munkácsy hú inasát, aki véle volt utolsó pillanatáig és azután is: ki volt sírva a szeme. Az apja pedig, - Eugène-nek az apja, Munkácsy öreg kapusa - a nagy szalon erkélyéről, egy függöny mögé huzódva, keseregve nézte, hogy csap le a kalapács... Junius harmadikán pedig az öreg Sedelmeyer vásárolta össze a képek nagyrésztét, olcsón az igaz, de legalább szomorúan. A képeket majd százszoros áron veszik meg ő tőle, de azért kipirult mindig nyugodt arca s a mikor vége volt az árverésnek és elment a nép, merengve járkált egyik szobából a másikba, barátja üres palotájában; egy annak idején harmincezer frankért rendelt, félig befejezett női arcképet vett meg a többek közt ötszáz és néhány frankért.

- Hát ez kié lett? - kérdeztem tőle.

- Az enyim, - mondta idegesen, szinte dühösen.

A kép két méter magas, másfél méter széles és Munkácsy festette. Nyilván nagy is az ekkora vászon más szegény ember szobájába, meg a ki venni próbálgatott a kalapács alá prédált harminckilenc képből, az úgyis tudta, hogy hasztalan erőlködik olyasmi után, a mire Sedelmeyer bólintgatott; egy darabig engedte, had verjék az árat, de ha megharagudott a husz frankonkint többletgető árverezőkre, hát ezerral ígért többet s menten pusztult is előle a pályázó. Az lett az övé, a mi neki tetszett. Két komoly számba vehető műkereskedő volt még ott, apró, ársegítő embereivel, az is meghátrált Sedelmeyer elől. Ha tűz égett volna a Munkácsy-palota alatt, akkor sem szórhatták volna lázasabban ki az ablakokon azt az ingóságot, köztük Munkácsy harminckilenc képét, melyek közt sok volt ugyan az inkább emlékecsű jegyzet, de néhány pompás vázlat és szép befejezett kép is akadt.

De hát sorra mondom, hogy mi történt.

Másodikán délután két órakor a második emeleti nagy szalonban, alig száz-százötven ember előtt kezdték kótyavetyélni az apróságokat. Több volt a kíváncsi, mint a vevő. Néhány magyar ember merengve nézte a szomorú munkát. A kinek emlék kellett, az vásárolhatott bőven, konkurens a zsidókereskedőkön, ritkaság-kereskedőkön s egy angol ezredesen kívül alig volt. Mintha senki, de senki tudomást se vett volna erről az árverésről azok közül az urak, dámák, műbarátok és nábobok közül, akik három év előtt még versenyeztek, hogy meghívóhoz jutva, Munkácsy körében tölthessenek egy-egy estét, éppen abban a teremben. Egy magyar piktor, Munkácsy egykori tanítványa, Rippl-Rónai alig birt könyveivel s el is ment, nem tudta nézni.

Az árak alig haladták egyszer-egyszer túl az 500 frankot. Természetesen, hisz a magunkfajta közepes zsebű ember följebb már nem licitálhat s ha egyszer vett, eleget vett: így történt, hogy 500 és 1000 frank közt váltakoztak az összes ígért árak, lett légyen tízszerese annak a kikiáltási ár.

Akik ismerik a párisi ritkaságkereskedők árverési szövetkezetét, azok tudják, hogy ők nem vájják ki egymás szemét. Szóval, mikorra a magánvásárlók elköltötték a néhány száz frankjukat, könnyen s kényelmesen dolgoztak a brokantörök. A műbecsű ezüsthalmi, a mit múzeumi áron vásárolt Munkácsy, egy-egy százados serleg, olasz reneszánsz-veretű tál, spanyol mívű XVII. századbeli tabernakulum-ajtó, a XVII. sz.-beli német mívű kehely, a XV. Lajos stílusában tartott medence és kancsó stb., mindez alig ért föl nyersezüst súlyának értékéig. A cserépholmi, számtalan becsesnél becsesebb porcellán és fajánsz, japáni, kínai, sévresi, ó-német, szász, savanai, XVI. századbeli német, régi és modern olasz tál, szobrocska, kupa, váza nevetséges áron, értékénél tízszeresen, ötvenszeresen olcsóbban kelt; két, ezreket érő nagy japáni porcellánvedret fölnyomtak 920 frankig, a többire kerestek azóta amatőrt az ügyes brokantörök. Maga a cserépgyűjtemény, kellő időben s kellő módon bocsátva piacra, az ilyesmihez méltó katalógusokban hirdetve s plakátozva, behozhatta volna az árverés első napjának összes bevételét: körülbelül 18.000 frankot.

Az első kikiáltott tárgy két cselédszobai lámpás volt - egy frankot adtak érte. Utána egy láda lámpabél 21 frankon kelt el. A műteremben állott gipszalakokat: egy Michel Angelo-maszkot, az izomtanulmányokhoz használt alakot, Perzeuszt, két szálló női alakot (a bécsi plafonhoz szolgáltak tanulmányul), apró állatgipszeket s két kitömött baglyot 4 frankért vett meg két magyar ember. Ugyancsak ők vettek meg három olasz fajánszvázát és két nagy gyertyatartót 73 frankért, egy váza az ötszörösét éri az egész összegnek s érdekes az, hogy az egyik cserépholmit akkor törte össze egy, boldogságtól túlradt nagy karmozdulatával Munkácsy, a mikor hirül kapta, hogy Miltoné a kiállítás nagy érme.

Nyalábszámra lökték az árverező asztalra azt a sok holmit, paripafölszerelést, fegyvert, vas-holmit, puzdrákat, tegezeket, bársonynyergeket, sisakokat, a miket a honfoglaláshoz készítette és használt Munkácsy. Néhány frankon kel el. A két páncélfölszerelés, mely az előcsarnokban állott, 64 frankért cserélt gazdát. Mindaz a díszes paripaszerszám, mely Árpád lován látható, 127 frankért kelt el; egy régi, aranyhimzésű Kinizsi-nyereg 55 frankon; egy paripa- és lovagpáncélzat 370 frankon; az a kitömött paripa, mely dárdás lovagiával hátán (teljes fegyverzetben, lebecsátott sisakrostélylyal) a nagy szalon kandalló párkányán állott, 127 frankon került más gazdához; a kandalló vasrácszatát 900 frankért vették meg. Egy piros bársonyba foglalt, régi ezüstcsipkével körített, csontból faragott, mitológiai jeleneteket ábrázoló domborművet is magyar ember vett meg, Munkácsy kedves barátja Rákosi Jenő számára. A többi holmit, Isten tudja hova hordták szét.

Másnap, pénteken 39 képét adták el s 26-ot magángyűjteményéből. A Munkácsy-képek javát Sedelmeyer vásárolta össze; néhány vázlat egy párisi, magyar származású úrhoz, egy szép kis tájkép pedig ugyanoda került, a hova a dombormű. Az arcképek, csupa nagy vásznak, alig keltettek érdeklődést, hisz azoknak csak múzeumban jut hely s nem is engedte őket Sedelmeyer. Érdekes, hogy az Ecce Homo nagy vázlata, a mely két és fél méter magas, négy méter széles, aránylag élénk alkut keltett és 15.100 frankért lett Georges Petit uré. A Krisztus-Pilátus vázlata, mely a katalógusban mint Munkácsy műve szerepelt, de nem az övé, hanem egyik tanítványa másolata, nem került vásárra; a Kálvária vázlata, mely szintén más munkája, bár részben a mester is csapott néhány ecsetvonást reá, Dieu-Lafoy asszonyé, a persa kutatónak férfiruhában járó feleségéé lett, a laikusok mohó alkudozása után 1050 frankért; persze, hogy is engedte volna ennyiért Sedelmeyer, ha csakugyan Munkácsy műve lenne. A Liszt arcképre többen pályáztak. Eleinte százakkal ígérték meg. Sedelmeyer csak az ezer után toldta hol ötszáz, hol ezer frankkal az apróbb ígérgetéseket s az alkuszok háromezerkilencszázig menván, belátták, hogy nem érdemes Sedelmeyert bosszantani, így lett az övé 4900 frankért. Testvérek között is megér 50.000 frankot.

A Falu Hősének a vázlata 950, a Sztrájk vázlata 560, Mozart egy karosszékben 3000, a Zalogház vázlata 800, két Parasztház vázlat 910, a Két család vázlata 480, az Ecce Homo legelső, tiz-tizenöt alakkal tervezett ötlete, egy Siró gyerek, a Fonó asszony, egy Alvó nőalak, a bécsi plafon kis terve és három csoport ugyan-e képből 3770, a meg nem festett Zács Felicián kis terve, mely alig néhány színfolt, egy kis tájkép, a Bálba készülők 990, két tájkép 880, egy alvó alak, valóságos műremek 620, egy szép magyar tájkép 550, egy női fej 1560, egy zsidó fej 320 és három nagy arckép 2520 frankért került javarészeiben Sedelmeyerhez. Példátlan vásár volt ez, keservesen megsirathatta, aki rendezte.

Körülbelül 58.000 frankot jövedelmeztek a képek. A harmadik napon, ha nem csalódom, százezer frankon fölül hozott az árverés, de mi ez, tekintve, hogy szinte félmilliót költött Munkácsy az eladott szőnyegek, kárpitokra és goblénekre, a melyek közt a XVII. századbeli flamand, francia, reneszánsz szövetek szebbnél szebbek voltak, egy kelt el 18.000 frankon s alig néhány haladta meg a hat-nyolcezeret. Az utolsó nap sokan voltak, szebb közönség, de ezer frankon fölül nem igen ígértek s viszont az olcsóbb dolgok gyorsan futottak száz frankon

fölül. Megint csak apró emlékekhez akart jutni a java publikum s mihelyt a zsibárosok túlverték az árakat két-háromszáz frankon, úgy gazdálkodhattak, a hogy nekik tetszett.

Ki emlékezik a nagy szalon óriási XVII. századbéli ó-német szekrényére? Ezreket ér. Hétszáz frankért vették meg. Hát arra a gyönyörű, XIII. Lajos modorában faragott régi díszágyra, a mely az első emeleten állott? Négy vagy ötezer frankért ajándék s négyszáz és néhány frankért vette meg, szerencsére Munkácsy igaz jóbarátja, egy magyar ember. Az ajtófüggöny, a melynek csak a bársonya is százakat ér s a melyre Munkácsy hímezte: Rövid az élet - Örök a sír! - százöt frankért kelt el. És minden ilyen gyászos arányban. Szüretjük volt a brokantöröknek nem is igen birtak széles jókedvükkel. Undor volt az örömük. Mintha az Ecce Homo hordája bújt volna pecsétes, kopott, modern gunyába, hogy meghemperegjen minden sarkot, végigszaglásson valamennyi holmit. Soha rondább szőnyegkufárt, mint az a sunyi, bozontos szakállú örmény, aki százötven frankért vett meg egy akkora keleti szőnyeget, hogy be lehetne vele teríteni három polgári szobát. Hogy taposott rajta, a mikor ráállott!... Az a négy kis párna, mely a műterem pihenő szögletének a kerevetén állott, az is eladó volt. Föstékesek, kopottak, Munkácsy szép fehér feje alatt koptak össze s akkor is kezében volt a paletta, a mikor azokon könyökölt, - ezeket is licitálták. Csudálkozott is a zsibáros sereg, hogy mit alkuszik azokon a rongyokon egy jámbor magyar és egy amerikai ujságíró. Garasaikat ígérték egymásra, nem igen győzték, a magyar negyvenkét frankig birta és az övé lett a négy kis párna. Hanem aztán összeismerkedtek és kisült az amerikai ujságíróról, hogy hiszen ő is magyar származású, magyarul is tud még, mondta is: Szegény jó Munkácsy!... Sándor L. Landeau név volt a vizitkártyáján. Eladták a kerevetet is, el a festékes asztalát, a festőállványokat, gazdag ruhatárát, el a selyem és bársony díszruhákat és kosztümöket. A külső Váci-úton jobb áron kel az ócska zubbony. Reneszánsz aranyhimzésű biborbársony kedvelt kis karosszékiért is egy magyar ember törte magát, nekipirulva, nehogy az is közönyös idegen helyre kerüljön. Meg is kapta 155 frankért. Két sipkát, az egyik Munkácsy fején van a Honfoglaláson, a másik valamelyik tóton, egy magyar festő, Kunfi Lajos vett meg 11 frankon, egy kopott piros bársony kandallószegélyzöt és egy rongyos, de szép sárgás kis keleti szőnyeget 25 frankig licitáltak egymásra, közcsudálkozást keltve, hárman, mind a hárman magyarok. Nos, ha a magyar nábobok nem, hát ott voltak a magyar koldusok, és megtették nagy művészükért, a mi garasaikból tellett. Voltak vagy öten s hűségesen elmondtam, hogy mennyi mindent összevásároltak. A nemzeti kegyeletből is jutott hát a licitációra, a mennyi jutott.

XVI.

1900 május elsején, déli egy órakor csöndesen elaludt - örökre.

Alig ért haza a megrendítő gyász hír, részvétének kifejezésében szinte vetélkedésre kelt az ország. Elöl járt a magyar kormány, melynek képviselőjében Wlassics Gyula kultuszminister május 5-ének délelőttjére értekezletet hívott össze, hogy tanácsot ülnének a nemzet nagy halottjának országos költségen való hazaszállítása és eltemetése ügyében. Ez értekezletből országos bizottság alakult, melynek az volt a dolga, hogy a kormányt a boldogulthoz és nemzetének az ő emléke iránt való kegyeletéhez méltó végtisztessége megállapításában tanácsosul segítené s tagjai voltak a miniszter elnöklése mellett Gromon Dezső, Berzeviczy Albert, Benkő Kálmán, Karlovsky Bertalan, Lotz Károly, László Fülöp, Both Menyhért, Fadrusz János, Roskovics Ignác, Szinyey Merse Pál, Stettka Gyula, Andrássy Gyula gróf, Beöthy Zsolt, Jókai Mór, Falk Miksa, Molnár Viktor, Rákosi Jenő, Vészi József, Szily Kálmán, Márkus József, Rózsavölgyi Gyula, Rudnay Béla, Máltás Hugó, K. Lippich Elek,

Herczeg Ferenc, Szöts Pál, Kammerer Ernő, Dirner Gusztáv, Thaly Kálmán, Győry Elek, Benyovszky Sándor gróf. Harkányi Frigyes báró, Zichy Jenő gróf, Ivánka Oszkár, Dániel Gábor, Csávossy Béla, Hock János, Rózsa Miklós, Ambrozovics Dezső, Malonyay Dezső s a művésztestületek képviselői.

E bizottságnak jelentette be a miniszter, hogy Munkácsy koporsója már útban van hazafelé; itt állapították meg, hogy a ravatalt a Múcsarnokban állítják fel; hogy az *Országos Képzőművészeti Társulat* május 3-iki választmányi ülésén már megkezdték a gyűjtést Munkácsy szobrára; hogy a képzőművészek magukra válladják a temetés külső és belső gyász-pompájának rendezését; hogy a díszítési munkálatok Stróbl, Lechner és Fadrusz vezetése alatt már meg is kezdődtek s itt tették meg a többi szükséges intézkedéseket. Végül szűkebb körű bizottságot választottak, mely még aznap délután összeült s megkezdte munkásságát.

Ez és egy másik végrehajtó bizottság bonyolította le a temetés előkészületeit, együttmaradva a gyász napjaiban mindvégig.

XVII.

... A halott Mester vonata pedig ezalatt robogott a koporsóval - hazafelé. A bonni állomásról ötödikén délelőtt 10 óra 25 perckor indult útnak. Az elhunyt özvegye, Zsilinszky államtitkár, Munkácsy Emil, a mester öccse s ennek fia, Munkácsy Sándor királyi mérnök, továbbá Alexis Brassour fiú ügyvéd (Munkácsyné rokona) egy első osztályú kocsiban kísérték a nagy halottat. Egy másodosztályú kocsiban utazott a gyászbaborult özvegy komornája és a mester kedves szolgálója, ki az egész úton siratta elhunyt gazdáját.

«Szomorú és megrendítő utazás volt ez» - beszélt nyomban a megérkezés után Zsilinszky Mihály államtitkár. Közelünkben tudni a legnagyobb mestert - holtan, némán. Vigasztalni kellene a zokogó özvegyet, akkor, mikor sír és zokog az ember saját lelke a nagy veszteség miatt. És a fájdalom, a keserűség perceiben intézni az utazást. Le kell küzdeni azt a sok akadályt, a mi élénk torlódik s gátolja a gyors hazaérkezést. Sok bajunk volt. Würzburg után a második őrháznál a gép fölmondta a szolgálatot. Nagysokára vették észre, hogy a gőzfűtéshez szükséges tömlő és összekötő lánc elszakadt. Egy órai késéssel érünk Passaubá. Itt újból késleltettek bennünket. A túlbuzgó vasúti tiszt, ki itt átvette a halottszállító kocsit, hogy a Bécsbe induló vonathoz csatolja, meg akart győződni a holttest jelenlétéről és fölnyitotta a kocsipecsétjét és zárait. Csak miután személyesen látta a koporsót, engedte meg az odakapcsolást. Ekkor már csak pár másodperc híja volt, hogy le nem késtünk a Bécsbe induló vonatról.

Az is sokszor föl tartott, hogy folyton újra kellett a halottszállító kocsihoz megszerezni a szállítólevelet. Passauból táviratoztattam Bécsbe, a vasút egyik hivatalnokával, hogy odaérkezésünkkor már minden elő legyen készítve a koporsót vivő kocsis átszállítására. Sürgönyöztettem a Staatsbahn-hoz és Westbahn-hoz, hogy az esetleg élénk jövő küldöttség tudja, mikor jövünk. De talán nem kapták meg a sürgényt és most elkerültük egymást. (Ekkor még Zsilinszky államtitkár nem tudta, hogy a művészek megváltoztatták az eredeti tervet és nem mentek a határra fogadni a halottat.) Az osztrák határon is bajok voltak, később pedig a nyílt pályán kellett a vonatnak vesztegelnie...

XVIII.

Az egy óra ötven perckor érkező bécsi gyorsvonattal kellett volna Munkácsy holttestének megérkeznie. De félkettőkor távirati értesítés jött, hogy a halottat szállító kocsit Bécsben a Győr felől jövő vonathoz kapcsolták és így az a keleti pályaudvaron érkezik meg délután egy óra negyvenöt perckor. Így is történt. A bécsi gyorsvonathoz csatolták azt a vörösszínű porosz teherkocsit, melyben a nagy halott volt. A pályaudvaron tehát nem várt kíváncsi közönség. Nem is tudta senki, hogy ott fog megérkezni, csak Dirner Gusztáv dr., a művész közeli rokona, kit szintén táviratban értesítettek az útirány megváltoztatásáról. A keleti pályaudvar tisztviselői, Lachnit állomásfőnökkel élükön, díszben várták a koporsót.

Egy elsőosztályú kocsiban ült az özvegy két rokonával és Zsilinszky államtitkárral. A mély gyászba öltözött úrnőnek Dirnerné gyászfátyollal bevont virágbokrétaát adott át. A mint a vonat megérkezett s az utasok elhagyták a pályaudvart, kicsatolták a halottat hozó kocsit, melyet az államtitkár újra megtekintett. Az állomásfőnök rendeletére ekkor a nagy vörös teherkocsihoz egy lokomotívot kapcsoltak és azzal a rákosi rendező pályaudvaron át elvontatták a nyugati pályaudvarra, hol a gyorsárú-főladás raktárában állott estig, míg a nemzet művésznépe és ezer meg ezer ember érte nem jött.

De eljött érte, még az éjjel...

... Micsoda éjszaka volt az!

A nyugati pályaudvar hátsó udvarán néhány árva gázlámpa szórta gyér világosságát. A félhomályban postáskocsik álldogáltak, szüntelenül hangzott a lokomotívok zakatolása, közben pedig egy-egy erősebb csattanás, mikor a sineket váltóra állították. Postások, vasúti munkások s a pályaudvar rendes népe csakúgy álldogált a vörösre festett magasabb kocsi körül, mint akármikor máskor s mint akárhol máshol. A vörösre festett kocsin fehér alapon német sas ékeskedett s alatta fehér betűkkel Specialwagen, Frankfurt, Eilgut. Abban a kocsiban volt Munkácsy koporsója, amelyet fáklyásmenettel szállítanak majd ravatalra, a Mücsarnokba.

A fáklyás gyászmenet gyülekező helye ott volt a pályaház indulási oldalának Podmaniczky-utcai részén. Rendőrök állottak sorfalat s csak illetékes embert bocsátottak be az udvarra. Elsőnek érkezett az özvegy s vele együtt a közeli családtagok, az elhunyt mester öcscse, Munkácsy Emil pénzügyi főtitkár, azután Zsilinszky Mihályné, Alexis Brassour fiú luxemburgi ügyvéd, Röck Sarolta és Ilka. Kilenc óra alig múlt, a rendőrökön kívül nem is volt még ott senki. A talpig gyászba öltözött hölgyek ott állottak a kis belső udvaron, a postáskocsik s mindenféle láda között.

Egy csapat fiatal ember érkezett csakhamar, a Mintarajziskola növendékei vagy ötvenen, hogy fáklyavivőknek álljanak be ők is. A művészek is szállingóztak lassankint. Tíz óra után már nagyobb társaság volt együtt. Közöttük sürgölődött Karlovsky Bertalan, Thorma János és Tolnay Akos, akik a gyászmenetet rendezték; írók, színművészek, országgyűlési képviselők; a főváros nevében Márkus József főpolgármester és Rózsavölgyi polgármester fogadták a nagy halottat.

... Tizenegy óra felé a fáklyákat kiosztották a művészek közt. Két hosszú sorban állottak föl vagy százötvenen, középuitt széles tért hagyva, hogy a fáklyások közt mehesse a halottas kocsi. És a fekete, csukott, kétlovas halottszállító kocsi jött is már, semmi dísz sem volt rajta, csak ezüstös szegélyzet, a tetején pedig kicsi ezüstös kupola fölött a kereszt.

Megható volt az egyetemi ifjúság kiküldötteinek a figyelme, akik Karlovsky Bertalan festőművésznél ajánlkoztak, hogy arra, amerre a menet elhalad, vállalkoznak a kávéházakban a zene elnémítására.

Úgy is történt.

Az egész útvonalon egyetlen hétköznapi hang sem zavarta az egyszerű, komoly gyászpompát. A fáklyákat meggyújtották, a sárga-piros fény lobogása bevilágította a teret, de nem hatott odáig, ahol messzebb a sinpáron Munkácsy tetemével állott a vasuti kocsi. A család odament a vasuti kocsihoz, az özvegyet Munkácsy Emil vezette. Mindenki levette kalapját. Az áhítatos csöndbe minduntalan beleszólt a vonatok zakatolása. Nagyot nyikorgott a szomorú kocsi tolóajtaja, ott barnállott a koporsó: egyszerű tölgyfakoporsó, oldalain ezüst fogóval s keresztbe fonódó két ezüst pálmaággal.

És megindult a menet. Elöl lovasrendőr csapat s a fáklyások közt a gyáskocsi nyomában a családtagok.

A Podmaniczky-utcai kapun át a Teréz-körútra kanyarodott a menet. A körúti paloták ablakai, erkélyei megélénkültek, sokan nézték onnan a szomorú menetet. Egyszerűségében megható: az éjszaka sötétjében kísértetiesen, lobogott a fáklyaláng s a fényesség közepett komorabb volt a gyáskocsi feketesége, megindítóbb a roskatag kis gyászmenet képe.

A halottasmenet megkerülte a Múcsarnokot és a hátulsó részen lévő bejáráshoz fordult. Ez a bejárás egyenesen a szoborcsarnokba vezet, ahol a ravatal volt felállítva. A koporsót levették a kocsiról és a Képzőművészeti Társulat szolgálai bevitték a csarnokba.

A magyar művészek szinte versenyeztek, hogy magát a ravatalt és a Múcsarnok környékét is méltóvá tegyék Munkácsy Mihály emlékéhez. Mindegyiknek volt egy-egy ötlete, egy-egy szeretet és kegyelet sugalta terve, amelylyel hozzájárult a gyász pompájának emeléséhez.

Strobl és Fadrusz a saját tanítványaik s az Iparművészeti Iskola szobrász-növendékeinek közreműködésével hatalmas ravatalt emeltek a Múcsarnok külső lépcsőzetére.

Magas, fekete posztóval bevont katafalk gúlaszerű építményén nyugodott Nero császár római szarkofágjának hű másolata, amelyet két nap és három éjszaka alatt mintáztak Strobl és segítő társai; több mint hatvan órán keresztül egyfolytában dolgoztak, csakhogy a kellő időre elkészülhessenek.

A szarkofág fehér színe megkapó ellentétben volt a katafalk komor fekete külsejével; négy sarkán Attila aranyos vedreiben áldozati láng égett. A katafalk elő részén gyászfátyollal letakarva aranyos keretben Munkácsy Mihály domborművének mellképe. A Múcsarnok lépcső-feljárásánál kétoldalt hatalmas tryposzokban szintén áldozati láng lobogott. Két árbócon fekete zászló lengett, a zászló közepén fehér babérkoszorú. Az épület homlokáról földig omlott a fekete posztó.

A feketével bevont előcsarnokon át alagútszerű, fekete posztóval takart folyosó vezetett a termeken keresztül a ravatalos terembe.

Félkörben a hátfal fekete posztóval, az oszlopcsarnok oszlopai fekete fátyollal voltak borítva. Úgy övezték körül a magas ravatalt amelynek tetejére a koporsót ráhelyezték. Annak se látszott ki, csak az egyik sarka, ahol a fátyollal áthúzott nehéz selyem nemzetiszínű szövet, amivel le volt borítva, kissé félrecsúszott róla... Lábtól a koporsón egy rózsabokréta, fejtől babérkoszorú volt lilaszín szalaggal, fölírás nélkül, - az özvegy virágai. Gyászruhában őrizte a koporsót, fölvaltva, hat-hat magyar művész s hat-hat fekete díszmagyarba öltözött egyetemi hallgató.

A ravatal előtt, közepén, feketével bevont imázsármoly, balra piros selyem párnán a mester rendjelei, jobbra a palettája.

A gyásztermet kedden, május 8-án reggel 9 órakor nyitották meg a közönség előtt. Valóságos zarándoklás indult meg Munkácsy ravatalához.

Május 9-én, a temetés napján, már reggel nyolc órakor megnyíltak a Múcsarnok kapui; valóságos virágerdő volt már akkor a ravatalos csarnokban, ahova úgy a megelőző nap, mint 9-én

kora reggeltől késő estig folyton érkeztek koszorúk. Kilencedikén a főváros összes tanintézteiben szüneteltek az előadások s délig szakadatlan sorban vonultak föl az iskolák a gyászcsarnokba. Mint templomban, néma áhítattal csodálták a ravatalt, a melyen a legendás híró művész pihent, trikolorral letakart koporsójában.

Munkácsy haláláról a család a következő gyászjelentést adta ki:

«Alulírottak a pótolhatatlan veszteség lesújtó érzetében mély fájdalommal jelentik, hogy a felejtethetlen férj, a jó testvér s szeretett rokon, hazájának idegenben is hű fia s a magyar művészet lánglelkű mestere,

MUNKÁCSY MIHÁLY

az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat és a Nemzeti Szalon tiszteleti tagja, a bécsi, berlini, stockholmi, madridi és antwerpeni festő-akadémiák tagja, Budapest székesfőváros és Munkács városa díszpolgára, a Pro Litteris et Artibus tulajdonosa, a Szent István-rend kiskeresztése, a III. osztályú vaskoronarend tulajdonosa, a Ferenc József-rend lovagja, a francia becsületrend, a svéd Északi csillag-rend és a bajor Szent Mihály-rend Commendeur-je stb. stb. ez évi május 1-én, a magyar művészet dicsőségének szentelt élete 56-ik esztendejében Bonn mellett, az endenichi szanatóriumban elhunyt. A nagy halottat e hónap 9-én szerdán délután fél négy órakor, a katolikus egyház szertartásával kísérik a Múcsarnokból utolsó útján örök nyugalomra. Az engesztelő szent miseáldozat e hónap 10-én, csütörtökön délelőtt 10 órakor fog a terézvárosi plébániatemplomban az Úrnak bemutatni. Az örök béke és el nem múló emlékezet legyen a drága halott porain. Budapest, 1900. május 7-én. Özv. Munkácsy Mihályné Papier-Valerius Czeclia, az elhunyt felesége; testvére Munkácsy Emil és ennek gyermekei Sándor, Mariska, Pölczel Dezsőné és Emilia Boros Samuné; nagynénje és nevelőanyja: özv. Reök Istvánné és gyermekei: Iván, Ilona Zsilinszky Mihályné és Erzsike Dirner Gusztávné; anyósa: özv. Papier-Valerius Károlyné; sógornője: özv. Papier Hamiltonné és gyermekei Clara, Charles, Czecl, Flory, Miska; sógora Ilges Róbert és gyermekei: Walther és Czecl; nagybátyja: Reök Antal és leánya Etelka özv. Schmidtné; unokatestvérei: Reök Gyula, Reök Sarolta, Ilona, Gabriella, Eötvös Pálné és az összes Reök, Schmidt, Hoffman és Koós rokonság.»

A Magyar Képzőművészek Egyesületének gyászjelentése ez:

«A Magyar Képzőművészek Egyesülete mindazokkal, a kik vele a művészet közösségében élnek, tudatja gyászát, a mely a nemzetet és a művészetet érte

MUNKÁCSY MIHÁLY

halálában.

A gondviselésnek úgy tetszett, hogy elsőbb kicsavarja kezéből csodás művészete eszközeit, élő halottá tegye elevenek között és csak most ragadja el testét dicsősége színteréről.

Meghalt az endenichi szanatóriumban 1900 május 1-én.

Eltemetjük Budapesten, 1900 május 9-én délután 3½ órakor a Múcsarnokból.

Kincseit szétszórta a világban.

Dicsősége gazdag örökeül a magyar nemzetre marad.

Budapest, 1900. évi május hó 5-én.

Béke hamvaira.»

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a következő gyászjelentést adta ki:

«Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a legnagyobb gyász hazafias bánatával tudatja, hogy örökméltó tiszteleti tagja,

MUNKÁCSY MIHÁLY

1900 május hó első napján Endenichben, Bonn mellett meghalt.

Az ő Géniusza minékünk volt legszebb ékességünk, legnagyobb büszkeségünk, de művészetének fáklyája szerteszórta fényét az egész világra... és most, hogy kialudt örökre, együtt érzik mivelünk a gyász vigasztalan sötétségét mindazok, a kik ismerték és csodálták az ő nagy világosságát.

Ravatalát az ő otthonában, a Műcsarnokban fogjuk fölállítani, hogy onnan kísérjük utolsó nagy útjára, a honnan egykor a világ meghódítására elindult.

Porladó testét, a nemzeti gyász minden pompájával, szerdán, május hó 9-én délután 3½ órakor, a magyar állam fogja hálás szívvel visszaadni az anyaföldnek, a melyből származott, a hazai földnek, mely örök hálás termékenységgel fogja életre kelteni szellemének, eszméinek dús vetését.

Budapest, 1900. évi május hó 5-én.»

A Nemzeti Szalon a következő jelentésben gyászolta dísztagjának elhunytát:

«A magyar nemzet országos gyászában hazafiúi bánattal és mély megindulással vesz részt a Nemzeti Szalon, mint művészi egyesület, mert az elhunyt

MUNKÁCSY MIHÁLY

mesterben nemcsak a nagy magyar művészt, hanem a Nemzeti Szalonnak dísztagját is siratja. Művészetünk szentélyében kettérepedt a legdíszebb kárpit s a mi szívünkben csak ürt és szomorúságot hagyott hátra. Ez volt az első bánat, a mit nekünk okozott, mert hiszen tüneményes életével csak fényt árasztott hazánkra, csak dicsőséget művészetünkre. Endenichben, távol az anyaföldtől, a melyet annyira szeretett s a melynek költészetét vitte bele minden ecsetvonásba, május hónapban, a tavaszi virágzás hónapjában hervadt el ez a nagy szív, a melyben egy örök tavasz színei és virágai éltek. E szívből merítette művészetének összes kincseit, azért lett halhatatlan minden érzése és gondolata. Május másodika gyásznapja lesz kulturhistóriánknak. E szomorú napon a mester elborult lángelméje végkép kilobbant, hogy a földi fájdalomban és szenvedésekben megtisztult lelke végére érjen az ő nehéz Golgotájának. A nemzet hálája pedig visszahozta kihűlt testét az idegenből, hogy egy ország könyei öntözzék ravatalát s porladó teteme nyugodjék közöttünk az anyaföldben mindörökre. Legyen édes neki a pihenés, könnyű a föld, a melyben szentelt hamvai a mi drága hazánk porával elvegyülnek. Szelleme pedig örködjék fölöttünk és ez az elköltözött lélek ihlesse a nemzeti munkában nagy alkotásokra a magyar művészetet. Az örök világosság, mely után epedő lelke mindig sóvárgott, fényeskedjék neki örökké.»

A «Magyar Képzőművészek Egyesülete» és az «Országos Magyar Képzőművészeti Társulat» gyászjelentésüket francia, angol és német nyelven is kiadták és megküldötték az előkelőbb külföldi művészegyesületeknek és társulatoknak.

A gyász e szomorú napjaiban megmozdult az egész ország, hogy részvételének ülő módon kifejezést adjon. A képviselőház elhatározta, hogy a temetés napján nem tart ülést; az *Otthon*

írók és hírlapírók köre, az Egyetemi Kör, az Országos Iparegyesület, a budapesti árú- és értéktőzsde, a fővárosi színházak s a fővárosnak majdnem minden egyesülete gyászülést tartott; a tudományegyetem, a műegyetem s a közép-, valamint az elemi iskolák szüneteltek; a részvétiratok és táviratok száma meghaladta a húszezret.

A vidéken majdnem minden városban gyászistentiszteletet tartottak; Szeged, Munkács, Arad, Lugos, Kolozsvár, Miskolc, Zenta, Dicső-Szent-Márton, Békés-Csaba s egy sereg megyei- és városi törvényhatóság felíratilag fejezték ki részvétüket az Országos Képzőművészeti Tanácsnak.

Jöttek a külföldi művészek és művészegyesületek is. Walter Crane, a müncheni kir. művészeti akadémia, a bécsi Gesellschaft der bildenden Künstler részt vettek a gyászban; Páris egész művészvilága gyászolt.

XIX.

Így érkezett el a temetés órája.

A főváros gyászpompát öltött. E szomorú órákban százezerre menő tömeg állt sorfalat Munkácsy utolsó újának. A budapesti iskolák fiatalsága iskolánként zászlóik alatt, a főváros lakossága, az idesereglett vidékiek a legteljesebb rendben és néma csöndben sorakoztak a gyászpompával ékes házak alatt. Alig harangozták el a delet, megmozdult a fővárosi közönség s özönlött a legtávolabbi városrészből is a temetés útvonalára. Három órakor elzárták a gyászmenet útját a nagyközönség elől. A körúton és a Kerepesi-úton beszüntették a villamos közlekedést.

Megjelent a temetésen a magyar közélet minden kiválóbb alakja. A politikai, írói, művészi, egyházi, katonai és főrendi világ legkitűnőbb tagjaival képviseltette magát.

A küldöttségek az Aréna-útnak a Nagy János-utca és Andrássy-út közötti részén gyülekeztek.

A temetésre jelentkezett küldöttségek a következő sorrendben állottak föl és vettek részt a menetben: Az Országos Mintarajztanoda 150 taggal. Az Országos Magyar Iparművészeti Iskola. Az Országos Magyar Zeneakadémia. Az Országos Színművészeti Akadémia. A Párisi Magyar Egyesület 3 taggal. A Demokrata Kör 15 taggal. Az Országos Nőképző Egyesület 8 taggal. Az Ujpesti Közművelődési Kör 10 taggal. A Bihar-megyei Kör 150 taggal. A Budapesti-Rákosi Közművelődési Egyesület 50 taggal. A posta- és távirda-tanfolyam 50 taggal. A Vakok Intézete 130 taggal. Az I. Magyar Hazafias Hadastyán (fehér kereszt) Egylet 3 taggal. Az I. Budapesti Kis- és Közép-kereskedők Társulata 20 taggal. A Zion Egylet 14 taggal. A fővárosi szobafestők, mázolok stb. 30 taggal. A Budapesti Protestáns Iparképző Egyesület 50 taggal. Az asztaltársaságok központja 150 taggal. Az V. kerületi Munkás-Kaszinó 120 taggal. A Budapesti Szobafestők, Mázolok stb. Ipartestülete 120 taggal. Asztalos Ipartestület 200 taggal. A Bárány Hirsch Mór Egylet 50 taggal. Az Angyalföldi Polgári Kör 12 taggal. Az egyetemi hallgatók. A Műegyetemi Kör. A Lipótvárosi Kaszinó 15 taggal. A Központi Növ. Papság Egyház-irodalmi Iskola 8 taggal. Az Ev. Ref. Theologiai Akadémia 30 taggal. Munkács város küldöttsége 25 taggal. A Liszt Ferenc Zeneművész-Kör 3 taggal. A Kisfaludy-Társaság 3 taggal. Az Országos Pázmány-Egyesület 10 taggal. Az Országos Iparművészeti Múzeum 3 taggal. Az Országos Képtár 6 taggal. A Nemzeti Múzeum 18 taggal stb., stb., stb.

Az iskolák ifjúsága az Andrássy-út két oldalán a fasorokat foglalta le.

A koszorúkat hat kocsira helyezték.

A kormány tagjai, a katonai és polgári előkelőségek a ravatal mögött fölállított emelvényen foglaltak helyet. Az első sorban Széll Kálmán miniszterelnök ült, körülötte három volt miniszterelnök: Tisza Kálmán, Szápáry Gyula gróf s Wekerle Sándor; a hátsó sorokban Szilágyi Dezső, Eötvös Loránd báró, Andrássy Tivadar és Gyula grófok, az Egyetem rektora és dékánjai. A képviselőház tagjai a ravatal jobboldalát állották körül, a Képzőművészetek Egyesületének tagjai a ravatal baloldalát.

Bevonult a gyászoló család. Elöl Zsilinszky M. államtitkár s karján Munkácsyné Papier Cecilia, az özvegy, azután Munkácsy Emil, a mester bátyja, Dirner Gusztávné Munkácsy Emmával, Munkácsy Sándorné, Pölczel Dezsőné szül. Munkácsy Mariska, Boros Samuné szül. Munkácsy Emilia, özv. Reök Istvánné, Reök Iván, Reök Ilona, Zsilinszky Mihályné, Dirner Gusztáv, Villám Arnold honvédezredes, Reök Gyula, Reök Sarolta, Reök Ilona, Reök Gabriella és Eötvös Pálné.

Bevonult a papság: *Desseffy Sándor* csanádi püspök s kísérete teljes papi díszben. A püspök beszentelte a koporsót.

Künn, a Múcsarnok előtt Munkácsy kedves nótáját énekelték: «Mi füstölög ott a síkon távolban»...

Az Ámen után *Wlassics Gyula* dr., vallás- és közoktatásügyi miniszter lépett a koporsóhoz:

«A magyar kormány nevében koszorút tettem koporsódra. E koszorúhoz fűzök néhány búcsúszót, mielőtt a sírhalom eltakarja benned azt, ami halandó. Az egész művelt világ gyászol téged, de a mi nemzetünk a legmélyebb bánatba borulva áll ravatalod körül, mert hű fiai között benned e század legnagyobb alkotó tehetségét, legnemesebb jellemét és legmélyebben érző szívét vesztette el. Eljöttünk koporsóddhoz mindnyájan. Eljöttünk mi is, a közélet munkásai, hogy megköszönjük neked, a mit nemzetünk újjászületési korszakában a magyar nemzet fölvirágzásáért, dicsőségeért lángeszed hatalmával tettél.

Mert sokat tettél.

Nemzeti újjászületésünk templomába te vitted be a legragyogóbb drágaköveket és neved ott fog ragyogni a történelemben, a hol megírva lesz, miként épült föl államférfiúi bölcseséggel, tollal és művészi ecsettel az új Magyarország hatalma és dicsősége. Az államférfiúi bölcsesség alkotásai megadhatják ugyan az államnak a biztosságot és szilárdságot, de a nemzeti életnek igazi erejét, tartalmát, egyéniségét az adja meg, amit a tudós fölfedezése, az író tolla és a művész ecsetje alkot. A «Siralomház»-tól az Isten-ember trilógiáig mennyi erkölcsi erőt, tartalmat adtál nemzetednek! Génuszod világra szóló dicsőségében rejlik az erkölcsi hatalom, melylyel hazádat nagyobbá tetted. Remek alkotásaiddal ismerte meg a művelt világ fajunk művészi súlyát, művészi zsenijét. Miként e század nagy magyar költőinek dalaiból a magyar faj költői lelke, a te remekeidből a magyar faj művészi lelke szállt a művelt világ látóhatárára.

Íme, itt az elévülhetlen erkölcsi hatalom, melylyel az új Magyarország megalkotásához művészi Génuszod hozzájárult. Elbűvölted, elragadtad remek alkotásaiddal a nagy világot, de «a nagy világon e kívül nincs számodra hely»... oly magyar volt szived és lelked, hogy az egész világ bámulatából és lelkesedéséből saját szavaid szerint csak honfitársaid elismerése szállt szíved gyökeréig. Ez volt balzsamod az élet küzdelmében. Ha jól esett magyar szívednek és lelkednek életedben a tied, véreid elismerése, most is bizonyára a művelt világ gyásza mellett koporsód felett lebegő sokat küzdött lelkednek csak az adja meg az örök békét, hogy egész nemzeted felséges királyával, törvényhozóival és kormányával a legmélyebb bánattal, de büszkeséggel áldoz nagy emlékednek - hogy a mienk voltál.

Isten veled, művészet nagy mestere; ha lángeszed életed végén az élet küzdelmeiben megtört is, most megszabadulva a föld muló porától, dicső ragyogásban megy át a halhatatlanságba és ennek fénye nem fog ködbe borulni soha.

Isten veled!»

Berzeviczy Albert az Országos Képzőművészeti Társulat nevében búcsúztatta Munkácsyt:

«Emlékezünk...

Csak tizenhét év, hogy ide hoztak hazánkba egy képet, azután ide hoztuk annak a képnek az alkotóját. A képhez végnélküli zárandokolás indult meg; alig volt magyar ember, aki meg nem nézte volna; megálltunk előtte - rajta veszett szemünk s jobb, igazabb, tisztább lett a lelkünk, mikor a képet elhagytuk. Azt hittük, korunkból kiveszett az ideál s abban a képben fölhaláltunk újra; azt hittük, a művészet talán már nem is képes többé elbeszélni a történetet, a mellett, hogy gyönyörködtet: oktatni, fölemelni, meg-nemesíteni is; és az a kép a történet és a vallás legmagasztosabb tényeinek eleven hatásával járta át egész erkölcsi valónkat. Szembeállítva láttunk rajta két emberi alakot: egyet, aki parancsol és uralkodik és egyet, aki meg van kötözve, szenved és halni indul; és a két emberi alakban két világot is láttunk egymással szembe helyezve: egyet, a melynek el kell pusztulnia s egyet, amely győzedelmeskedni fog; és éreztük, hogy azé a világé a győzelem, amelynek megteremtője kész volt halálba menni isteni küldetéseért. A bámolatban, az elragadtatásban az egész művelt világ osztozott velünk. De az egész művelt világban csak mi éreztünk a bámolat és elragadtatáson fölül még valami egyebet is, valami erősebbet minden csodálatnál és gyönyörködésnél; a büszke örömet afelett, hogy ez a kép magyar művész alkotása.

Azután eljött ő maga, a művész. Jött, ittjárta egyetlen diadalmenet volt: nem volt ebben az országban hatalom és tekintély, a mely meg nem hajlott volna előtte és a mi őt még sokkal jobban megörvendeztetni látszott: nem volt ebben az országban szív, a mely a csodálat mellett igaz szeretettel ne fordult volna feléje. Elhozta nekünk akkor, hogy gyönyörködjünk benne: remek alkotását; elhozta, hogy megossza velünk két világrészre szóló dicsőségét és elhozta nekünk mindezeknél drágább kincsét: hazájához, honfitársaihoz törhetlenül ragaszkodó magyar lelkét.

«Érjen bár siker és dicséret - mondta az ő keresetlen egyszerűségével - legnagyobb dicsőségemnek azt tartom, ha hazámnak, mint hű fia, hírét s dicsőségét növelhetem.» - Egész élete igazolta ezt a hitvallását; igazolta mindjárt fényesen az a tette, hogy lángelméje munkájával szerzett vagyonából a legelső adományt a magyar művészet oltárára tette le és fiatal művészeink kiképzésére szánta.

Képzőművészeti Társulatunknak akkori elnöke, egy tudós és ékesszavú főpap lelkesülten mondta: «Van ismét egyszer ünnep a hazában!»...

Emlékezünk... Akkor üdvözlöttük őt ott; abban a régi kis Múcsarnokban, most - búcsúzni jöttünk tőle ide, ebbe az újba...

Milyen pályafutás és milyen tragédia: az út a dicsőségnek és boldogságnak azokról a verőfényes magaslatairól, a melyeken tizenhét év előtt láttuk őt - eddig a ravatalig! Pedig ez csak innenső lejtője annak a szédítő magaslatnak; hát még ha vissza gondolunk a túlsóra: a keserű nélkülözések, nehéz küzdelmek, a remény és kétség, föllendülés és csüggedezés közt átélt ifjúságra, a melylyel együtt Munkácsynak viszontagságos és dicsőséges életpályája és annak szomorú vége egyikévé lesz azoknak a hőskölteményeknek, melyekkel a valóság olykor elhomályosítja a legmerészebb költői fantáziát.

Hősköltemény nem abban az értelemben, a mely a hőst csak a vérengző csaták intézőjében látja, de hősköltemény abban a modern értelemben, a mely a lélek hősiségét megcsodálja abban a küzdelemben is, melyet a sors hatalmával vív, abban, a melyben a génusz alkotásaival vívja ki kortársai elismerését és csodálatát és diadalmaskodva százszor a sors fölött, végül mégis áldozatául esik nem nyílt ellenfélnek, amely harcra hívja, hanem egy alattomos árulónak, egy emésztő kórnak, mely orvul támadja meg s úgy ejti el. És ez a hősköltemény szemeink előtt folyt le. Láttuk, a mint a szegény asztalosinas fokról-fokra hágva, hírneves művészsé lett, nemzete büszkeségévé, pályatársai, a magyar művészek bálványozott mesterévé, világvárosok előkelő társadalmi köreinek egyik becézett központjává; a mint a sors ölébe szórta minden képzelhető javát, anyagit és erkölcsit, jólétet és bőséget, elismerést és kitüntetést, szerető hitvest adott melléje, barátokat és csodálókat köréje, végül még azt is remélhettük, hogy ennek az emberi pályának egész ragyogását, a művészi génusznak egész teremő erejét vissza fogjuk nyerhetni a nemzetnek, a mely szülte őt: a magyar hazának. És ekkor a pusztulás démona lassan, észrevétlenül ránehezedett a teremő kézre...

Ő kiküzdve munkájával a halhatatlanságot, büszkén vallhatta, hogy van élet a síron túl is - és akkor a sors kegyetlen gúnnyal válaszképpen megmutatta neki, hogy van halál a síron innen is.

Rászállott lelkére annak a síron inneni halálnak csillagatlan éjszakája, a mely után szinte megváltó hajnalhasadásnak látszott az igazi halál...

És mi látva ezt a véget és visszagondolva arra a tüneményes pályára, csak azt érezve, hogy mily fenséges az és mily irtózatos ez, lelkünkben megrendülve, kétkedve, töprengve kérdeztük, hogy a gondviselés mely kifürkészhetetlen végzése, vagy a természet mely kegyetlen szeszélye adhatott ilyen véget a mi büszke örömünk és reményeinknek s az elhomályosult génusz alkotásainak egész nagyságát és maradandóságát kellett magunk elé állítani, hogy egy gondolatot találjunk, mely lelkünket mély fájdalomából fölemelje.

Most ravatala fölött állunk.

Itt benn csupa gyász és fájdalom - ott künn viruló tavasz... Tavasz, amelyet türelmetlenül vártunk és amely késni látszott, mintha be akarta volna várni őt, hogy sírjára hintse legszebb virágait...

A tavasz virágai közé hullanak a mi könyeink...

Az a társaság, a mely legrégebben egyesíti ebben a hazában közös munkára a művészet oltára körül azokat, akik munkálják a művészetet, az a társaság csodálata, hálája, szeretete, fájdalma egész hevével mond neked: büszkeségünk, mesterünk, barátunk, koporsód fölött utolsó Isten hozzádot!»

Hock János a Nemzeti Szalon nevében szólott:

«Minden ihletett művész az eszményeknek fölkent papja s így az istenségnek prófétája. Már szívüket úgy alkotá az Úr, hogy örök érzéseknek és halhatatlan gondolatoknak fészke legyen, a melyekhez jogot tart minden időben minden fájdalom. De hogy a vigasztalásnak emberi hangját megtalálhassák, maguknak is roskadozniok kell saját keresztjeik terhe alatt. Azért az a babérkoszorú a homlokon mindig töviskoszorú a szíven s művész nem lehet másként nagygyá, csak szenvedéseinek árán. Isteni törvény a földön, hogy minden nagy szívnek meg kell tisztulnia a fájdalmak vérkereszttségében.

Ime, itt fekszik előttünk egy példa s kihűlt ajakával némán hirdeti egy életnek szenvedéseit ez a halott. Mert minő kinteljes lehetett az ő élete? Egy olyan élet, a melyre megváltás a halál! A halál a mely letörli az arcáról az élet színét s a büszke embert megalázza a porig a férgek alól.

Az ő nagyságából mi sem hiányzott tehát: még a szenvedés és a fájdalom sem. Kivette részét az úttörők dicsőségéből, akik véresre sebzett lábbal taposnak új ösvényt egy újabb nemzedéknek. Érezte ő is, hogy csak azok lehetnek népüknek megváltói, akik képesek hordani érette a töviskoronát, sőt a keresztet is, ha kell - egész a Golgotáig.

Csak hogy az ilyen szenvedés megdicsőülés s már a földön elvezet a halhatatlansághoz. Az ilyen szenvedés anyagából kovácsoljuk azt a szobrot, amely ércnél mindig maradandóbb.

Csodálatos! Mily gyorsan pusztul a földön az ember emlékezete. Jóformán még ki sem hűlt a test, a mely a haldoklás verejtékes tusáját vívta s máris a szívek kihűlni kezdenek irántunk. Az idő pedig lassankint kitörli a szívekből emlékezetünket, mint a hogy lekoptatja sírunk márvány-keresztjéről az aranyozott betűket. Azután jön egy új nemzedék s közönyös szívvel tapossa hantjainkat. Talán azt se tudja, hogy egy olyan szív porladozik alant, a mely egykor szintén élt és szintén szenvedett.

Csak az emlékezet örök, a mely fájdalommal és szenvedéseivel hozzájárult egykor az emberi haladás isteni törvényeinek fejlesztéséhez. E földön csak az az ember halhatatlan, aki életét részben vagy egészben föláldozta másokért.

Ily önfeláldozó munkára teremtette Isten első sorban a művészt. Milliók dicsősége születik meg az ő szenvedéseiből, miként az igazgyöngy a kagyló könyeiből. Ámde ki versenyezhet dicsőségben és szenvedésekben ő vele, aki fenéig ürítette a megpróbáltatások keserű poharát. Ő is ült Illés próféta szekerén. A dicsőségnek és fájdalomnak tüzes szekerén, a mely éget, de fölvisz a mennybe!

Azért te virággal borított ravatal, nem a gyásznak, a dicsőségnek vagy te hirdetője. Rajtad pihen kihűlt mellel a mi nemzeti nagyságunknak fölöslege. Ami hírnevünknek dicsőséges lobogója, a mely diadalmasan emelkedett szédületes magasságokba, hogy a magyar művészzenesi tekintélyét beragyogja az egész világon.

Te vér a mi vérünkben! Nagy volt benned a művész, mert nagy volt benned a magyar. Kitörtél váratlanul fajodnak teremtő erejéből, miként a villám a feszültségekkel terhes felhőből, hogy tűzben égő betűkkel ird az égre a mi dicsőségünket.

Dicsőség legyen neked érte, fölséges Isten, aki végtelen szívedből leszakítottál egy ragyogó szikrát, hogy fénybe boríttasd vele a mi hazánkat és tolmácsoltasd vele a te teremtő erődnél csodálatos hatalmát egy újabb ezredévre.

Te pedig hős elődöknek hős sarjadéka, aki szíved vérével dolgoztál és verejtékes munkával vívtál győzedelmes csatákat mindnyájunkért, fogadd ravatalodnál a te nemzetednek hódolatát. Szent ez a hódolat, mert gyászban fogantatott, könnyekben született és egy egész országnak végbúcsuja szól benne hozzád. Hallod-e, érted-e a szót az árnyak világában? Fölhangzik-e hozzád panaszos zokogásunk az édig, hogy egy küzdelmes élet szenvedése miatt megvigasztaljon téged, aki egyik vezérévé lettél nemzetednek, mert hiszen művészetének irányát még a síron túl is igazgatod?!

Elköltözött lélek, ha hallod, ha érzed a fájdalomnak és a nemzeti büszkeségnek azt a gyászszavát, a mely e helyről, a hol most egy ország szíve reszket, végigmorajlik a palotákon keresztül a nádas kunyhóig - a hol ma csöndes pásztortüzek mellett

szomorúbban fog szólni a furulya - oh, akkor neked is tudnod kell e pillanatban, hogy a te gyászpompád nem a hervadásnak, hanem az örök virágzásnak ünnepe.

Ez nem temetés, hanem diadalünnep; ez nem halál, hanem a megdicsőülés! Milliók könyeznek egyért! Könyeznek büszkeséggel! Az a nagy, akit egy egész nemzet boldogan sirathat.

Testvéreim! Bontakozzunk ki tehát a csüggedésből. Föl a szívekkel! Mi nem halunk meg, a sír csak bölcsője a mi lelkünknek! A mi reményünk Istentől eredt! a mi reményünk halhatatlansággal teljes...

Reméljetelek!»

Jendrassik Jenő, a Magyar Képzőművészek Egyesülete nevében mondott Isten hozzádot a nagy halottnak:

«A Magyar Képzőművészek Egyesületének nevében szólok hozzád, Mester, csodálattól, szeretettől, hálától - és fájdalomtól eltelt szívvel. Haza hívtunk, haza vártunk diadalmas vezérnek és hazahoztunk - szent ereklyének. Mint a nap tüze, fényed csodás színekkel ragyogta be a mi világunkat, lángod heve életet gyújtott; mint az áldást hozó forrás: kopár, száraz, meddő talajra virágot, gyümölcsöt varázsoltál; mert a legistenibb hatalom, az alkotni, teremteni tudás a Te erőd volt!

Te óriás!

Még a kegyetlen végzet sem mert egyszerre ledönteni! A remény szivárványszínei váltakoztak a fekete valóval. Mint a lombjától megfosztott, kiszáradt tölgy: még álltál élettelen. Tompa zuhanás... az egész művelt világ megilletődve hajol meg előtted, hazád gyászában felzokog; hát mi, kiknek vezércsillaga, eszményképe, atyja, barátja voltál... ki tudná azt kifejezni, az érzelmek mily tengere viharzik keblünkben. Meghódítottad a világot a magyar géniusznak, de ami sokkal drágább kincsünk: meghódítottad Magyarországot a művészetnek. Hazát adtál nekünk magyar művészeknek. Hazát, ki hontalan voltál, mert nem füst számodra helyet egy másik Munkácsy.

Kínszenvedett tested ím otthont talál az anyaföldben, mi pedig, minden magyar pedig tárja ki keblét, nyissa meg szívét, fogadja be szent áhítattal, őrizze meg kegyes szeretettel fenkölt hatalmas szellemed!

A Te örök fényed ragyogja be minden magyar művész szívét és fakassza ki az igaz, a jó, a szép nemes csiréit!

Mester, légy velünk!»

Azután... vitték.

És a Szózatot énekeltük, mindnyájan.

A koporsó előtt *Tahi Antal* festő a sárgára mázolt egyszerű fakereszttel, utána *Karlovszky Bertalan* festő egy kis selyempárnán Budapest székesfőváros és Munkács városa díszpolgári oklevelét összegöngyölve, a «pro litteris et artibus» rendjelét, a Szent István-rend kiskeresztjét, a vaskoronarend harmadosztályú jelvényét, a Ferencz József-rend lovagkeresztjét, a francia Becsületrend nagy szalagját, a svéd Csillag-rend és a bajor Szent Mihály-rend parancsnoki jelvényét, - *Fadrasz János* pedig a művész elárvult palettáját vitte.

Fejedelmi temetés volt.

A koszorus kocsik után négy herold haladt Dürer Albert-féle gyászruhában. Ezek vitték a Lotz-, Benczur- és Strobl-művésziskolák koszorúit, aranyozott póznákon piros, fehér, zöld szalaggal; a negyedik vitte a képzőművészek nemzetiszín-szalagos koszorúját.

Utánuk haladt három lovag, gyászlanternával. A lovak fekete lepellel voltak borítva, lovasok a középkori olasz poroszlók gyászcruhájához hasonló öltözetet viseltek kámzsával. Utánuk a gyászszertartást végező papság: Dessewffy csanádi püspök és még két apát infulával s nagy lelkesi segédlet.

Ezután a nyolclovas halottas kocsi. *Vajda Zsigmond, Mannheimer Gusztáv és Róna József* tervei szerint, középkori olasz stílusban.

A kocsit fekete fátyollal bevont borostyán, tulipán és pálmaágak díszítették. A kocsi elé nyolc fekete posztóval takart paripa volt fogva s a lovak mellett csatlósok, talpig feketében, kezükben fáklyával.

Munkácsy sírját a kerepesi-úti temetőben, a Föltámadás-útja s a VI. keresztút keresztezésének rondójában ásták meg, közel a vértanúk sírjához, a XXXIII. és XXXIV. osztály között. Nyolc láb mély, három méter hosszú s másfél méter széles gödör.

A sír előtt, a Föltámadás-úton áll a Megváltó magas szoboralakja: «Én vagyok a föltámadás és az élet!»

Az utak, melyek a nagy halott dízsírhelyét négy oldalról határolják, négy részre osztják ott a temetőt.

Az egyik mező még teljesen üres, a másik három teli van már hideg köemlékekkel. Az egyik sarkon egy márványkőről két kedves leányarc mosolyog le. A két lányka sírkövén e két név: *Lincz Anna és Hedvig*. A másik sírmező sarkán kopott vörös márványkőbe ez van vésve: *Franz Barta*, k. k. Hauptmann gestorben 1849. 8. Mai. A harmadik sarok sírkövén a következő fölírás: *Gráf Gizella*, meghalt 1879-ben április 24-én.

A negyedik sarok még üres.

XX.

És azután, a nyitott sír mellett, Munkácsy áldott öreg barátja, ifjúkori küzdelmeiben segítő társa, a ma már szintén néhai Telepy Károly búcsúztatta még egyszer, a magyar művészek nevében:

«Szellemi rokonságunknál fogva szívünk ide vonzott, hogy ismételve igazoljuk az elválás e keserű percében is azt, hogy nemcsak szeretetünk volt a tiéd, de példát adó fáradhatlan munkásságod és törekvésed csodálva, a világraszóló alkotásod felett kifejezett hódolatunk is, melyet ma már a fájdalom érzetével erősítünk meg. Alkotó szellemed visszatért az egek Urához, hátrahagyva a nemes példát, nemcsak törekvésben, de a hazaszeretben is, mert bár munkásságod számos fényes lapja, kiszaggatva, megosztva a világ minden részében hirdetik szellemi nagyságodat, de szíved osztatlanul hazádé volt és maradt hazádé, kivel dicsőséged koszorúját megosztád. Nemes szíved porából nyerjen életet az a virág, melynek magvát hordja szét a méltánylás szellője e hazában, hogy a tisztelet emléked iránt ki ne veszessen és becsülése a magyar művészetnek örökös legyen! Áldottak legyenek hamvaidd!»

És azután: letettük a földbe, a hová úgy vágyakozott, az egyedül puha hazai földbe.

A koporsóra gyöngyvirágot s ibolyát szórtunk és mindnyájan vetettünk fölibe egy-egy hantot.

És azután: odaszúrták sírja fölé azt az egyszerű fakeresztet, a mely ma is ott korhad még...

Fejedelmi temetés után egy korhadó fakereszt!

Magyar művész volt.

*

És nincs, mese sincs mesésebb, mint a mi Munkácsynk históriája, a vézna kis asztalos inasé, aki elindult mezitláb, egyedül, hogy meghódítsa a világot és meg is cselekedte.

Nem bírt vele semmi nyomorúság, pedig hányszor állta útját, hegyek előtt el nem fáradt, pedig de nagy hegyek voltak s nem tölt belé hét esztendő, minden tündér engedelmesen melléje szegődött és hordtak az ölébe dicsőséget, kincset, töméntelent.

Csak még éppen egy kicsi hiányzott a meséből, a vége, - hogy a mikor aztán a kis asztalos inas meghódította az egész világot, száz szekérre rakja a babérkoszorút s haza jön, boldog embernek...

Haza is hoztuk, koporsóban. Eltemettük, fejedelmi parádéval, a hogy csak mi tudunk temetni - és el ne feledjük őt is úgy, a hogy csak mi tudunk felejtetni.

Sírján csak egy fakereszt korhad ma is még.

-&-